

118-08
У-45

УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРНА МОВА
В ЇЇ ВЗАЄМОДІЇ
З ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ
ДІАЛЕКТАМИ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРНА МОВА
В ЇЇ ВЗАЄМОДІЇ
З ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ
ДІАЛЕКТАМИ

*

НБ ПНУС

398235

Київ «Наукова думка» 1977

У збірнику розглядаються взаємодія літературної мови і територіальних діалектів на різних історичних етапах та на різних рівнях мовної структури, становлення єдиних літературних норм у різних діалектних умовах.

Накреслено ряд нових актуальних проблем із взаємодії літературного і діалектного різновиду української мови. Дослідження містить багатий фактичний матеріал.

Розраховано на науковців, викладачів вузів, вчителів середніх шкіл, письменників, студентів-філологів.

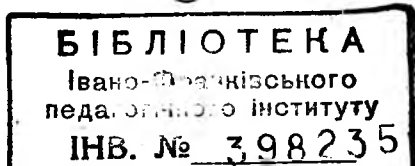
Редакційна колегія

М. А. Жовтобрюх (відп. редактор), *І. Р. Вихованець*,
Н. Й. Марчук, *І. Г. Матвіяс*, *Т. В. Назарова*

Рецензенти

А. Д. Очеретний, *Н. П. Прилипка*

Редакція мовознавства

ПЕРЕДМОВА

Вивчення багатоаспектних явищ взаємодії літературної мови і територіальних діалектів становить важливу проблему сучасного мовознавства. На особливу увагу заслуговує взаємодія літературного і діалектного різновидів української мови.

Сучасна українська літературна мова основою своєю має говори південно-східного наріччя, проте за два століття її розвитку внаслідок певних історичних умов у неї проникли також деякі елементи говорів південно-західного і північного наріч. Своєрідне співвідношення діалектних елементів виявляє староукраїнська літературна мова, у якій дуже відчутними є елементи сучасних південно-західного і північного наріч. Це іншою була взаємодія між книжною літературною мовою і народними говорами за давньоруської доби.

Цей збірник не претендує на розв'язання всього комплексу питань взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. Його завданням є висвітлити окремі сторони цієї проблеми і привернути увагу дослідників до потреби поглибленого її вивчення.

У збірнику досить докладно висвітлюються питання специфіки взаємозв'язків української літературної мови з територіальними діалектами на різних етапах її історичного розвитку, що має важливе значення для глибокого і повного розкриття джерел формування сучасної української літературної мови. В ньому вперше на українському матеріалі ставиться і розв'язується така суттєва теоретична проблема, як типологія взаємодії літературної мови і територіальних діалектів у різних суспільно-історичних умовах.

Велика увага приділена дослідженню діалектичної основи фонологічної системи та становленню орфоепічних норм сучасної української літературної мови. Спеціальна стаття присвячена аналізу граматичної системи сучасної української літературної мови з погляду її відношення до територіальних діалектів. Взаємодія української

літературної мови і територіальних діалектів у сфері морфології висвітлюється на матеріалі двох основних відмінюваних частин мови — іменника і дієслова та однієї невідмінюваної — прислівника, причому дієслівний матеріал розглядається на рівні словотвору і словоформ.

Взаємодію літературного і діалектного мовлення у сфері синтаксичній висвітлено на основі різних структурних типів складнопідрядних речень, оскільки саме в їх структурі така взаємодія виявляється найяскравіше, особливо у вживанні засобів сполучуваності підрядної частини складносурядного речення з головним. Спеціальна стаття збірника присвячена виявленню й аналізу лексичних діалектизмів, що функціонують у сучасній українській літературній мові як компоненти вживаних у ній фразеологізмів. Діалектне мовлення становить одне з важливих джерел експресивних засобів літературної мови. Висвітленню в збірнику цієї проблеми на матеріалі української мови теж приділена певна увага.

У написанні збірника взяли участь наукові співробітники Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР та працівники кафедр окремих вузів республіки.

І. Г. Матвіяс

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА І ТЕРИТОРІАЛЬНІ ДІАЛЕКТИ В ЇХ ВЗАЄМОДІІ НА РІЗНИХ ІСТОРИЧНИХ ЕТАПАХ

Взаємодію з народними говорами виявляє давньоруська літературна мова (до XIV ст.), староукраїнська літературна мова (від XIV до XVIII ст.) і нова українська літературна мова (від XVIII ст. до наших днів). Однак на кожному історичному етапі зв'язок між літературною мовою і народними говорами має свою специфіку. Для кожного з названих періодів у поняття «літературна мова» вкладається не той самий зміст [15] *, оскільки система її структурних елементів і сфери застосування в різний час були відмінними; характер територіальних діалектів на відповідних етапах теж зазнає певних змін.

Літературна мова — це відшліфована форма загальнонародної мови з усталеними для певного часу, але історично мінливими нормами; вона є засобом вияву культурного життя суспільства відповідного періоду. Літературна мова характеризується центральними і периферійними елементами. Центральними слід уважати ті фонетичні, граматичні і лексичні риси літературної мови, що є притаманними всім її стильовим різновидам протягом тривалого часу. До периферійних належать елементи літературної мови, що є характерними тільки для певних стилів і функціонують протягом незначного часу, а також ті, що на синхронному зрізі виявляють певні діалектні, жаргонні, вузькопрофесійні особливості.

Як літературна мова, так і народні говори характеризуються певною нормативністю. Нормативність літературної

* У дужках перша цифра вказує на порядковий номер праці в наведеному наприкінці статті спискові літератури, далі — позначають номери сторінок у відповідній праці.

мови, що обслуговує весь народ у різноманітних сферах його багатогранної діяльності, порівняно з діалектною нормативністю — категорія вищого рівня. Діалектна норма створюється традицією функціонування говору, сприймається як природна. Норма літературної мови — поняття історичне. Вона виникає з потенційних можливостей мови як системи виражальних засобів і закріплюється кодифікаційними настановами. Периферійні діалектні особливості літературної мови становлять джерело добору мовних елементів у процесі нормування.

У давньоруську епоху існували дві близькоспоріднені літературні мови — старослов'янська і давньоруська літературна мова на живомовній народній основі [43, 8]. Старослов'янська мова, якою в IX ст. Кирило і Мефодій перекладали з грецької мови богослужбні книги, стала, як відомо, літературною мовою всіх слов'ян. Старослов'янська мова відрізнялася від літературної мови з живомовною основою східних слов'ян певними фонетичними, граматичними і лексичними особливостями. Два типи літературної мови за давньоруської доби репрезентуються різними жанрами тодішньої літератури: старослов'янською мовою писалися (переписувалися) богослужбні книги, оригінальні твори світської літератури склалися літературною мовою з народно-розмовною основою. Загалом же між старослов'янською мовою і літературною мовою східних слов'ян на народній основі відбувалася взаємодія і взаємовплив: живомовні елементи засвідчують пам'ятками церковної літератури, старослов'янізми проникають і в твори світських жанрів.

Літературна мова функціонує в двох виявах — письмовому й усному. Усна літературна мова існувала у відповідній формі на всіх історичних етапах. Писемні пам'ятки всіх епох певною мірою відбивають і усний вияв літературної мови. Дослівні фіксації усної мови в різних писемних пам'ятках можуть бути виявом певних особливостей усної літературної мови і в минулому. Однак що далі вглиб минулого, то трудніше визначити за писемними пам'ятками характер усної літературної мови в усьому обсязі.

Усна літературна мова давньоруської доби виникла на основі живої мови як наддіалектне утворення внаслідок політичної інтеграції східнослов'янських племен. Як можна судити з ряду писемних пам'яток (літописів, оригінальної житійної літератури, проповідей), що відображають еле-

менти живої мови, давньоруська усна літературна мова сягала високого культурного рівня. Усною літературною мовою створювався і поширювався за давньоруської доби багатий фольклор, виголошувалися публічно-ділові промови.

Як справедливо зазначає Д. С. Лихачов, припускати, що ще в дописемний період давньоруської історії існувало високе мистецтво поетичної і ділової усної мови, є всі підстави. «В існуванні мистецтва поетичної мови переконує наявність фольклору, розвиненого і складного; в існуванні мистецтва ділової мови переконує самий характер руської політичної і соціальної історії до XI ст.: розвиненість норм звичаєвого права, наявність широких дипломатичних стосунків з сусідніми народами і між окремими племенами» [28, 126].

До появи літературної мови, а також паралельно з нею — на всіх історичних етапах існували народні територіальні діалекти. Під територіальними діалектами для різних епох розуміються мовні системи, кожна з яких функціонує на певній обмеженій території. Для діалектної мікросистеми-говірки характерна єдність усіх елементів фонетичного, акцентуаційного, морфологічного, синтаксичного і лексичного рівнів.

Сусідні мікросистеми відрізняються певною кількістю рис одного або кількох структурних рівнів. Група споріднених діалектних мікросистем об'єднується в більшу структурну систему, що утворює говір (діалект). Групи діалектних мікросистем — говори (діалекти) утворюють діалектні макросистеми — наріччя. Сукупність наріч становить діалектну мову народу.

Незважаючи на загальну співвіднесеність понять «говірка», «говір (діалект)», «наріччя» з певними територіальними одиницями, межі між ними не завжди визначаються конкретно. Говірки, говори (діалекти) і наріччя відмежовуються переважно на основі певної кількості ізоглот, проте ця кількість залишається умовною і невизначеною. Межі між говорами і наріччями переважно нечіткі, в багатьох випадках між ними існують проміжні говірки з ознаками обох сусідніх говорів або наріч.

Більша або менша чіткість межі, що розділяє говори і наріччя, зумовлюється їх історією. Нечіткість діалектних меж спричинялася до виникнення погляду про відсутність будь-яких територіально-діалектних одиниць і про існуван-

ня меж тільки між певними діалектними явищами. Для з'ясування проблеми діалектного членування української мови такий погляд видається неприйнятним.

Отже, українська діалектна мова — це складна ієрархія територіальних структурних систем. Літературна мова і територіальні діалекти — два основні функціональні різновиди мови.

Діалектне членування української мови протягом історичного розвитку зазнавало змін. Риси, за якими диференціюються говори, не були тими самими на всіх історичних етапах. Різноманітні позамовні чинники зумовили неоднакові темпи змін і розвитку української мови в різних місцевостях, унаслідок чого одні говори виявляють архаїчні риси української мови, інші відображають іноваційні процеси.

Для народних говорів характерною є усна форма їх вияву, однак письмові джерела нерідко теж відображають окремі риси територіальних діалектів. Чим давніше, тим менше безпосередніх діалектологічних фіксацій, тим вони менш повні й виразні.

З'ясувати діалектне членування мови на різних історичних етапах — складне завдання історичної діалектології. Проблеми історичної діалектології повинні з'ясовуватись на основі вивчення писемних пам'яток і шляхом дослідження сучасних говорів історично-порівняльним і лінгвогеографічним методами.

Як правильно зазначає Ф. П. Філін, «...реконструкції давніх діалектизмів, їх територіального поширення і хронології (особливо хронології абсолютної), очевидно, завжди будуть мати відносну істинність, оскільки наявні в цій галузі труднощі навряд чи можна подолати до кінця» [44, 625].

Вияв діалектизмів у давньоруських пам'ятках визначається ступенем проникнення живої народної мови в давньоруську літературну мову. У старослов'янському різновиді літературної мови за давньоруської доби діалектних елементів було мало. Діалектні елементи були більш характерними для народно-літературного різновиду. Проте народно-літературний різновид давньоруської літературної мови, що базувався на наддіалектному койне, не був копією діалектної мови народу. Він становив строго внормовану і літературно опрацьовану фонетико-граматичну і орфографічну систему.

І. С. Свенціцький відзначав, що вплив живої народної мови на книжну мову в XI—XIV ст. був незначним. Пам'ятки того часу характеризуються одноманітністю правопису без виявлення особливих живомовних, діалектних рис. Уніфікованість правопису за давньоруської доби вчений пояснює високим рівнем освіченості тодішніх культурних діячів [39, 61]. Аналогічної думки дотримувався і Л. А. Булаховський. «Староруське письмо...», — писав він, — за всіма імовірностями, тільки дуже обмежено відобразило сучасну йому живу мову, в її настановах і спроможностях безперечно значно багатшу і здійснювану всупереч прийнятим нормам, що в багатьох відношеннях сковували мову писемну» [8, 146].

Слід зазначити, що діалектні особливості в загально-русському масштабі давньоруська літературна мова виявляє досить виразно. Особливо помітними постають у пам'ятках новгородські діалектні риси. Однак на території сучасної України давньоруські пам'ятки не виявляють виразної діалектної диференціації. Особливо невиразно виявляються живомовні елементи в давньоруських пам'ятках, що писалися в Києві. На думку В. Ягича, діалектні риси в київських давньоруських пам'ятках порівняно з північними, новгородськими пам'ятками виявляються слабше тому, що київські писці були добре обізнані з літературною мовою і старанно уникали розмовних елементів, які могли існувати в їх оточенні [47, 98—99].

Діалектні особливості найвиразніше виявляються на фонетичному рівні. Однак пам'ятки давньоруського письма якраз фонетичні особливості тодішньої живої мови відбивають найслабше. Давньоруські літературні пам'ятки не збереглися в оригіналах, а лише в копіях пізніших часів. Наприклад, пам'ятка початку XI ст. «Руська правда» (в короткій редакції) збереглася в копії з XV ст., твори Володимира Мономаха з початку XII ст. знайдено в складі Лаврентіївського списку літопису з 1377 р., «Слово о полку Ігоревім», пам'ятка з кінця XII ст., дійшло до нас лише в одній копії з початку XVI ст. Звукові особливості пам'яток під пером переписувачів у пізніші часи великою мірою стерлися, замінилися фонетичними рисами вітературної мови пізніших етапів.

Слід мати на увазі й той факт, що діалектні риси часто лиражаються на субфонемному рівні, тоді як давньоруська графіка фіксувала переважно явища фонемні і, таким чи-

ном, ряд фонетичних явищ нівелювала. Щоправда, в галузі морфології, синтаксису, лексики оригінальні пам'ятки давньоруської доби загалом відображають живомовні риси того часу. Фонетичні ж особливості живої давньоруської мови певною мірою виявляються в творах неоригінальної, церковної літератури внаслідок допущення помилок під час копіювання церковнослов'янських пам'яток давньоруськими переписувачами.

Дослідники давньоруських пам'яток О. Шахматов, В. Ягич, А. Кримський, В. Шимановський, В. Мочульський та інші вважали, що за давньоруської доби говори на території сучасної України поділялися на східні — київські і західні — галицько-волинські. Зауважимо, що названі дослідники, визначаючи київський і галицько-волинський говори в давньоруську епоху, виходили передусім з історичних відомостей і географічних ознак, а не з лінгвістичних матеріалів. Усі вони, аналізуючи окремі пам'ятки, намагалися знайти в них київські або галицько-волинські діалектні риси, щоб зарахувати відповідний рукопис до київських або галицько-волинських пам'яток. Це було пов'язане з потребою заперечити гіпотезу О. Соболевського про те, що київський говір в давньоруську епоху був великоруським, предком сучасних російських говорів, що українці прийшли на територію Київщини пізніше.

В. Ягич уважав, що київські рукописи відрізнялися від галицько-волинських відсутністю заміни **в** на **у** [38, 16]. Безпідставність такого критерію розмежування пам'яток переконливо доказує В. Розов, зазначаючи, що заміна **в** на **у** відома в сучасних східних і західних українських говорах, а також у сусідніх білоруських і російських, і що така заміна спостерігається в київській пам'ятці XIII ст. «Житіє Сави Освященного» [36, 17].

А. Кримський зазначає, що риси київського говору відображають уже Ізборники Святослава, галицького — Слова Григорія Богослова XI ст. Він, зокрема, твердить, що вже в XII ст. західні говори, на відміну від київських, характеризувалися переходом звукосполук **гы, кы, хы** в **г'і, к'і, х'і** [24, 127]; однак дані діалектології цієї думки не підтверджують.

В. Шимановський, аналізуючи мовні особливості Ізборника Святослава 1076 р. і Галицького євангелія XIII ст., доводить спільність мовних рис у пам'ятках з Київщини і Галичини, разом з тим він указує на відмінність між ци-

ми пам'ятками, що, на його думку, пояснюється відмінністю між київським і галицько-волинським говорами за давньоруської доби. Ідеться про зміну в євангелії церковнослов'янського **жд** на **жч** відповідно до збереження церковнослов'янського **жд** або передачі його як **ж** в Ізборнику [46, 75—76]. Беручи до уваги різницю в часі виникнення цих пам'яток, обмежену кількість прикладів, а також невиразність тодішньої графіки для позначення африкати **дж**, навряд чи можна зазначені випадки вважати свідченням відмінності процесів, пов'язаних з перехідним пом'якшенням приголосних, у тодішніх київському і галицько-волинському говорах.

Основи, на яких О. Соболевський намагався протиставити галицько-волинські говори київському говору за давньоруської доби, інші дослідники пам'яток справедливо визнали непереконаливими [25]. П. Житецький вважав, що до другої половини XII ст. київське наріччя не відрізнялося від того, яким говорили в Галичині [18, 219]. Дослідник мовних особливостей Житія Сави Освященного В. Мочульський зазначав, що галицько-волинський і київський говори ще у XIII ст. становили одне наріччя з незначними говірковими відмінностями в окремих місцевостях [31, 24].

Відомі досі дані пам'яток не дають підстави говорити про виділення наріччя на території сучасної України за давньоруської доби. З огляду на це давньоруські пам'ятки потребують ще додаткового вивчення. Дослідження давньоруських пам'яток з залученням даних діалектології, зокрема лінгвогеографії, належить до першочергових завдань сучасного мовознавства.

Надійнішими у визначенні давніх нарічч є дані діалектології. Як правильно зазначає Ф. П. Філін, «без ґрунтовного знання місцевих говорів неможливо пояснити, як практично реалізувалась система давньоруської мови в живому мовленні носіїв, з яких давніх діалектів склалась східнослов'янська єдність, як довго ця єдність існувала і як з неї виникли російська, українська і білоруська мови з їх численними говорами» [42, 380].

Відомо, що на сучасному етапі діалекти української мови утворюють північне, південно-східне і південно-західне наріччя, у межах яких виділяються певні говори і говірки. Найбільшу українську етнічну територію охоплює південно-східне наріччя, хоч східні слов'яни історично заселяли відносно невелику її частину. У другій половині першого

тисячоліття нашої ери в північній частині території сучасного південно-східного наріччя української мови жило плем'я сіверян і в північно-західній — полян; на території сучасного південно-західного наріччя жили тиверці, уличі, хорвати і, мабуть, волиняни; землі носіїв північного наріччя були заселені сіверянами, деревлянами і частково полянами.

Сучасне діалектне членування української мови є наслідком складного процесу розвитку мови давніх східно-слов'янських племен, феодального розмежування території сучасної України за давньоруської доби, пізніших феодально-територіальних утворень на Україні, входження українських земель до складу різних держав, міграції українського населення в різні часи тощо.

У давньоруську епоху говори на території сучасної України рядом рис протиставлялися говорам на території сучасної Росії і Білорусії, хоч відповідні ізоглоси часто не збігаються з межами сучасних східнослов'янських мов [44, 342—356, 468—473, 630—634].

Очевидно, сучасне діалектне членування української мови якоюсь мірою можна пов'язувати з племінними діалектами східних слов'ян, але прямої залежності між племінними мовами і українськими говорами немає. Очевидним є факт, що мові деревлян відповідають певні говори української і білоруської мов, на території розселення сіверян поширені говори української, російської і білоруської мов тощо. Разом з тим у ряді випадків діалектне членування української мови не пов'язується з жодними феодально-адміністративними кордонами і пояснення його на основі співвіднесення з найдавнішими етнічними межами цілком вірогідне.

Дані діалектології, відносна хронологія ряду фонетичних явищ переконують, що за давньоруської доби на території України виділялися південна і північна говіркові групи. Доказом служить насамперед відмінність у той час відповідників колишнього *ѣ*, *ѣ*, рефлексії *о*, *е* в ново-закритих складах залежно від наголосу в північному наріччі проти південних говорів. Відмінність у північних і південних говорах репрезентантів фонема [и], що стала із злиття давніх *і* та *ѣ*, а також збереження в деяких карпатських говорах розрізнення цих звуків дають підставу допускати неоднакові процеси злиття *і* та *ѣ* в північних і південних говорах за давньоруської доби та відмінність

давнього карпатського *ѣ* порівняно з *ѣ* в інших говорах. Південні говори в давньоруську епоху відрізнялися від північних збереженням *е* після шиплячих, свідченням чого є наявність у сучасних південно-західних говорах форм типу *вчѣра*, *шѣстий*, *чѣло*, *пше* нб.

Якщо мати на увазі, що зазначені фонетичні риси для української мови є істотними, поділ мовної території сучасної України за давньоруської доби на північне і південне наріччя видається переконливим. Натомість трудно визначити якусь діалектну рису, якою можна було б переконливо відмежовувати в той час східні говори від західних. Виділення південно-східних говорів в окреме наріччя відбулося пізніше. Щодо співвідносності з давніми племінними діалектами, то північне наріччя, мабуть, треба зв'язувати з мовою деревлян, сіверян і полян, південні наріччя відповідають діалектам волинян, уличів, тиверців і хорватів.

Цілком прийнятним видається припущення Л. А. Булаховського, що «...староруські говірки — предки сучасних українських могли мати в своїй фонетиці не тільки риси, пронесені мовою через пізніші століття в тих або інших перетвореннях (рефлексах), а і такі, що певний час виявлялись з більшою або меншою силою, але потім загинули...» [8, 65].

Прикладом можуть служити випадки спрощення звукосполучення *гн* типу *разнѣвавься*, *изна*, засвідчені давньокіївськими пам'ятками, що не мають відповідників у сучасних українських говорах. Стосовно морфології зазначену думку Л. А. Булаховського ілюструють діалектні форми 3 ос. імперфекта з закінченням *-тъ* (типу *бѣшетъ*, *нарицахоутъ* замість *бѣше*, *нарицахоу*), засвідчені в «Слові о полку Ігоревім», у галицькому Євсевієвому євангелії 1283 р. [12, 42]. Давні імперфектні форми в сучасних говорах української мови, як відомо, не збереглися взагалі.

У давньоруську епоху народні говори впливали на літературну мову. На основі територіальних діалектів розвивалось загальноруське койне, яке проникало в писемну літературну мову і наближувало її до живої розмовної мови. Якихось прямих свідчень про вплив давньоруської літературної мови на народні говори немає. Очевидно, цей вплив загалом не був відчутним. Усна і писемна літературна мова функціонувала головним чином у містах — Києві, Галичі, Володимирі-Волинському, Чернігові, Турові,

Новгороді, Ростові, Суздалі, Смоленську, Полоцьку. Носіями народних говорів були передусім мешканці сіл. Однак міське койне за давньоруської доби могло певною мірою впливати на територіальні діалекти. Хоч користування літературною усною і писемною мовою становило привілей княжих, боярських і церковних верств, проте в містах освіченим було досить широке коло купців і ремісників, що знаходились у тісних зв'язках з рештою людності міст і сіл.

Слід мати на увазі, що співвідношення між мовою міст і сіл за давньоруської доби не було таким, як на сучасному етапі, і загалом територіальні діалекти функціонували не тільки на селах, але й у містах.

Після зруйнування Києва татарами в 1240 р. центром політичного і культурного життя в південній Русі на деякий час стає Галицько-Волинське князівство. Сюди переселяється частина наддніпрянського населення. Проте від навали татар, нападів Угорщини, Польщі та внаслідок внутрішньої боротьби між феодалами в середині XIV ст. Галицько-Волинське князівство втрачає свою незалежність, українські землі разом з білоруськими попадають під владу Литовської держави, частину українських земель захопили шляхетська Польща та Угорщина.

У Галицько-Волинському князівстві роль літературної виконувала давньоруська мова з місцевими живомовними елементами. У час литовського панування до половини XVI ст. спільною літературною мовою для українців і білорусів була так звана західноруська літературна мова. Державна для Литви західноруська літературна мова [49] була успадкованою від давньоруської доби і становила продовження актової мови Галицько-Волинського князівства. Ця мова виконувала роль літературної і в Молдавській державі, що була створена в XIV ст.*

На думку І. К. Білодіда, західноруська літературна мова не може ототожнюватись із власне українською літературною мовою XIV—XVII ст., оскільки вона виражає тільки один стиль — актової, ділової мови; для історії української літературної мови західноруська мова залишається окраїнним явищем [6, 54—55]. Цікаві міркування

* У мові молдавських грамот відображено риси української мови на тодішньому етапі її розвитку, зокрема особливості, співвідносності з рисами сучасних гуцульського та покутсько-буковинського говорів [22, 188].

І. Білодіда потребують ще поглибленої аргументації на основі вивчення староукраїнських пам'яток різних жанрів.

Щодо тодішньої українсько-білоруської мовної спільності, то, на думку Л. А. Булаховського, однією з її передумов була давня близька спорідненість діалектів західноруських (колишніх західно-східнослов'янських племен) з діалектами південноруськими (колишніх південно-східнослов'янських племен), що стали пізніше основою української мови [8, 213]. Аналогічної думки про близькість східнослов'янських племен, які були предками українців і білорусів, дотримувався також Ю. Карський [21, 120].

Мабуть, не всі білоруські говори становили коли-небудь діалектну спільність або близьку спорідненість з українськими говорами, а тільки ті, що в білорусистичі визначаються як південно-західні [33, 31—32; 32, 396—403]. Сприятливою умовою українсько-білоруської мовної єдності було перебування українських і білоруських земель у складі Литовської держави.

Під староукраїнською літературною мовою розуміємо мову української народності, якою писалися пам'ятки протягом XIV—XVIII ст. Мовні явища, співвідносні з особливостями сучасних українських говорів, умовно сприймаємо як елементи тодішньої літературної мови. Стосовно староукраїнської літературної мови не було якихось строгих нормалізаційних настанов, тому сьогодні в багатьох випадках не маємо змоги встановити, які мовні елементи сприймалися на той час як діалектизми.

Староукраїнська літературна мова пройшла складний шлях розвитку і змін. У XIV—XV ст. вона обслуговувала переважно ділове письменство. У XVI ст. західноруська літературна мова розчленовується на староукраїнську і старобілоруську. Правда, лексичний склад обох мов залишається близьким до кінця XVIII ст. [16, 257—258].

З розвитком жанрового багатства літератури в XVI ст. вирізняються два типи староукраїнської літературної мови — слов'яноруська та проста мова. Слов'яноруська літературна мова була продовженням старослов'янської мови давньоруської доби. Хоч загалом цією мовою писалися твори багатьох жанрів, вона передусім обслуговувала церкву, вживалася в конфесіональній літературі, нею здійснювалась церковна освіта. У XVIII ст. православна церква в східній Україні переходить на церковну мову

російського зразка, в галицьких церквах слов'яноруська мова продовжує вживатися і в ХІХ та ХХ ст.

Проста староруська літературна мова була відповідником давньоруської літературної мови на народній основі. Порівняно із слов'яноруською проста мова значно ширше вбирала в себе елементи живої мови українського народу [7, 168]. Нею писалися твори ділового жанру (грамоти, акти, універсали), художня література (вірші, пісні, інтермедії, вертепні драми), окремі наукові праці (лікарські і господарські поради) і деякі конфесійні твори (Переспіницьке євангеліє, релігійні легенди) тощо.

Між слов'яноруською і простою староруською літературною мовою відбувалася взаємодія. Під час боротьби проти католицизму проста мова проникала і в церковну літературу, в братських школах вона була мовою освіти.

У ХVІІ—ХVІІІ ст. набуває поширення народно-розмовний різновид літературної мови, що застосовувався в художній літературі — в інтермедіях, бурлескних і панегіричних віршах, у різних сатиричних і гумористичних творах. Цей різновид літературної мови був відгалуженням простої мови*.

Посилення ролі окремих типів староруської літературної мови викликалось двома тенденціями, що були зумовлені політичними подіями на Україні в ХVІ—ХVІІІ ст. З одного боку, внаслідок боротьби з церковною унією, полонізацією і латинізацією оборонці православ'я (І. Вишенський, З. Копистенський, Й. Борецький, Л. Зизаній та ін.) намагалися підняти авторитет слов'яноруської літературної мови як такої, що мала давню традицію і вживалася на великому слов'янському обширі. М. Смотрицький видає граматику цієї мови (1619 р.), П. Беринда створює словник (1627 р.). З другого боку, визвольні війни українського народу проти чужоземних поневолювачів, що покладали до активної політичної діяльності широкі маси населення, посилювали роль літературної мови на живій народній основі**. Зазначені тенденції сприяли тривалому співіснуванню обох типів староруської літературної мови.

* Народно-розмовний різновид літературної мови ХVІІ—ХVІІІ ст. дехто з дослідників вважає окремим типом староруської літературної мови нарівні із слов'яноруською і простою мовою [30, 98].

** Безпосереднім доказом зростання культурного рівня широких мас народу може служити свідчення Павла Алепського про поширення освіти на Україні після визвольної війни під проводом Б. Хмельницького [35, 25—28].

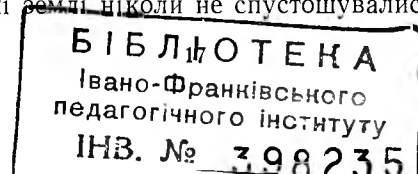
Співіснування двох різновидів староруської літературної мови виявляється навіть у творах того самого жанру. Так, церковні проповіді Л. Баранович писав слов'яноруською мовою, І. Галятовський — простою; літопис Самовидця написаний простою мовою, літопис Граб'янки — слов'яноруською [34, 10—11]. Загалом же зазначені різновиди староруської літературної мови вживалися в різних жанрах літератури. Обидва типи літературної мови залежно від жанру застосовувались навіть одним і тим же автором.

Двом різновидам писемної староруської мови, цілком імовірно, відповідали два типи усної літературної мови. Звичайно, в ряді випадків автори, що користувалися слов'яноруською мовою на письмі, розмовляли живою українською мовою. Загалом два типи усної мови, безперечно, існували. Слов'яноруська усна і писемна мова майже не мала зв'язку з народними говорами. Натомість проста усна і писемна літературна мова відбивала територіальні діалекти, хоч неоднаковою мірою. Слід мати на увазі, що орфоепічні особливості живої староруської мови тодішня графіка великою мірою знівельовала.

На початковий період староруської літературної мови припадають істотні зміни в розвитку звукової і графічної системи живої української мови, українських говорів. Можна допускати, що всі три українські наріччя вирізнялися вже на початку виділення української мови з східнослов'янської єдності, однак південно-східне наріччя спочатку репрезентувалося одним середньонаддніпряньським говором, що займав відносно невелику територію.

Через винятково інтенсивну міграцію населення на Наддніпрянщині і брак писемних пам'яток з цієї території не маємо переконливих свідчень того, яким був середньонаддніпряньський говір у ХІV—ХVІ ст. Можливо, вже в той час він становив своєрідний прототип південно-східного наріччя і протиставлявся північному і південно-західному наріччям.

Північна частина середньої Наддніпрянщини була заселена вже за давньоруської доби як південна частина Київського і південно-західна частина Переяславського князівств. Під час татарської навали кількість мешканців середньої Наддніпрянщини значно зменшувалася, однак наддніпряньські землі ніколи не спустошувалися повністю.

Після навали татар середньонаддніпрянське населення швидко відновлювалося [9, 6—35].

З XIV ст. середня Наддніпрянщина входить до складу Литовського князівства, а з другої половини XVI ст. внаслідок унії Литви і Польщі наддніпрянські землі попадають під владу польських феодалів, які вже в XIV ст. загарбали Галичину, західну частину Волині і Поділля. Протягом XIV—XV ст. наддніпрянське населення чисельно збільшується.

У кінці XV ст. і в першій половині XVI ст. людність середньої Наддніпрянщини знову зазнає розрідження внаслідок інтенсивних нападів татар після утворення Кримського ханства.

Після того, як українські землі були захоплені Польщею, коли посилюється кріпацький гніт, населення втікає на менш заселені наддніпрянські і східні задніпрянські землі, у степові простори середньої Наддніпрянщини і Полтавщини, незважаючи на небезпеку з боку татар. У середній і нижній Наддніпрянщині виникає Запоріжжя, яке в XVI ст. стає збройною опорою в боротьбі українського народу проти соціального і національного гноблення з боку шляхетської Польщі і проти нападу кримських татар. Таким чином, населення Наддніпрянщини весь час збільшується за рахунок переселенців з різних місцевостей України і Білорусії, і в XVII ст. Наддніпрянщина стає густо заселеним краєм; населення її в цей час було політично найактивнішим.

На початку XVII ст. Київ стає центром українського культурного життя, сюди переїжджають діячі культури зі Львова й інших західноукраїнських культурних осередків. Унаслідок цього південно-східне наріччя стає щораз впливовішим порівняно з іншими наріччями.

Під час визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького велика кількість західноукраїнського населення переселяється на Наддніпрянщину [11, 79—95]. У другій половині XVII ст. внаслідок боротьби з Польщею, татарами і турками багато людей з Правобережжя переходить на Лівобережну Україну. Землі середньої Наддніпрянщини, частково опустілі в другій половині XVII ст., у XVIII ст. заселяються з обох боків Дніпра, середня Наддніпрянщина стає провідним уніфікованим етнічно-мовним українським масивом. Вихідці з середньої Наддніпрянщини в основній масі заселяли Слобожанщину і степове Надчорномор'я.

На цій великій території разом з етнічним змішуванням населення відбувається мовна інтеграція. Так утворилося уніфіковане південно-східне наріччя, якому властиві були елементи інших наріч.

Південно-східне наріччя не становить механічного поєднання рис північних і південно-західних говорів, як уважали деякі дослідники. Привнесені з інших наріч особливості внаслідок дозаселення Наддніпрянщини носіями різних говорів змішалися з місцевим говором. У результаті витворився специфічний інноваційний тип південно-східних говорів, який загалом протиставляється говорам північного і південно-західного наріч.

На певному етапі в середньонаддніпрянських говірках було відносно багато рис північного наріччя. Прикладом можуть служити засвідчені в «Актових книгах» Полтавського міського уряду XVII ст. відповідники ненаголошеного носового *e* (*тисеча, памети, деветнадцетъ*) [37, 26], характерні на сучасному етапі тільки для говорів північного наріччя. Це видається природним, бо в XVI ст. середня Наддніпрянщина дозаселялася в найбільшій мірі вихідцями з Полісся [10, 172—177]. Однак інноваційні особливості південно-східних говорів витісняють архаїчні північні говіркові риси, ареал північного наріччя щораз звужується.

На Наддніпрянщині виникає багатий фольклор, зокрема поширюються історичні пісні й думи, що відображали політичні події XVI—XVII ст. Утворений на наддніпрянській діалектній основі фольклор розповсюдився на території інших українських наріч.

Південно-східне наріччя у XVIII ст. щораз активніше проникає в літературні твори. У кінці XVIII ст. Правобережна Україна, за винятком Галичини, Буковини і Закарпаття, об'єднується з Лівобережною Україною в російській державі, що сприяло уніфікації говорів української мови.

У староукраїнській літературній мові на всіх етапах у певну уніфіковану систему поєднувалися елементи всіх трьох українських наріч, однак у писемних пам'ятках різного часу особливості окремих наріч відбиваються неоднаковою мірою.

Як за часу Галицько-Волинського князівства, так і в час панування Литви документи писемної мови відбивають особливості, співвідносні з рисами сучасних південно-за-

хідних говорів. У Галицько-Волинському князівстві була створена актовa мова на основі живої західноукраїнської мови. Пам'ятки актової мови XIV—XV ст. виявляють діалектні відмінності галицьких і волинських говірок [14, 34, 56, 228].

Діалектні особливості, співвідносні з рисами західноукраїнських говорів, як свідчить, зокрема, граматики І. Ужєвича з середини XVII ст. [13], у староукраїнській літературній мові були дуже помітними й на пізніших етапах. В українській частині старослов'янсько-українського словника Л. Зизанія, в якому представлена лексика української літературної мови другої половини XVI ст., виявляються фонетичні і морфологічні риси, співвідносні передусім з особливостями говорів сучасного південно-західного наріччя.

На думку дослідників, у мові ділових документів з XVII ст., зокрема універсалів і грамот Б. Хмельницького, живомовну основу найбільшою мірою становило поряд з південно-східним також південно-західне наріччя, меншою мірою — північне [41, 73].

У XVII і XVIII ст. в ряді пам'яток (у перекладі псалтиря, у релігійних і світських піснях, оповіданнях) виразно виявляється лемківський говір південно-західного наріччя [45, 339—340]. Особливості південно-західних говорів відображені в художніх творах — в інтермедіях Я. Гаватовича, у віршах П. Беринди, С. Яворського, В. Пашковського та ін.

На думку П. Житецького, у староукраїнській літературній мові протягом усього XVII ст. переважають фонетичні і морфологічні риси західних і північних українських говорів [17, 114].

Риси північного наріччя виявляються в деяких волинських грамотах XIV—XV ст. [48, 45—51], в актовій мові XVI ст. [23, 63—64]. У XVIII ст. особливості північного наріччя відбиваються в творах М. Довгалевського, Г. Кониського, І. Некрашевича.

Особливості, співвідносні з рисами південно-східного наріччя, вперше, як відомо, відображені в люстрації Київської землі 1471 р. [3, 1—9], в описах Черкаського, Канівського і Київського замків 1552 р. [2, 76—122]. Виразними постають риси південно-східного наріччя в актових книгах Полтавського міського уряду XVII ст. [37, 20—41].

Південно-східне наріччя відбите в мовних особливостях творів художньої літератури XVII—XVIII ст. — вертепних драм, бурлескних, сатиричних та історичних віршів. Виявлені в різних староукраїнських пам'ятках діалектні особливості слід сприймати як периферійні елементи тодішньої літературної мови.

У словнику П. Беринди переклад і тлумачення слов'яноноруської лексики здійснюється простою мовою. У простій мові словника найвиразніше виявляються рідні для Беринди прикарпатські діалектизми (*струтити, потя, слота, деревище* 'труна', *галузка, гачі* тощо). Однак мова словника є загальноукраїнською, у ній трапляються діалектизми і з інших наріч української мови. Беринда найчастіше використовував діалектизми як синоніми до загальноукраїнських назв, вузькими діалектизмами реестрові слова, як правило, в словнику не перекладаються [27, 22].

У віршах Климентія Зіновієва, творчість якого припадає на кінець XVII — початок XVIII ст., поруч з живомовними елементами, співвідносними з південно-східним наріччям, виразно виявляються риси, співвідносні з особливостями північного наріччя (*покуль навчатся, живуть як свинь, обоє ребоє, завтре*), а також виступають елементи, що відповідають південно-західним діалектним явищам (*троха, бо хатіл бим тя от сна того отучити, вмілисте, з світом ся процити*).

У Літописі Самовидця, писаному на півночі Лівобережної України, виразно виступають риси усіх трьох сучасних наріч. Західнокарпатські і закарпатські пам'ятки з XVI і XVII ст., хоч і відображають місцеві мовні елементи, загалом писалися теж тодішньою староукраїнською літературною мовою [1, 17—31; 4, 58—64; 5, 92—108].

Дослідники українських інтермедій XVII—XVIII ст. доводять, що в мову драматичних творів того часу, яка була художньо опрацьованою (такою вона була і в інших жанрах художньої літератури), діалектні елементи різних наріч входили як компоненти літературної мови [29, 97—124]. Взаємодія між староукраїнською літературною мовою і говорами української народності полягала передусім у впливі говорів на літературну мову. До староукраїнської літературної мови проникали елементи всіх діалектів, однак не однаковою мірою на різних етапах. Спочатку (у XIV—XVI ст.) у ній переважали риси західноукраїнських говорів, згодом (у XVII—XVIII ст.) дуже помітними

стають особливості південно-східного наріччя. Староукраїнська літературна мова помітного впливу на територіальні діалекти не мала. Однією з причин цього було те, що видатні твори того часу (І. Вишенського, З. Копистенського, граматика І. Ужєвича, літопис Величка, вірші К. Зіновієва, драми Довгалевського і багато інших) не були опубліковані і тому не могли мати великого поширення. Більшою мірою уніфікувала народні говори в цей період мова східноукраїнського фольклору.

Загальна схема взаємодії староукраїнської літературної мови з народними говорами має бути істотно поглиблена і уточнена спеціальними студіями над староукраїнськими писемними пам'ятками на основі досягнень сучасної діалектології.

У кінці XVIII ст. живомовний різновид староукраїнської літературної мови переростає в нову українську літературну мову.

Нова українська літературна мова — це основана на народних говорах мова української нації, що є результатом творчості всього українського народу на чолі з його видатними культурними діячами від XVIII ст. до наших днів. Нова українська літературна мова виявляється в писемній і усній формі. Усний вияв літературної мови, порівняно з писемним, характеризується менш строгими нормативними ознаками. Поняття нової української літературної мови теж надзвичайно широке. Нова українська літературна мова XVIII ст. відрізняється від літературної мови другої половини ХХ ст. За два століття свого існування вона зазнала помітних змін не тільки щодо сфер застосування і, отже, розширення і збагачення функціональних стилів, а й щодо її внутрішньої фонетичної і граматичної організації. Істотним фактором у зміні якості нової української літературної мови на різних етапах було її відношення до народних говорів.

Найістотніша особливість нової української літературної мови полягає в її максимальному зближенні з народними говорами. Нова українська літературна мова розвинулась на основі південно-східного наріччя і активно увібрала в себе та уніфікувала в єдину систему елементи всіх інших діалектних масивів. «Належачи,— писав Л. А. Булаховський,— історично найактивнішій частині українського народу, що перебувала, проти інших його частин, у найбільш діяльному контакті між собою елементів, з яких

вона склалась,— південно-східне наріччя найбільше придалось до того, щоб правити за основу мови цілого українського народу, і цю його придатність і було використано не на підставі будь-яких теоретичних міркувань, а під натуральним тиском самого життя» [8, 21]. Хоч південно-східне наріччя загалом найближче до літературної мови, на жодному рівні літературна мова не збігається з ним.

Класики української літератури І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко та інші, а серед них найбільшою мірою Т. Шевченко на основі східноукраїнських говорів створили досконалий і високохудожній тип нової літературної мови.

Мова творів І. Котляревського, Л. Боровиковського, Є. Гребінки в основі своїй — тогочасна розмовна мова Полтави і Полтавщини. Творчість Г. Квітки-Основ'яненка базується на слобожанській розмовній мові. У мові творів Т. Шевченка відображається говірна стихія південної Київщини. Говори південної Київщини, Полтавщини і Слобожанщини в кінці XVIII і на початку ХІХ ст. були настільки близькі, що трансформовані під пером класиків літератури в мистецькі зразки сприймаються представниками інших груп говорів (західних і північних) як єдиний діалектний тип.

Майстри художнього слова та інші культурні діячі в пізніший час вдосконалювали зразки наддніпрянської української літературної мови, розширювали і поглиблювали її стильові можливості. Однак у ХІХ ст. для нової української літературної мови загалом характерними були хитання, розбіжності, невпорядкованість, адже не було інституцій, які б регулювали мовний процес. За таких умов цілком природним було те, що кожний письменник у мові своїх творів відображав передусім рідний йому говір, зважаючи при тому на мову своїх попередників. Наддніпрянсько-полтавські говори сприймалися всіма як центральні, найбільш типові, зразкові і вагомі серед інших українських говорів.

У ХІХ ст. у східній Україні розвиток української літературної мови гальмувався колонізаторською політикою російського царизму. Коли було знято заборону української мови після революції 1905 р., у східній Україні літературна мова розвивається швидкими темпами. Особливо інтенсивним стає розвиток української літературної мови в радянський час, коли вона почала функціонувати як мова

Української радянської держави з максимальним розширенням сфер її застосування. У ХІХ і ХХ ст. українська літературна мова в східній Україні пройшла складний шлях розвитку, вдосконалення, збагачення, шліфування, розширення функціональних стилів, урізноманітнення лексики, уніфікації і усталення фонетичних норм, морфологічних форм і синтаксичних конструкцій, упорядкування правопису.

Своєрідно розвивалася нова українська літературна мова в західній Україні. Після багатівікового польсько-шляхетського панування в Галичині і молдавсько-турецького на Буковині в 70-х роках ХVІІІ ст. західноукраїнські землі попадають під владу Австрійської монархії.

У складі Австро-Угорської імперії знаходилась частина південно-західного наріччя, що характеризується найбільшою діалектною розчленованістю. Усі західноукраїнські говори є старожитніми. Діалектна розчленованість південно-західного наріччя зумовлена різними чинниками: відображенням племінних мов, стабільністю меж давніх феодальних і державно-адміністративних утворень, відносно слабкою інтенсивністю міграції населення тощо. Тому-то, коли в 30-х роках ХІХ ст. виникає західноукраїнський різновид нової української літературної мови на народній основі, він не має єдиної уніфікованої діалектної бази. До того ж йому доводиться конкурувати із старокнижною літературною мовою. Унаслідок своєї політики австрійського уряду, який на певних етапах намагався зменшити в Галичині політичну роль польських феодалів, дозволялися вияви української культури староукраїнською літературною мовою. Це зумовило той факт, що в західній Україні стара книжна літературна мова, яка в ХІХ ст. перетворилася в штучне «язичіє», у певних сферах продовжує вживатися ще й на початку ХХ ст.

На Закарпатті староукраїнська літературна мова, трансформована в особливий тип на основі місцевих народних говорів і почасти російської літературної мови, проіснувала аж до середини 40-х років ХХ ст. * Природно,

* У східноукраїнському різновиді нової української літературної мови елементи староукраїнської книжної мови вживаються в окремих творах першої половини ХІХ ст. із стилістичною метою — переважно як засіб мовної характеристики персонажів. Це свідчить про функціонування в цей час староукраїнської літературної мови в певних вузьких сферах і в східній Україні.

що за таких умов формою вияву загальноукраїнської культури серед прогресивних діячів західної України і зразком для наслідування стає наддніпрянська літературна мова. Усі передові діячі культури демократичного напрямку в західній Україні завжди прагнули і прокладали шляхи до утворення єдиної української літературної мови на наддніпрянській діалектній основі. Однак умов для повного злиття східного і західного різновидів української літературної мови не було аж до часу воз'єднання всіх українських земель у єдиній державі за радянської доби.

Помітну рису західноукраїнського різновиду нової української літературної мови становлять запозичення з інших мов, передусім польської, частково з німецької, однак найістотнішою ознакою його є відчутність місцевих говіркових елементів. Усі видатні західноукраїнські письменники ХІХ і початку ХХ ст. більшою або меншою мірою в мові своїх творів відображали особливості рідного їм говору: Ю. Федькович, М. Черемшина — гуцульського, О. Кобилянська — буковинського, І. Франко — бойківського, В. Стефаник, Л. Мартович — покутського.

Аналогічно особливості рідних говорів відбивали класики української літератури і в східній Україні, однак унаслідок діалектної уніфікації південно-східного наріччя говіркові відмінності в мові їх творів відчужуються слабше. Традиція вживання діалектизмів у літературній мові західної України йде від «Русалки Дністрової», від діяльності «Руської трійці» в першій половині ХІХ ст.

Нова українська літературна мова на народній основі в західній Україні розвивалася повільно. Після «Русалки Дністрової» в белетристиці і публіцистиці вона до певної міри виявлялася, однак у всіх інших жанрах, у школі, в науці переважала стара книжна мова [26, 318]. Мовна практика в Галичині зумовлювалася часто політичною орієнтацією діячів культури. Москвофіли на основі церковної, староросійської і книжної галицької мови витворили і відстоювали штучне «язичіє». Унаслідок своєї суспільно-політичних умов прихильниками «язичія» ставали впливові культурні діячі. На «язичіє» переходить співавтор «Русалки Дністрової» Я. Головацький, прихильником «язичія» стає М. Устиянович.

Хоч літературну мову на народній основі в 40—50-х роках ХІХ ст. відстоювала чимала кількість галицьких філологів (І. Лозинський, Т. Глинський, М. Верещинський,

К. Блонський та ін.), певний час у літературі «язичіє» переважало.

Літературна мова галицьких народовців до 70-х років XIX ст. теж була загалом штучною і невпорядкованою, але в ній певне місце займали живомовні елементи. Під впливом мови творів Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, що друкувалися в Галичині, виникає тенденція до наслідування надніпрянської літературної мови, проте загалом в Галичині протягом тривалого часу панує мовне безладдя.

Виразне прагнення до уніфікації східного і західного різновидів української літературної мови вперше виявляється в творах Ю. Федьковича. Ю. Федькович у своїй творчості стояв на ґрунті живої народної мови; у мові його творів діалектна і фольклорна стихія поєднуються з наслідуванням мови надніпрянських письменників, хоч письменник не повністю пориває і з книжною традицією. Відображення елементів гуцульського говору в творах Федьковича, за тодішніх умов розвитку літературної мови в західній Україні, слід визнати природним і закономірним. Закид, що Ю. Федькович був обмежений у поглядах на літературну мову, на її народну основу [40, 22], видається непереконливим.

Цілу епоху в розвитку української літературної мови взагалі і її західноукраїнської відміни зокрема становить творчість І. Франка. І. Франко розвинув і збагатив усі жанри української літературної мови. Різні етапи творчості видатного діяча відбивають певні особливості мовної ситуації в Галичині: у мові творів І. Франка відображені і москвофільське «язичіє», і бойківський говір, і унормований тип літературної мови на народній основі, що утворився внаслідок уніфікації з надніпрянською літературною мовою. Правда, в цьому унормованому типі літературної мови галицькі діалектні елементи займають помітне місце.

Творчими побратимами І. Франка були В. Стефаник, М. Черемшина, Л. Мартович, О. Кобилянська, О. Маковей. Усі вони зробили помітний внесок у розвиток української літературної мови в західній Україні. У творчості названих письменників виявляються тенденції до уніфікації літературної мови на надніпрянській основі, разом з тим вони широко застосовували місцеві діалектизми. Серед творчої західноукраїнської інтелігенції панував

погляд, що писати треба для простого народу і його мовою. Щодо цього погляди галицьких письменників збігалися з думками літературних кіл у багатьох країнах Європи кінця XIX — початку XX ст. Діалектні елементи в творах західноукраїнських письменників пояснюються, зокрема, реакцією на відірване від мови народу штучне москвофільське «язичіє».

З названих письменників найширше застосовували діалектизми В. Стефаник і М. Черемшина. Покутський говір у творах В. Стефаніка трансформований у досконалий засіб художнього виразу. Гуцульський говір для М. Черемшини був мистецьким засобом відтворення сільського побуту, типізації героїв. У пізніший період творчості питома вага діалектизмів у творах цих письменників зменшується.

Засобом індивідуалізації образів служить діалектна мова і в творчості Л. Мартовича та О. Маковей. У мові творів О. Кобилянської на сільську тематику теж чітко виявляються діалектні і фольклорні елементи.

Під владою Австро-Угорщини українська літературна мова загалом зазнавала пригноблення і дискримінації. Однак у 90-х роках XIX ст. унаслідок боротьби прогресивних сил суспільства в Галичині було відкрито українські середні школи, виходили періодичні видання — журнали [19, 3—18]. У цих журналах публікувалися твори не тільки західноукраїнських авторів, а й письменників східної України. Оскільки періодичні видання в Галичині перетворювалися на загальноукраїнські, гостро поставало питання про єдину загальноукраїнську літературну мову.

Після революційних подій 1905—1907 рр. умови розвитку української літературної мови в східній і західній Україні приблизно врівноважуються, а після першої світової війни менш сприятливими стали умови розвитку української літературної мови в західній Україні під владою панської Польщі, боярської Румунії, під пануванням буржуазної Чехословаччини і Угорщини. Проте розвиток української літературної мови на Радянській Україні викликав зміни і в різновиді літературної мови Галичини і Буковини.

У кінці XIX ст., а також протягом перших двох десятиріч XX ст. деякими рисами, особливо лексичними, західноукраїнський різновид літературної мови впливав на східноукраїнську літературну мову. Крім того, східноукраїнський

різновид літературної мови вбирав певні західноукраїнські діалектні елементи безпосередньо через творчість письменників-подолян А. Свидницького, С. Руданського, М. Коцюбинського. Мовні елементи, співвідносні з особливостями говорів південно-західного наріччя, в нову українську літературну мову проникали також із староукраїнської літературної мови, в якій вони посідали помітне місце і з якою нова українська літературна мова знаходиться в органічних зв'язках [20, 27—40].

У 30-х роках ХХ ст. відмінність західноукраїнського різновиду літературної мови від східноукраїнського вже мало помітна. Зводилася вона переважно до правописних моментів. Правописні відмінності між східноукраїнським і західноукраїнським різновидами літературної мови до кінця 30-х років ХХ ст. мали діалектну основу. У складній боротьбі за єдині загальноукраїнські правописні норми прихильники різних точок зору врешті-решт свої погляди базували на відомих і близьких їм народних говорах.

На Закарпатті в ХІХ ст. і до 40-х років ХХ ст. за літературну мову правили «язичіє», частково російська мова і різновид літературної мови на місцевій діалектній основі. Роль літературної мови з діалектною основою особливо посилилася в 20—30-х роках нашого століття, коли Закарпаття входило до складу Чехословаччини і місцеву мову було проголошено офіційною.

У складній і гострій боротьбі за єдині норми літературної мови в цей час центральним було питання про зв'язок її з народними говорами. Деякі місцеві діячі відстоювали думку, що літературна мова на Закарпатті повинна базуватися на народних говорах і бути відмінною від літературної мови східної України і Галичини. На початку 20-х років місцевими говорами писалися художні твори, видавалися шкільні підручники, газети і журнали. Згодом народно-розмовний різновид літературної мови на Закарпатті щораз більше звільняється від місцевих діалектизмів і наближається то до галицького різновиду, то до загальнонародної літературної мови на східноукраїнській основі.

Проблема літературної мови на Закарпатті розв'язується після возз'єднання Закарпаття з іншими українськими землями в 1945 р. Закарпатський різновид літературної мови з місцевою діалектною основою не зайняв помітного місця в процесі створення загальнонародної української літературної мови.

Взаємодія між новою українською літературною мовою і народними говорами в різні часи і в різних місцевостях була неоднаковою. На території південно-східного наріччя на певному етапі народні говори найактивніше діяли на літературну мову, були її основою. Згодом, коли літературна мова ставала щораз більше внормованою і вбирала в себе риси інших наріч, а також збагачувалася за рахунок запозичень з інших мов, наступало певне віддалення літературної мови від південно-східних говорів, що лягли в її основу. Сьогодні літературна мова на жодному структурному рівні повністю не збігається з будь-яким говором.

Як говори південно-східного наріччя взаємодіяли з загальнонародною літературною мовою, так говори південно-західного наріччя знаходились у тісній взаємозалежності з західноукраїнським різновидом нової української літературної мови. Через цей різновид південно-західні говори певною мірою вплинули й на загальноукраїнську літературну мову. Найменшу роль у процесі створення і розвитку нової української літературної мови відіграли говори північного наріччя.

Щодо впливу літературної мови на народні говори, то він на різних етапах виявлявся по-різному. У дорадянський час унаслідок національного гніту нова українська літературна мова не виконувала державних функцій, тому вплив її на народні говори в той період був майже непомітним. За радянського часу літературна мова, вбираючи в себе певні елементи з діалектів, через школу, радіо, телебачення, пресу, літературу нівелює народні говори швидкими темпами.

ЛІТЕРАТУРА

- 1 *Акти села Одрехови*. К., 1970.
- 2 *Архив Юго-Западной России*. Ч. VII. Т. 1. К., 1886.
- 3 *Архив Юго-Западной России*. Ч. VII. Т. 2. К., 1890.
- 4 *Бевзенко С. П.* До характеристики мови уривків з Ракошинського збірника ХVІІ ст.— Тези доповідей до ювілейної конференції, присвяченої 20-річчю Ужгородського державного університету. Ужгород, 1965.
- 5 *Бевзенко С. П.* Из спостережень над мовою пам'яток розповідних жанрів, писаних на Закарпатті.— Наукові записки (УДУ). Том ХХХV. Мовознавство. Ужгород, 1958.
- 6 *Белодед И. К.* Киево-Могиланская академия в языковой ситуации на Украине ХVІ—ХVІІ вв.— В кн.: Проблемы истории и диалектологии славянских языков. М., 1971.

7. Білодід І. К. Воз'єднання України з Росією в 1654 р. і його значення для розвитку української літературної мови.— В кн.: Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови. К., 1954.
8. Булаховський Л. А. Питання походження української мови. К., 1956.
9. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от второй половины XIII до половины XV века.— В кн.: Архив Юго-Западной России. Ч. VII. Т. 1. К., 1886.
10. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.).— В кн.: Архив Юго-Западной России. Ч. VII. Т. 2. К., 1890.
11. Владимирский-Буданов М. Передвижение южнорусского населения в эпоху Богдана Хмельницкого.— Киевская старина, 1888, т. 22, кн. 7.
12. Голоскевич Г. К. Евсевиево евангелие 1283 года.— Исследования по русскому языку. Т. 3. Вып. 2. Спб., 1914.
13. Граматика слов'янська І. Ужевича К., 1970.
14. Гимецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст. К., 1958.
15. Гимецька Л. Л. Питання стандартизації слов'янських писемно-літературних мов стародавньої доби.— У кн.: VI Міжнародний з'їзд славістів. К., 1968.
16. Гимецька Л. Л. Уваги до українсько-білоруських мовних зв'язків періоду XIV—XVII ст.— У кн.: Дослідження з української та російської мов. К., 1964.
17. Житецький П. М. Нарис літературної історії української мови в XVII віці. Львів, 1941.
18. Житецький П. М. По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV—XV вв.— Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца. Кн. 2. К., 1888.
19. Жовтоброх М. А. Мова української періодичної преси. К., 1970.
20. Жовтоброх М. А. Мовні традиції в новій українській літературній мові — Мовознавство. 1970, № 2.
21. Карский Е. Ф. Белорусы. Введение к изучению языка и народной словесности. Вильна, 1904.
22. Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова. К., 1960.
23. Колодяжний А. С. До характеристики мови актової книги Володимирського (на Волині) міського суду другої половини XVI ст.— Питання історичного розвитку української мови. Тези доповідей. Харків, 1959.
24. Крымский А. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. Т. I. Вып. I. М., 1907.
25. Крымский А. Е. Филология и погодинская гипотеза. К., 1904.
26. Курс історії української літературної мови. Т. 1. К., 1958.
27. Лексикон словеноросійський Памви Беринди (вступна стаття В. В. Німчука). К., 1961.
28. Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.— Л., 1947.
29. Марковський Є. М. До характеристики мови українських інтермедій XVII—XVIII століть.— Питання історичного розвитку української мови. Харків, 1962.
30. Москаленко А. А. До походження української писемної і писемно-літературної мови.— Праці Одеськ. держ. ун-ту, рік 97, т. 152. Серія філологічних наук, вип. 15. Питання слов'янської філології. Мовознавство. Одеса, 1962.
31. Мочульський В. К истории малорусского наречия. Житие св. Савы Освященного. Одесса, 1894.
32. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. Мінск, 1964.
33. Півторах Г. П. Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах. К., 1974.
34. Плюц П. П. Зміст поняття «українська літературна мова» на різних етапах її розвитку.— Українська мова в школі, 1956, № 2.
35. Путешествие Антиохийского Макария в Россию в половине XVII в., описанное архидиаконом Павлом Алепским. Вып. 2. М., 1897.
36. Розов В. До староруської діалектології (Іще до питання про галицько-волинське наріччя).— ЗНТШ. Т. 27. Кн. 3, 1907.
37. Самійленко С. П. До характеристики полтавсько-київського діалекту за пам'ятками XVII ст.— В кн.: Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови. К., 1954.
38. Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук, т. XLVI, № 4. Спб., 1889.
39. Свенціцький І. Нариси з історії української мови. Львів, 1920.
40. Станіський М. Ф. Боротьба Ю. Федьковича за утвердження української літературної мови на народній основі в Західній Україні.— Українська мова в школі, 1955, № 4.
41. Ткач Ф. Є. До питання про характер української літературної мови XIV—XVIII століть.— Питання історичного розвитку української мови. Харків, 1962.
42. Филін Ф. П. Некоторые проблемы реконструкции древнерусских диалектов.— Славянское языкознание. VI Международный съезд славистов. М., 1968.
43. Филін Ф. П. Об истоках русского литературного языка.— Вопросы языкознания, 1974, № 3.
44. Филін Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., 1972.
45. Франко І. Літературна мова і діалекти.— Твори в 20-ти т. Т. 16.
46. Шимановський В. К истории древнерусских говоров. Варшава, 1887.
47. Ягич И. В. Отчет о присуждении Ломоносовской премии в 1883 году.— Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук, т. 33. Спб., 1884.
48. Kuraszkiwicz W. Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku. Kraków, 1934.
49. Stang Chr. S. Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen. Oslo, 1935.

Т. В. Назарова

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ТИПОЛОГІЇ ЗВ'ЯЗКІВ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ Й ДІАЛЕКТІВ

Характеристика співвідношень між формами існування мови [11, 502] у межах розрізнення «літературно-нормативне ~ територіально-діалектне» є однією з актуальних тем

у сучасному мовознавстві [24]. Ці проблеми вітчизняними дослідниками ґрунтовно опрацьовуються на російському мовно-діалектному матеріалі [21, 22, 2, 8, 17, 18 та ін.]; є розробки, спеціально присвячені цій темі, і в україністиці [3, 7, 9, 15, 16 та ін.]. Останнім часом інтерес до проблем взаємодії української літературної мови й територіальних діалектів особливо посилюється [6, 14], активізується він і в зв'язку з поглибленим вивченням закономірностей усного українського літературного мовлення [19, 5—46].

Теоретичні висновки цих робіт визначають сучасний рівень дослідження проблеми; у найзагальніших рисах їх можна сформулювати в кількох основних положеннях: 1) сучасні діалектні зміни — наслідок дії і взаємодії двох груп чинників: спонтанного розвитку діалектів і активного впливу на діалекти літературно-нормативної системи, причому перший чинник гальмується другим; 2) історична неминучість інтеграції діалектів як кінцева перспектива їхніх змін на сучасному етапі за умов посиленого впливу літературної мови; 3) складність і довготривалість, диференційованість за структурними рівнями і в окремих ланках — суперечливість процесу взаємодії літературної мови й діалектів, процесу, який не можна зводити лише до безпосередньої повної нівеляції говорів; 4) послідовний розвиток між полюсами «діалект — літературна мова» проміжних ланок, термінологічне визначення і структурні характеристики яких не можна вважати остаточно встановленими: інтердіалекти, чи, за іншою термінологією, — напівдіалекти, хоч, як здається, ці поняття не тотожні, і різні варіанти усного розмовного мовлення, що більшою або меншою мірою наближаються до літературного, без вузькодіалектних ознак, з можливими ширшими (зональними) регіоналізмами; 5) перебудова діалектної системи як основний наслідок взаємодії з літературно-нормативною системою, можливість розвитку регіональних видозмін — неунормованих [22, 4—5], але зонально поширених відхилень від усного літературного мовлення як результат локального впливу діалектів. Літературно-діалектні паралелізми, що виникають на різних стадіях контакту, переважно інтерпретуються як ознаки співіснування елементів різних систем [18, 189—190] *.

* Є й інші думки, наприклад, розгляд мовлення певного діалектного колективу як реалізації однієї рухомої системи з набором співіснуючих елементів [13, 16—21].

Ґрунтуючись на цих основних положеннях, видається правомірним виділити певні типологічні характеристики зв'язків літературно-нормативної і діалектної систем; у кожному конкретному випадку вони можуть мати іншу реалізацію. Ця можливість базується на об'єктивному існуванні спільних рис, властивих діалектним системам різних мов у їхніх стосунках до стандартизованих мовних систем, і специфічних особливостей, що виявляються лише в окремих мовних і діалектних системах. При встановленні вказаних характеристик потрібно враховувати такі аспекти: а) визначення часового зрізу і позалінгвістичних умов взаємодії; б) встановлення власне лінгвістичних умов взаємодії у конкретній точці (точках) діалектного континуума; в) розкриття самого «механізму» взаємодії.

До позалінгвістичних умов згаданого процесу взаємодії слід віднести а) соціальні й соціально-психологічні обставини поширення літературної мови серед носіїв діалекту в обраний період розвитку мови (для сучасного етапу — різке збільшення каналів пасивного сприймання її писемної й особливо усної форм, зростання можливостей для активного відтворення цих форм, тривалість інтенсифікації літературного впливу, активізація мовної свідомості носіїв діалекту, усвідомлення ними престижного характеру літературної мови); б) історичні умови виникнення літературної мови; в) ареальні умови її поширення, тобто діалектний фон, на якому відбувається взаємодія (тип діалектної диференціації, характер міждіалектних контактів, наявність чи відсутність іншомовного впливу та ін.).

Лінгвістичні умови взаємодії літературної мови й діалекту визначаються типами самих систем, які перебувають у контакті; зокрема, істотними є характеристики діалектних систем з погляду їхньої стійкості і спонтанних тенденцій розвитку, амплітуди віддаленості діалектних систем від літературно-нормативної на різних рівнях мовної структури. Для з'ясування самого «механізму» контактів важливим є встановлення рис кожної системи, релевантних з погляду іншої в ситуації контакту.

Серед вказаних виділяється група чинників, на сучасному етапі загалом спільних для кількох мов (наприклад, соціальні й соціально-психологічні фактори поширення національних літературних мов і контактів з російською мовою у республіках СРСР, хоча й вони в конкретних

обставинах реалізуються по-різному), і характеристики, специфічні для кожної мови. Зокрема, для української мови слід враховувати особливості виникнення нової літературної мови і роль середньонадніпрянських ареалів у її утворенні, значну діалектну диференціацію старожитнього українського масиву і, отже, численність смуг фронтальних контактів, обширність територій новостворених говорів з властивими їм контактами і діалектотворчими процесами, різноманітність діалектних систем щодо співвідносності з літературно-нормативною системою. Амплітуда віддаленості діалектних систем від літературно-нормативної у принципі може бути визначена в об'єктивних величинах, але й на основі наявних неуніфікованих матеріалів можна твердити, наприклад, про загалом більшу віддаленість у фонологічному плані для північних, закарпатських, надсянських говорів, у плані фонетичних реалізацій елементів систем і на морфологічному рівні — для багатьох південно-західних говорів.

Контакти літературно-нормативної й діалектної систем можна розглядати в межах однієї умовно обраної точки діалектного континуума і — ширше — в лінгвогеографічному плані. Як і в процесі взаємодії будь-яких діалектних систем, початкова стадія контакту літературної мови й діалекту в одній точці континуума виявляється насамперед у виникненні нерегулярних, часом ситуативних індивідуальних відхилень від діалектної норми, здебільшого, у вигляді паралелізмів «діалектне» — «літературне», або «діалектне» — «наближене до літературного», чи уявно «правильне». Якщо ці паралелі повторюються в ряді населених пунктів, оформляючись тим самим у певний тип, характерний для якогось ареалу, їх можна вивчати лінгвогеографічними методами; як правило, у цьому випадку в межах однієї говірки такі паралелізми набувають більш регулярного характеру в певній групі мовців, що за родом своєї діяльності ближчі до джерел літературного впливу — за віковим чи освітнім цензом. Це явище свідчить про руйнування традиційної діалектної системи. На наступній стадії контакту взаємодія літературної мови й діалекту поза просторовою координатою виявляється в перебудові взятої ізольовано діалектної системи; урахування просторової координати включає ареальний план взаємодії і потенційно викликає перерозподіл ареалів та зміни діалектного членування. Перебудова діалектної си-

стеми здійснюється кількома етапами; уявлення про градації цієї перебудови можуть дати типи систем, які умовно виділяються в сучасному українському генетично однорідному діалектному оточенні (у мовленні існують численні проміжні стадії): 1) традиційна діалектна система, що приймається як вихідна в контактах з літературно-нормативною; 2) вихідна діалектна система з елементами розкладу; 3) перебудована діалектна система; 4) співіснування перебудованої діалектної системи з системою, яка реалізується в наближеному до літературного усно-розмовному мовленні з регіональними відхиленнями; 5) наближене до літературного усно-розмовне мовлення з більшою чи меншою кількістю регіоналізмів. Ці типи здебільшого диференціюються залежно від генерації й освіти, іноді конкретних обставин мовлення (побутовий ужиток — виступ на зборах), але загалом чисельна перевага того чи іншого типу залежить від наведених вище соціальних, історичних, ареальних і лінгвістичних умов, вона визначає основний тип говірки і, отже, тип ареалу, якщо йдеться про кілька говірок. Атлас української мови з його орієнтацією на відображення ареалів традиційних елементів у поєднанні з виявленням сучасного діалектного стану (на відміну, наприклад, від Загальнослов'янського лінгвістичного атласу, що орієнтується тільки на традиційний шар говірки), а також сучасні рукописні й магнітофонні діалектні записи дозволяють визначити як переважно поширену в старожитніх говірках традиційну діалектну систему з ознаками руйнування; вихідна діалектна система в умовно «чистому» вигляді, тобто ідентична з реконструйованою на основі сучасних діалектних даних чи близька до неї, також спостерігається, але здебільшого в мовців старших поколінь. У новостворених говірках співіснування різносистемних елементів відзначене й у вихідному стані. Ці дані, доповнені фактами з монографічних досліджень сучасних українських діалектів, дозволяють допускати, що в ланцюгу перетворень вихідної діалектної системи під тиском літературного впливу для більшості українських говорів актуальною перспективою є посилені диференціація типів говіркового мовлення згідно з віковими й освітніми групами мовців*, наслідком чого можна передбачати відповідну стратифікацію діалект-

* Подібний стан існує, зокрема, у ряді російських говорів [12, 154—161].

них ареалів. Одночасно триватиме процес поступової перебудови вихідних діалектних систем у рамках сучасного діалектного членування; одним з імовірних результатів цього в лінгвогеографічному плані можна вважати поступовий частковий перерозподіл ареалів. Перебудова діалектних систем включатиме послідовний ряд трансформацій, ускладнених соціальною диференціацією типів мовлення у межах конкретних говірок; відповідно можна припускати наступні кількарізкові зміни діалектного ландшафту, зняття або спрощення одних ареальних розрізень і виникнення інших на кожному із ареальних «зрізів» відповідно до типів говіркового мовлення, з тим, що ареали елементів, повністю або частково ідентичних з літературно-нормативними, будуть радіювати і поступово набувати наддіалектного (власне — надареального) характеру.

Отже, аналізуючи механізм перебудови діалектної системи, слід розрізнити а) перебудову ізольованої діалектної системи; б) перерозподіл ареального членування, тобто динаміку ареальних змін. Включення лінгвогеографічного плану в розуміння взаємодії літературно-нормативної й діалектної систем розкриває цікаву перспективу дослідження. Видається імовірною можливістю моделювати обидва типи змін на основі типологічної схеми механізму перебудови, моделлю якої може служити схема міждіалектного контактування, визначена на основі саме лінгвогеографічного дослідження смуг старожитнього діалектного пограниччя і — частково — районів пізніших міждіалектних контактів. Цим, власне, пояснюється особлива увага до контактних зон у характеристиці ареальних умов взаємодії літературної мови й діалектів. Доцільність застосування цієї схеми зумовлюється тим, що саме в смугах міждіалектних контактів, зокрема, на давніх стиках старожитніх говірок розвиваються ареальні градації змін діалектних систем, доступні для вивчення лінгвогеографічними методами і, отже, більш наочні, ніж поєднання різносистемних елементів у межах ізольованої говірки.

Зрозуміло, що, розглядаючи механізм перебудови діалектної системи як наслідок контактів літературно-нормативної й діалектної систем, не можна механічно ототожнювати закономірності міждіалектної взаємодії і взаємодії літературної мови й діалектів. Необхідні в цьому випадку застереження стосуються специфіки функціонування діалектних систем порівняно з літературно-нор-

мативними: 1) комунікативні функції діалекту й літературної мови нерівноцінні [21, 37; 2, 74]; 2) діалектна система, на відміну від літературно-нормативної, функціонує тільки в усній формі; 3) діалектна норма порівняно з літературною менш категорична, допускає варіювання [25, 144—145] і тим сприятливіша до системних перебудов і іносистемних проникнень [1, 174—178]; 4) діалектна система завжди «прив'язана» до певної території, тобто включає просторову координату. Перші три чинники, підтримані згаданими позалінгвістичними факторами, зумовлюють переваги літературно-нормативної системи у процесі контактування і сприяють розвиткові наддіалектних елементів, отже, поступовому формуванню наддіалектних ареалів. Територіальна «прив'язаність» діалектів, навпаки, якоюсь мірою сприяє відносній консервації традиційних рис і, отже, вихідного ареального членування. Відомі й інші фактори своєрідного опору діалектного середовища щодо поширення літературної мови: кваліфікація носіями діалекту нормативних елементів як «чужих» у мовленні осіб — вихідців з того ж діалектного оточення, але більш освічених, пов'язаних з містом та ін.; рефлексії материнських говірок у старшому віці або з поверненням у рідне діалектне середовище [20, 303; 8, 140]. У свою чергу, напярм впливу літературної мови може збігатися із напярмом спонтанних тенденцій розвитку діалекту і активізувати їх; у районах міждіалектних контактів літературний вплив активізує риси контактної групи, ближчої за структурними особливостями до літературної мови. Взаємодія цих протилежних тенденцій створює основний імпульс перебудови діалектної системи в умовах контактів з літературною мовою: суперечність між проникненням літературно-нормативних елементів і «опором» діалектної системи. В основі цієї суперечності лежить взаємодія протилежних психологічних чинників — свідомий характер оволодіння літературною нормою і автоматизм діалектних навичок. Відповідно імпульсом перерозподілу ареального членування за цих умов можна вважати суперечність у взаємонакладанні наддіалектних і традиційно диференційованих ареалів — явище, яке можна вважати однією з закономірностей ареальної динаміки.

Проектуючи з рядом згаданих застережень схему міждіалектного контактування на механізм взаємодії літературної мови й діалекту і враховуючи всю складність цього

процесу, можна було б постулювати кілька основних можливостей перебудови діалектної системи і тим самим потенційно — перерозподілу ареалів. Ці можливості визначені без диференціації за структурними рівнями; у межах кожного рівня вони реалізуються у вужчих закономірностях. Ілюстрації дібрано з різних українських говорів.

Згідно з нашою схемою, розкриття механізму контактів літературної мови й діалекту повинно здійснюватися на тлі опису позалінгвістичних і лінгвістичних умов цього явища в конкретних говіркових територіях. Характеризуючи згадані контакти в поліських говорах, слід мати на увазі кілька таких моментів.

1. Для Полісся характерна відносно низька інтенсивність міграцій, населення порівняно стабільне протягом віків; у зв'язку з цим тут утворилося кілька смуг дуже тривалих фронтальних контактів, наприклад між окремими історично сформованими поліськими угрупованнями (західне, центральне та східне Полісся), між поліськими і південними говорами, між поліськими українськими і сусідніми білоруськими говорами. Ці смуги ілюструють градації контактних ареальних змін, як наприклад, у нижньонадприп'ятських говірках; деякі з них, зважаючи на структурно-лінгвістичні характеристики контактних груп, можуть досить вірогідно розглядатися як ареальні аналози перебудови діалектних систем під нормативним впливом (з наведеними вище застереженнями), наприклад, смуга контактів північних і південних говірок на Київщині, Житомирщині, Чернігівщині.

2. До порівняно недавнього часу поліські говори виявляли досить слабкі ознаки впливу літературної мови; виразна інтенсифікація його належить до порівняно пізнішого — післявоєнного часу і особливо останніх 10—15 років.

3. Слід мати на увазі відносно стабільність і стійкість поліських діалектних систем. Зокрема, враховуючи фонологічну відстань поліської й нормативної систем вокалізму, треба зважити, наприклад, на симетричність поліської підсистеми наголошеного вокалізму з дифтонгами [ie] — [yo̯ (yō)], [yi], яка виявляє помітну стійкість щодо процесу монофтонгізації. Натомість в ареалах несиметричних дифтонгів [yi], [yī] і под., де [ie] монофтонгізувався в [i], помітніша тенденція до монофтонгізації і лабілізованих дифтонгів, не підтриманих системою. Ці короткі зауважен-

ня з приводу Полісся і поліських говорів повинні підтвердити висновок, що його робимо на основі тривалих польових спостережень: для північноукраїнських (поліських) говорів найбільш типовою лінгвістичною ситуацією є переважно генераційно визначене співіснування традиційної діалектної системи (старше, значна частина середнього і лише частково молодшого покоління; в обох останніх групах — здебільшого жінки) і традиційної системи з ознаками руйнування — більшого чи меншого залежно від освіти, громадської діяльності мовця та ін. (переважно молодь, частина середнього покоління, рідше особи старшого віку). Носії системи, перебудованої в напрямі зближення діалектних структурних ознак з літературно-нормативними, так само як і особи, що користуються вже усно-розмовною формою літературного мовлення з більшою чи меншою кількістю регіональних відхилень (не беремо тут до уваги приїжджої інтелігенції), щораз ширше зустрічаються в кожному населеному пункті, але їхній відносний процент серед населення, що користується діалектом, поки що не дає підстав вважати цю групу мовців носіями найбільш типового на сучасному етапі мовлення в поліських селах (селища міського типу до уваги не беруться), хоч ця група є, безперечно, найперспективнішою щодо розвитку форм усного мовлення у майбутньому.

У перебудові діалектної системи під літературно-нормативним впливом можна визначити такі найзагальніші можливості, відтворені на основі типологічно подібних процесів на міждіалектному рівні.

1. Субституція — безпосередня заміна діалектного елемента літературно-нормативним. Гадаємо, що зауваження І. І. Ковалика про те, що «процес літературної нормалізації відбувається не через субституцію (заміщення), а шляхом адституції (нашарування), тобто приєднування до наявних говіркових величин відповідних літературних» [16, 70], слід розуміти як розкриття етапів процесу поступового витіснення говіркового елемента через діалектно-літературні паралелі. Розрізняються такі випадки: а) відповідні співвіднесені елементи в обох системах перебувають в ідентичних парадигматичних і синтагматичних зв'язках, наприклад, лексичні заміни 'ратай — о'рач, х'воіа — сос'на; б) співвіднесені елементи розрізняються за місцем в обох системах; у цих випадках існує спільна основа для субституції, наприклад, спільність словника, ідентичність

граматичної чи фонетичної позиції тощо, заміна структур з перезвуком ненаголошених [йа] > [йе] структурами з [йа] (*йей'це* — *йай'це*). Наслідком цих процесів є ареали паралелізмів, де більш перспективними є елементи, спільні з літературними. Приклади поетапної субституції елементів широко відомі як наслідок взаємодії двох діалектних систем — у фронтальних чи афронтальних діалектних контактах. Зокрема, паралелізм структур з [йа] — [йе] послідовно відзначається у різних поколіннях на південній і західній межі ареалу [йе] (*йей'це*, *йед'ро*, *'нойес* — *йай'це*, *йад'ро*, *'нойас* у говірках центральних і північно-західних районів Житомирщини); у районах послідовного поширення [йа] > [йе], у носіїв традиційної системи (північна Житомирщина, північно-західна Київщина) паралелізм [йа] — [йе] у молодших поколіннях сприймається як ознака руйнування традиційної системи під літературно-нормативним впливом.

2. Трансформація діалектних елементів і діалектних структурно-системних зв'язків у напрямі субстанціонального або типологічного наближення до літературної системи, але із збереженням розрізнення «діалектне» — «літературне». Розрізняються два випадки. а) Реалізація типу відносин, характерних для літературно-нормативної системи, засобами діалекту, наприклад, відповідно до літературного нерозрізнення ятевих морфем незалежно від наголосу (*дід* — *дідок*) говірки з акцентологічно зумовленим чергуванням *е*-рефлексів [i] // [e] або [i̇] // [e] розвива-

ють чергування [i] // [i¹], [i^н], зберігаючи як діалектну рису твердість приголосного перед ненаголошеним рефлексом і «вирівнюючи» якість голосних. Такі говірки, де ця риса розвинулася саме внаслідок міждіалектних контактів, спостерігаються на південній межі північного ареалу, зокрема, в деяких говірках південної Чернігівщини, Житомирщини. У районах, де традиційна діалектна система зберігає [i] // [e] або [i̇] // [e], розвиток співвідносних рефлексів [i] // [i¹], [i^н] спостерігається спорадично у молодших віком осіб і може бути інтерпретований як наслідок впливу літературно-нормативної системи.

б) Реалізація типу відносин, характерних для діалекту, засобами, ідентичними літературним або за якимись ознаками, наближеними до них. Прикладом може служити один

з шляхів спрощення лабіалізованих дифтонгів у північно-українських говорах. Так, відповідно до діалектних моделей [i̇] — [ẏ] або [i] — [ẏ] на місці давніх *е*, *теть* — *тетъ*, *totъ*, *totъ* розвивається [i] — [y], де діалектне розрізнення рефлексів цих голосних забезпечується збереженням твердості приголосних перед відповідником *о*, але якість голосних «підрівнена», вони реалізуються звуками переднього ряду (що типологічно ближче до відповідної літературної [i]-реалізації): замість традиційних діалектних утворень типу *т'ієн'*, *д'ієд*, *л'ієс* — *т'юдок*, *в'юдоз*, *л'удой* у мовленні осіб, що намагаються позбутися дифтонгів саме як діалектної риси і наблизитися до літературної вимови, досить часто спостерігаються співвіднесені пари *т'ін'* — *тик* 'тік' (іменник), *л'іс* — *лий* 'лій' (іменник). Розвиток цієї риси є виразною ознакою перебудови діалектної системи у напрямі кількісного зменшення її фонемного інвентаря і посилення функціонального навантаження передньорядних одиниць. Хоча в говірках діалектного «ядра» дифтонгічного ареалу ці структури відзначаються лише в мовленні осіб з виразними ознаками «олітературення» і, як правило, залишаються поза увагою діалектологів, зорієнтованих на фіксацію найбільш типових говіркових ознак, є всі підстави вважати цей шлях неорганічної монофтонгізації дифтонгів досить перспективним (порівняно з безпосереднім заміщенням через [i]). Ареальним аналогом розвитку моделі [i] — [y] внаслідок контактів дифтонгічних говорів з літературною системою є досить широка говіркова смуга на межі північних дифтонгічних і південних (з ікавізмом) українських говорів, де відповідно до північної моделі [iel] — [yo] розвинулася модель [i] — [y] фонетичного або контактного походження [10, 23]. Цілоком можливо, що в результаті дальшої активізації неорганічного розвитку [y] відповідно до *о* в позиції *tot'* у говірках сучасного дифтонгічного масиву, ареал [y] буде радіювати.

3. Контамінація літературно-нормативних і діалектних елементів. Як приклад, можна навести розвиток стягнених прикметникових форм наз. відм. мн. з флексією *-и* у говірках з традиційною діалектною флексією *-ийе* або *-ийі* (північна Чернігівщина, Київщина, Житомирщина): *чер'во-нийе* (*чер'вонийі*) > *чер'вони*. Діалектна твердість приголосного основи тут співіснує з властивим для літературної мови стягненням флексій. Ці форми спостерігаються в

мовленні, що відбиває інтенсивний вплив літературної норми; ареальним аналогом цих форм є широка смуга флексії **-и** на півдні північноукраїнського масиву, тобто на межі говорів з флексіями **-ийе**, **-ийі** (північ) та **-і** (південні українські говори).

Реалізація цих і вужчих закономірностей регулюється кількома загальними правилами.

Взаємодія обох систем відбувається через лексику: проникнення лексем або словоформ, що стають моделями для перебудови в діалектних системах, проникнення в літературну мову діалектних лексем.

Визначальною для взаємодії на фонетичному й морфологічному рівнях є загальна спільність літературного й діалектного словника. Зіставлення ідентичних лексем або словоформ, що мають відмінне фонетичне чи граматичне оформлення, дає підстави для встановлення певних співвідношень «літературне» — «діалектне» і створює у свідомості мовця ґрунт для диференціації цих співвідносних елементів і відсіювання тих, що усвідомлюються як невідповідні літературній нормі.

Послідовність змін тих чи інших діалектних елементів зумовлюється комплексом психологічних і власне лінгвістичних, частково також і деяких зовнішніх чинників. Питання про те, які саме діалектні елементи насамперед зазнають трансформації або й повної інтеграції і що довше зберігається в діалектній системі, як правило, розв'язується у плані обґрунтованої В. Жирмунським [4, 90] теорії первинних і вторинних діалектних ознак, з яких первинні — це ті, що виділяються специфічним матеріальним оформленням, легко сприймаються на слух і усвідомлюються носіями літературної мови як такі, що протистоять літературній нормі [8, 131], вони найлегше усуваються з діалектного мовлення. Л. Баранникова доповнює цю думку положенням про переважні можливості для перебудови діалектних систем саме при зіткненні віддалених елементів; у цьому випадку розвиваються проміжні стадії [2, 179]. Розглядаючи процес взаємодії на фонетичному рівні, В. Орлова і Т. Строганова приходять до висновку про більш швидку інтеграцію диференційних ознак діалектних фонем порівняно з недиференційними ознаками [18, 206—207].

Розвиваючи ці думки, правомірно розрізняти психологічні і власне лінгвістичні чинники інтеграції діалектних

рис. Обидва чинники взаємопов'язані; їхню дію можна простежити, залучаючи дані спостережень над інтерференцією в процесі міждіалектних контактів (із застереженнями, зробленими вище).

Психологічний чинник ґрунтується на свідомому характері оволодіння літературними нормами; за сучасних умов різкого збільшення каналів сприймання літературної мови і дедалі ширших можливостей для її активного відтворення цей чинник набуває великої ваги. Вище вже говорилося про розвиток у свідомості мовця співвідносностей «літературне» — «діалектне» у межах спільних лексем чи словоформ. На лексичному рівні існування співвідносностей типу літ. *сос'на* — діал. (північне) *х'воѣа* створює ґрунт для розвитку паралелізмів і поступового витіснення діалектної лексеми. Для фонетичного й морфологічного рівнів співвідносності створюються субстанціональними розрізненнями елементів, зіставних завдяки функціонуванню в ідентичних позиціях у спільних лексемах чи словоформах. Серед цих співвідносностей можна виділити прості й складні, лексикалізовані й регулярні. Прості співвідносності охоплюють лексеми чи словоформи, що розрізняються за одним елементом, наприклад: літ. *во'да* — діал. (північно-наддністрянське, подільське) — *ву'да*, літ. *моло'де* (Nsg p.) (теля, дитя) — діал. (закарпатське — ужанське) *моло'дой* (теля, дитя) та ін. Складні співвідносності створюються розрізненням кількох елементів, наприклад, літ. *о'вес* — діал. (південно-волинське) *гу'вас*, літ. *ст'іл* — діал. (буковинсько-покутське) *ск'і'ї*, літ. *ог'і'рок* — діал. (східно-волинське й подільське) *гой'і'рок* та ін. Залежно від кількості охоплених певною співвідносністю лексем можна виділити одиничні (лексикалізовані) співвідносності, зафіксовані в окремих словах, наприклад, літ. *бу'р'ак* — діал. (східно-волинське) — *ба'рак*, літ. *гли'бокий* — діал. (подільське) *гл'і'бокий* і регулярні співвідносності, що кількісно створюють певні групи, наприклад літ. *з'ат'*, *п'ят'*, *кн'аз'*, *дев'я'тий*, *де'с'ятий*, *те'л'а*, *поро'с'а*, *ло'ша* — діал. (переважно наддністрянське і волинсько-поліське — *з'ет'*, *п'їет'*, *кн'ез'*, *див'їетий*, *ди'с'етий*, *ти'л'е*, *поро'с'е*, *ло'ш'е*). У свідомості мовця складні співвідносності здебільшого розщеплюються на прості; регулярні співвідносності (у наведеному вище випадку — кожному літературному [a] під наголосом після м'якого приголосного

відповідає діалектне [e] в цих же позиціях у цих же лексемах), як правило, усвідомлюються мовцями послідовніше, ніж співвідносності лексикалізовані.

Згадані можливості свідомої диференціації літературно-нормативних і діалектних рис треба мати на увазі, пояснюючи ослаблення тих чи інших діалектизмів. Проте не менше значення мають внутрішньолінгвістичні чинники діалектної інтеграції в контакт з літературною мовою; серед них найістотнішим, на нашу думку, є релевантний чи нерелевантний характер співвідношення літературно-нормативних і діалектних одиниць з погляду літературної системи.

Напрямок ідентифікації одиниць діалектної й літературно-нормативної систем може бути подвійним: сприймання літературної мови носіями діалектів і, навпаки, сприймання діалектів носіями літературної мови. Оскільки нас у даному випадку цікавить, що саме інтегрується в діалекті в першу чергу, а що зберігається довше, доцільно відправною точкою прийняти систему літературної мови і сформулювати питання так: що з погляду літературної системи є в діалекті чужим і суперечливим цій системі, а що практично може включитися в неї, тобто ідентифікуватися з її одиницями, якщо розуміти відповідні одиниці літературної й діалектної систем як елементи діасистеми*. Очевидно, за умов значною мірою спільного словника, ідентифікації з одиницями літературної системи підпадають ті діалектні одиниці (різних рівнів), що або тотожні субстанціонально з відповідними літературними одиницями, або можуть потенційно бути включені в літературну систему без помітної її перебудови, тобто як аловаріанти відповідних одиниць літературно-нормативної системи. У цьому плані тип співвідносності конкретних літературно-нормативних і діалектних одиниць визначається залежно від характеру структурних зв'язків у літературно-нормативній системі: з погляду цих зв'язків співвідношення літературних і діалектних елементів у конкретній ситуації можна кваліфікувати як умовно релевантні** для літературної системи, якщо відповідний діалектний елемент сприймає-

* Виклад сучасних поглядів на діасистемні, зокрема, діафонічні відносини у міжмовній інтерференції див. 5, 69—70 і бібліографія.

** Характеризуючи міжсистемні відносини, застосовуємо цей термін з певним застереженням, оскільки він, як правило, використовується на позначення внутрішньосистемних зв'язків.

ться як інваріантна одиниця щодо літературно-нормативних одиниць, і як нерелевантні, якщо діалектний елемент сприймається як варіантна одиниця щодо літературно-нормативних одиниць. Спостереження над сучасним станом говірок дають підстави висунути припущення про те, що більш стійкими виявляються ті діалектні ознаки, які з погляду літературно-нормативної системи сприймаються як нерелевантні. Можливі кілька випадків.

а) В ідентичних лексемах реалізуються ідентичні члени ідентичних (наявних в обох системах) опозицій, наприклад: літ. [l]eб'ід' — діал. [l]eб'ід'; ідентифікуються літ. і діал. [л].

б) В ідентичних лексемах реалізуються протилежні члени наявних в обох системах опозицій: літ. [l]eб'ід' — діал. (північне) [l']eбeд' (опозиція [л'] ~ [л] відома обома системам, але з відмінною дистрибуцією фонем); діал. [л'] ідентифікується з літ. [л'], тим самим діалектна реалізація [л']eбeд' сприймається носієм літературної мови як наслідок заміщення вияву фонемі [л] виявом фонемі [л'], наявної в літературно-нормативній системі, тобто, як взаємозаступлення реалізацій протиставних інваріантних одиниць.

в) В ідентичних лексемах виступають субстанціонально ідентичні одиниці, які в літературній системі входять в опозицію, відсутню в діалекті: літ. [p]aд'іcm', [p']aд, e[п']aд-ка — діал. (північне, частково південно-західне) [p]aд'іcm', [p]aд, e[п]aдka; діал. [p] ідентифікується з літ. [p], тим самим діалектна реалізація [p]aд 'ряд', e[п]aдka 'грядка' сприймається носієм літературної мови як наслідок взаємозаступлення реалізацій протиставних інваріантних у літературній системі одиниць [p] та [p'] (пор. вище, п. б).

г) В ідентичних лексемах виступають субстанціонально відмінні елементи, що в обох системах є виявами умовно ідентичної функціональної одиниці. Можливі два випадки: по-перше, діалектний елемент відомий у літературній мові, але зустрічається в інших умовах (генетичних та ін.), наприклад: літ. 'py[k]u — діал. (північне, південно-західне) 'py[k']i; діал. [к'] і літ. [к'] (пор. літ. [к']ін') є виявами [к] у своїх системах. По-друге, діалектний елемент не властивий літературній системі, але реалізує умовно ідентичну функціональну одиницю, наприклад: літ. 'gɔ[l]-ka ~ 'gɔ[l']ka ([л] ~ [л']) — діал. 'gɔ[l]ka ~ 'gɔ[l']ka ([л] є позиційним виявом [л]; опозиція [л] ~ [л']). У цих

випадках в діалектних реалізаціях *'ry[k'i, 'go[ɫ]ka* з погляду системи літературної мови [к'], [л'] сприймаються як нерелевантні одиниці — алофони фонем [к], [л], наявних і в літературно-нормативній системі. Пор. також: літ. наголошений [o] — діал. (південно-західне) [ɔ], літ. наголошений [e] — діал. (переважно південно-західне, частково волинсько-поліське) [e^a]; літ. [c'], [z'] — діал. (переважно надсянське, наддністрянське) [c''], [z''] та ін.

д) В ідентичних лексемах виступають субстанціонально відмінні елементи, що утворюють в обох системах неідентичні опозиції: літ. *к'[i]н'* — діал. (північне) *к[ʉ]н'* та ін.

У наведених прикладах діалектний елемент ідентифікується або з функціонально ідентичним елементом літературно-нормативної системи (пп. а, г), або з функціонально відмінним елементом — протилежним членом наявної в літературно-нормативній системі опозиції (пп. б, в); е випадки, коли діалектний елемент не ідентифікується з жодним елементом літературно-нормативної системи (п. д). В останній ситуації включення діалектного елемента в літературно-нормативну систему свідчило б про повну перебудову системи — про зміну її інвентаря; у випадках, описаних у пп. б, в, включення діалектного елемента викликало б часткову перебудову системи — зміну дистрибуції одиниць без змін інвентаря; у пп. а, г адаптація діалектного елемента не веде до перебудов у літературно-нормативній системі, лише в ситуаціях, описаних у п. г, можлива інша реалізація функціонально ідентичних одиниць. Діалектні елементи, включення яких до літературно-нормативної системи привело б до її перебудови, розглядаємо як релевантні в розрізненні «літературне» — «діалектне». Оскільки кожна система, а літературно-нормативна тим більше, має тенденцію до стабільності своєї структури, цілком природним видається факт, що саме ці діалектні риси є неприйнятними з погляду літературної мови. Залежно від темпу і умов оволодіння літературними нормами ці риси або безпосередньо усуваються з діалектного мовлення, або зазнають трансформацій, що приводить до перебудови діалектної системи у напрямі наближення її до літературно-нормативної; кілька можливостей такої перебудови було розглянуто вище. Діалектні елементи, включення яких до літературно-нормативної системи не викликає її перебудови, розглядаються як нерелевантні щодо літературно-

нормативної системи. Ці особливості, як правило, зберігаються значно довше. Такими рисами можна вважати, наприклад, для багатьох українських говорів — [ɫ], для південно-східних — [ч'], [ч''], для деяких південно-західних — [c''], [z''], для північних і частково південно-західних — сполучення [к'і], [х'і], [г'і] та ін.

У плані релевантних і нерелевантних розрізень можна інтерпретувати і співвідносності літературних та діалектних елементів на інших рівнях мовної структури, хоч не можна не враховувати ролі звукового оформлення цих елементів. Так, релевантним є розрізнення літ. ІрІ іменників *дубами, но'гам* — діал. ІрІ *дубам, но'гам* : *гри'би рос'тут' під дубам, б'є но'гам* (українські говірки Курщини, Белгородщини), оскільки діалектні форми можуть ідентифікуватися з формами ДрІ цих же іменників. Нерелевантною рисою є, наприклад, ненаголошена флексія Іsg іменників жің. роду типу *'хат[ийу], к'лун[ийу]* (північ Волинського Полісся і Брестщина) — розглядаємо її як варіант морфеми *-ойу*.

Диференціація співвідносностей літературних і діалектних елементів якоюсь мірою відбита в розподілі «первинних» і «вторинних» діалектних ознак; тим самим забезпечується, очевидно, тісний взаємозв'язок між різними чинниками діалектної інтеграції. З внутрішньолінгвістичних факторів, що регулюють цей процес, укажемо ще на роль взаємодії мікроструктур з розрізненням і нерозрізненням певних елементів (нейтралізацією, наявністю непарних одиниць). У цій ситуації перемагає здебільшого нерозрізнення — перспективно, якщо воно властиве літературній системі, тимчасово, якщо властиве діалектній системі, наприклад, поширення нейтралізації |и| ~ |е| на користь |и| в говірках із збереженням опозиції ненаголошених |и| ~ |е| або, навпаки, збереження твердого [р] в мовленні вихідців із північних або частини південно-західних говорів. Говорячи про зовнішні чинники певної послідовності в трансформації або й усуненні тих чи інших діалектних елементів, слід мати на увазі характер ареальної локалізації явища: вузькі діалектизми руйнуються або й занепадають швидше порівняно з тими діалектними рисами, що виявляються на значних територіях.

З усього викладеного випливає, що для літературної мови перспективними можуть бути діалектні проникнення двох типів: 1) релевантні (з погляду літературної мови)

одиниці, що втрачають територіальну ознаку і стають загальними елементами літературно-нормативної системи (через усну, писемну або й обидві форми літературного мовлення); це стосується, передусім, лексики; 2) одиниці, що зберігають територіальну прив'язаність; крім лексики, це можуть бути елементи інших рівнів з нерелевантними для нормативної системи ознаками, що, трансформуючись, у перспективі можуть зберігатися протягом невизначеного часу, створюючи регіональний варіант усного мовлення, більш чи менш наближеного до літературного, — і тим самим — будучи виявом просторової координати мови і перерозподіленого ареального її членування*. Існування просторової координати як об'єктивної реальності функціонування мови передбачає можливість протиставлення форм мовлення з включеним і невключеним фактором простору і розвиток просторових виявів за специфічними законами ареальної динаміки. У цьому плані майбутню інтеграцію діалектів слід розглядати як інтеграцію вихідних діалектних систем і вихідного ареального членування із тривалим збереженням і наступною трансформацією нерелевантних ареальних ознак у рамках інтердіалектів і різних форм усного мовлення, наближеного до літературного. Теоретично можна допустити і «вторинну релевантизацію» цих ознак (за аналогією до змін на діахронічній осі), хоча літературно-нормативний тиск буде гальмувати цей процес. Припускаючи можливість існування в майбутньому просторового вияву мови, хоча конкретні його реалізації, далекі від сучасних діалектних утворень, важко уявити, тим самим стверджуємо і збереження суперечності між позатериторіальними й територіальними виявами, що існуватиме як один з важливих імпульсів мовного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранникова Л. И. О разграничении языка и диалекта. — В кн.: Язык и общество. М., 1968.
2. Баранникова Л. И. Русские говоры в советский период (к проблеме соотношения языка и диалекта). Саратов, 1967.

* Пор. ситуацію в чеській мові, відомій значним діалектним нівелюванням: інтердіалекти (obesně ná eší), зумовлені інтеграцією традиційних говіркових систем, зберігають взаємну ареальну протиставленість (чеський, моравський, сілезький та ін. інтердіалекти); цей ареальний розподіл порушується внаслідок проникнення чеського інтердіалекту в області інших інтердіалектів [23, 324—325].

3. Ващенко В. С. Посилення інтенсивності процесу інтеграції територіальних діалектів. Мовознавство. Т. 16. К., 1961.
4. Жирмунский В. М. Национальный язык и социальные диалекты. Л., 1936.
5. Жуктенко Ю. О. Мовні контакти. К., 1966.
6. Жовтобрюх М. А. Проблеми взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. — Мовознавство, 1973, № 1.
7. Ковалик І. І. Питання процесу нівелювання місцевих діалектів. — Доповіді та повідомлення Львівського університету, вип. 6, ч. 1, 1955.
8. Коготкова Т. С. Литературный язык и диалекты. — В кн.: Актуальные проблемы культуры речи. М., 1970.
9. Москаленко А. А. Про зміни в українських діалектах після Великої Жовтневої соціалістичної революції. — Діалектологічний бюлетень. Вип. 1, 1949.
10. Назарова Т. В. Развитие рефлексив *ъ, *о, *е в украинских говорах. — Мовознавство, 1972, № 1.
11. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. М., 1970.
12. Орлов Л. М. О социальных типах современного говора. — В кн.: Язык и общество. М., 1968.
13. Пеньковский А. Б. Об изучении процессов развития в живой диалектной речи. — Тезисы докладов на X диалектологическом совещании 11—14 мая 1965 г. М., 1965.
14. Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів (Тези доповідей і повідомлень). К., 1972.
15. Республіканська наукова конференція, присвячена вивченню закономірностей розвитку усної форми української літературної мови. Тези доповідей. Полтава, 1965.
16. Республіканська наукова конференція, присвячена вивченню українського усного літературного побутового мовлення. Тези доповідей. К., 1968.
17. Русский язык и советское общество. Проспект. Алма-Ата, 1962.
18. Русский язык и советское общество. Фонетика современного русского литературного языка. Народные говоры. М., 1968.
19. Усне побутове літературне мовлення. К., 1970.
20. Филін Ф. П. Говор д. Селино Дубенского р-на Тульской обл. — Материалы и исследования по русской диалектологии. Т. 1. М. — Л., 1949.
21. Филін Ф. П. К проблеме социальной обусловленности языка. — Вопросы языкознания, 1966, № 4.
22. Филін Ф. П. О структуре современного русского литературного языка. — Вопросы языкознания, 1973, № 2.
23. Bělič J. Nástín české dialektologie. Praha, 1972.
24. Говорните форми и словенските литературни јазици. Материјали од второто заседание на меѓународната комисија за словенските литературни јазици. Скопје, 1973.
25. Pawłowski E. Problem normy językowej w gwarach ludowych i w języku ogólnonarodowym. — Biuletyn PTJ, z. XXV, 1967.

А. М. Залеський

ДІАЛЕКТНА ОСНОВА
ФОНОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМИ СУЧАСНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Уже в українській літературно-писемній мові XIV—XVIII ст. чітко визначився, поряд з елементами давньо-руської і так званої словенської (словенороської) мов, цілий ряд фонетичних рис, що були властиві всім або принаймні більшості тодішніх українських говорів, досить назвати тут такі особливості, як рефлексія **ѣ** в **і**, зміна **о** та **е** в новозакритих складах у напрямі до **і**, злиття давніх **і** та **ы** в **и**, лабіалізація **е** в **о** після шиплячих та **й** перед наступними твердими приголосними, розвиток сполук **trbt, tľbt, trbt, tľbt**, ствердіння губних приголосних і шиплячих, перехід **л** у кінці слова та складу в **ў**, спрощення груп приголосних **стн, здн, стл, ждн, рдц, слн**, змішування і взаємозаміна **у** та **в** на початку слова, вживання **дж, ждж** відповідно до праслов'янських **dj, zdj** та ін. [46, 131—132; 45, 61—62]. Найважливіші елементи звукового складу й фонетичної системи, як, зрештою, граматичної й лексико-фразеологічної систем української національної мови, були значною мірою підготовлені вже в донаціональний період на основі узагальнення найтиповіших наддіалектних особливостей. На цей період припадають і перші кроки щодо нормалізації писемної мови *, тому його можна вважати підготовчим у справі вироблення єдиних загальноновизнаних і загальнообов'язкових фонетично-граматичних норм української літературної мови [5, 26—28; 45, 64].

Досліджуючи характер еволюції норми на різних етапах розвитку української літературної мови, В. Русанівський на основі конкретного аналізу пам'яток так званої південноруської мови й української писемно-літературної мови зробив цікаве спостереження про те, що в мові XVI — першої половини XVII ст. не зустрічаються вживані в

* Більшою чи меншою мірою уніфікований наддіалектний характер давніх слов'янських писемних мов у різних слов'янських народів, без якого ці мови не змогли б виконувати свого основного комунікативного призначення на діалектно здиференцьованій території, наявність у їхній структурі в зародковому стані всіх ознак сучасних літературних мов відзначають дослідники вже для початкового стану розвитку цих мов, для XIV—XV ст. [11, 4].

діловій мові XIV—XV ст. окремі локальні варіанти, не властиві, очевидно, більшості тодішніх місцевих говорів і міському просторіччю. У другій половині XVII—XVIII ст. відбувається, відзначає далі дослідник, помітне поповнення варіантних рядів різних морфем елементами народно-розмовного походження, але норма донаціональної мови допускає вживання й закріплює в мовній практиці лише ті з них, що були властиві українській мові в цілому, тобто відомі всім або більшості українських говорів [58, 60]. І хоч узагальнення В. Русанівського зроблене на підставі дослідження морфемного рівня мови, воно значною мірою стосується й інших структурних рівнів, у тому числі й звукового. Такий же висновок робить і М. Жовтобрюх, стверджуючи, що живомовні впливи на староукраїнську писемну мову не надавали їй, за дуже незначними винятками, локального характеру: «Староукраїнська літературна мова в процесі більшого чи меншого освоєння живої народної лексики, фонетичного й граматичного зближення з живими народними говорами не втрачала завдяки цьому свого загальнонародного характеру, оскільки серед її живих народних компонентів майже завжди переважали не вузькі говірккові, раритетні, а інтердіалектні й наддіалектні (загальномовні) елементи» [12, 33].

Отже, уже в середньовіччя закладались перші цеглини у фундамент тієї споруди, основою якою пізніше стала українська народно-розмовна мова в її середньоадніпряньському вияві. Отже, тут важливо підкреслити, що між «старою, книжною» і «новою» українською літературною мовою, як це вже аргументовано доведено [12, 37—38], ніколи не було повного розриву, спадкоємність і наступництво між старою й новою українською літературною мовою відбиті на всіх рівнях мовної структури. Що ж до фонетики, то ця безперервність традиції базується на тому, що і стара книжна й нова літературна мови «були віддавна органічно й нерозривно зв'язані між собою живою народною вимовою, однаково властивою тій і другій мові» [52, 13].

Тенденції до онароднення літературно-писемної мови, що були в період розвитку української народності XIV—XVIII ст. стихійними і дуже поволі вивойовували собі право на існування, а іноді навіть свідомо гальмувались окремими представниками тодішніх освічених кіл суспільства [5, 25—26], значно посилюються й стають визначальними щодо результатів у період зародження капіталістичних

відносин на Україні і пов'язаного з ним процесу розвитку української народності в українську націю, який тривав на Україні, як і в інших східнослов'янських народів — російського й білоруського, — з кінця XVII — протягом XVIII ст. і першої половини XIX ст. «На кінець XVIII ст. народно-розмовна українська мова все більше входить у писемну мову, відображуючи вимоги зрослої соціальної активності народу, прагнення до охоплення цією мовою все ширших сфер народного життя. Отже, суперечності між старокнижною формою літературної мови і потребами виразу подій і явищ об'єктивної дійсності народною мовою зростали, вимагаючи перетворення літературної мови» [4, 181].

Ця історично зумовлена необхідність закріплення народно-розмовної мови в новоформованій національній літературній мові знайшла яскравий вираз у творчості ряду письменників кінця XVIII — першої половини XIX ст. — І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, Л. Боровиковського, Є. Гребінки, Т. Шевченка, — які не тільки запроваджували до літературної мови елементи живої народної мови широких верств населення південної Київщини, Полтавщини й Слобожанщини, але часто основували цілі прозові й поетичні твори на народно-розмовній мові. Найбільш почесне місце в історичному процесі створення нової української літературної мови на широкій народній основі говорів середньої Наддніпрянщини займає творчість геніального Т. Г. Шевченка. Як справедливо зауважує дослідник мови Т. Г. Шевченка В. С. Ільїн, «великий народний Кобзар не був би основоположником сучасної української літературної мови, коли б він тільки як у дзеркалі відбив живу тогочасну українську мову, мову села, що досить вдало робили деякі з його попередників і сучасників. Шевченко дібрав з живої мови все найкраще, найцінніше. Відкидаючи все архаїчне, застаріле, все обмежене діалектним вживанням, він залишив у своїй мові найтипівіше для широкого загального вжитку» [32, 196—197].

У тому, що Т. Г. Шевченко дуже швидко став загально-визнаним співцем усього українського народу й мова його творів виявилась зрозумілою й доступною для населення всіх інших діалектних масивів української мови, мала значення та обставина, що саме говори населення Середньонаддніпрянщини — внаслідок і її центрального географічного положення, і особливостей заселення, і ролі в історі-

національно-визвольної й соціальної боротьби українського народу проти багатовікових набігів кримських татар і шляхетсько-католицької агресії — мали вже тоді помітно виражений полідіалектний характер і, займаючи величезні простори південного сходу й півдня України, були порівняно з іншими українськими говорами досить однорідними й монолітними, мало здиференційованими у фонетичному, граматичному й лексико-семантичному планах. Незалежно від того, як буде остаточно розв'язано все ще спірне питання генези південно-східної діалектної сукупності української мови — чи вважатимуть їх таким же стародавнім, оригінальним мовним організмом, як польське й південно-західне наріччя, чи значно пізнішим витвором у результаті інтерференції особливостей обох згаданих наріч і виникненням на цій основі згодом і специфічно південно-східних діалектних рис, — незаперечним залишається факт, що саме в південно-східних говорах найбільше таких мовних рис, які є, по суті, найістотнішими ознаками української мови, визначають її місце серед інших слов'янських мов узагалі і серед східнослов'янських зокрема. До згаданих уже фонетичних рис можна б додати ще такі, як диспалаталізація приголосних перед голосними переднього ряду, нерозрізнення в ненаголошених складах репрезентатив фонем /e/ та /и/, звуження ненаголошених репрезентатив /o/ перед складом з [y] (рідше [il]), збереження опозиції приголосних за глухістю — дзвінкістю у визвучі та в позиції перед наступним глухим приголосним і нейтралізація цього протиставлення перед дзвінками приголосними, регресивні асиміляції типу $c + ш > ш:$, $з + ш > жш$, $з + ж > ж:$, $ш + c' > c':$, $ж + c' > з'c'$, $ч + c' > ц'c'$, $д + c > дзс$, $д + ц > дзц$, $т'c' > ц':$ та ін.

Важливо підкреслити й таке. Тому, що середньонаддніпрянські говори стали базою для формування фонетичної системи нової української літературної мови, сприяла й та обставина, що найістотніші фонетичні риси української мови, які усталились протягом віків у пам'ятках української писемно-літературної мови XIV—XVIII ст. як загальнонародні, були властиві й середньонаддніпрянським говорами.

Завдяки неперевершеній мовній інтуїції Т. Г. Шевченка, у творчості якого вперше виступив такий багатограний сплав найкращих здобутків багатовікової книжно-писемної традиції української мови з глибоконародною живою стихією рідної йому Середньонаддніпрянщини, з

найвищими надбаннями мовотворчого генія українського народу, що найповніше виявився в різноманітній уснопоетичній і, особливо, в пісенній творчості, його мовна практика визначила магістральні напрями формування загальнонаціональних норм української мови для багатьох наступних поколінь. Як стверджують дослідники історії української мови, у творах Т. Г. Шевченка вже виразно відбиті всі ті фонетичні риси, що становлять норми сучасної української літературної мови [37, 232].

І коли ще в першій половині ХІХ ст. з'являються граматики української мови, що відтворюють живомовну практику українського народу, основану на різних регіональних діалектних базах,— О. Павловського й П. Білецького-Нссенка на народній мові центрального масиву середньої Наддніпрянщини, І. Могильницького, Й. Левицького, Й. Лозинського і Я. Головацького на базі наддністрянських говорів, М. Лучкая, І. Фогарашія, О. Духновича, К. Сабова та Є. Сабова на закарпатських говорах південно-західного наріччя,— то вже з середини ХІХ ст. мова Т. Г. Шевченка визнається українським народом усіх етнічно-діалектних масивів як єдина українська національна мова. Яскравим виявом розуміння потреби єдиного стандарту в загальноукраїнському масштабі і визнання за такий стандарт мови Т. Г. Шевченка є боротьба за уніфіковану українську літературну мову на основі центральних наддніпрянських говорів Юрія Федьковича на Буковині, Івана Франка та інших видатних західноукраїнських письменників ХІХ — початку ХХ ст. в Галичині [39, 6; 40, 186—188].

Питання про народно-діалектну основу літературної мови становить не тільки чистого теоретичний чи історико-культурний інтерес, але має важливе практичне значення для вироблення єдиних загальноживаних норм і писемного й усного різновидів літературної мови, успіх якого не був би можливий без опори на певну структуру тих чи інших народних говорів. Така опора під час формування, опрацювання й становлення норм літературної мови на міцну й широку народно-діалектну базу дозволяє уникнути штучних і надуманих форм, не властивих живій народній мові, а також уберегти справу нормалізації національної мови від стихійності, суб'єктивізму й свавілля окремих осіб, подібного, наприклад, до того, яке мало місце під час створення одного з варіантів норвезької літературної мови — так званого лансмолу, коли в основу фонетичної

системи цієї мови було покладено не фонетичну систему якогось народного говору, а створено штучну, нереальну вимову на основі узагальнення довільно вибраних фонетичних рис різних говорів, тобто на основі конгломерату чи, як говорив один з творців і поборників лансмолу П. А. Мунк, «гармонії говорів, зведених до простої, благородної, первісної форми мови» [63, 86].

Зв'язок літературної мови з народно-діалектною основою зберігає своє значення й на наступних етапах розвитку літературної мови, коли вона вже як окремий мовний організм живе й розвивається за своїми власними й специфічними закономірностями, причому в дальнішому первісна діалектна база літературної мови може й дещо розширюватися за рахунок інших говорів, як це сталося з білоруською літературною мовою [7, 29—30, 46—47; 14, 88]. І для сучасної української літературної мови народна мова залишається важливим і навіть основним джерелом у формуванні норми [18, 60].

Літературна мова, спираючись у всіх своїх найважливіших системно-структурних компонентах на народно-діалектну основу, ніколи цілком і повністю з нею не збігається, вона багатша від будь-якого з різновидів діалектної мови і відрізняється від них, передусім, своєю опрацьованістю й нормативністю [2, 17]. Ця відмінність між літературною мовою і діалектом, який ліг в її основу, зумовлюється не тільки багатограними суспільно-комунікативними функціями літературної мови і пов'язаною з ними більшою функціонально-стилістичною розвиненістю останньої порівняно з діалектом, але й тим, що в створенні норм, наприклад, української літературної мови, яка має багатовікову писемну традицію, помітну роль відіграли норми староукраїнської літературно-писемної мови, які служили своєрідним фільтром при введенні народно-розмовних елементів у нову літературну мову. Відомо, що норма літературної мови національного періоду, особливо на етапі її зародження, орієнтується на народно-розмовні форми, але водночас «в літературну мову допускаються лише ті елементи, які відповідають сучасному станові й історичному минулому її структури» [58, 62].

Вище вже згадувалось, що в староукраїнській мові нормативними ставали тільки ті народно-розмовні елементи, які мали виразно загальнонародний характер; самі ці елементи норми староукраїнської мови виконували роль

каталізатора під час творення норм нової української літературної мови, об'єднуючи довколо себе виключно ті мовні риси середньонадніпрянських чи ширше південно-східних говорів, які були поширені й у більшості українських говорів. Так, у мові творів І. Нечуя-Левицького й А. Кримського шиплячі приголосні зберігають давню м'якість перед **а** < **є** в іменниках середнього роду, що означають назви дрібних тварин та малих істот, а також у формах 3 ос. мн. дієслів другої дієвідміни (*лошя, курця, дитинця, циганця, пишять, вищять, кричать, лежать, сучять, біжять* та ін.) [54, 28, 30, 76—78, 81, 82 та ін.; 60, 103]. У мові творів Т. Г. Шевченка в зазначених випадках уживаються тільки тверді шиплячі [60, 103]. Усі ці письменники — вихідці із середньої Наддніпрянщини і відбивають у своїх творах мовні особливості рідних їм середньонадніпрянських говорів, у багатьох з яких шиплячі приголосні в зазначених умовах продовжують зберігати успадковану палатальну артикуляцію. Проте сучасна українська літературна мова засвоїла тільки тверду вимову шиплячих у цих позиціях, що відповідає загальній в українській мові тенденції до диспалаталізації шиплячих у всіх позиціях, відбитій і в різних писемних пам'ятках староукраїнської мови [56, 10—12, 14—15] і в переважній більшості сучасних українських говорів. Ще більш показовим є такий приклад. Майже в усіх південно-східних говорах, особливо лівобережних *, середньоязиковий **й**, що виділився в окрему артикуляцію з колишньої м'якості **м'** перед континуантами **є**, розвинувся внаслідок прогресивної асиміляції попереднього носового **м** у **н'**: *м'н'асо, м'н'ати, 'памн'ат', 'с'імн'а* та ін. (див. АУМ, т. 1, карта № 91 «Відповідники **м'** перед рефlekсами наголошеного **є** (*м'ясо, м'яти*)» та архівні карти № 101 «Зміни давньої палатальності **м'** перед **а** (<**є**) (*сім'я*)» [6, 170; 9, 57—59; 8, 87; 44, 169]. За свідченням дослідників південно-східних говорів, у тих населених пунктах, де відзначено й сполуку **мй**, вона виступає, як правило, у паралельному вжитку з **мн'**, причому **мй** зустрічається здебільшого в молоді [9, 57—59; 8, 87].

Сполука **мн'** відповідно до літературно-нормативної **мй** (<**м'** + **є**) домінує в усіх південно-західних говорах, волинсько-поліських (див. АУМ, т. 2, карта № 76 «Відпо-

* У правобережнонадніпрянських говорах матеріали АУМ фіксують безпаралельне функціонування сполуки **мй** на невеликому острівному ареалі на межі південної Київщини й північної Черкащини.

відники **м'** перед рефlekсами **є** (*пам'ять, м'ясо, м'яти*)» та правобережнополіських *.

З уваги на таку загальну територіальну поширеність сполука **мн'** у словах *м'н'асо, мн'ас'ниці, мн'акий, м'н'ата, м'н'ати, мн'ач, 'вимн'а, 'с'імн'а, 'т'імн'а, імн'а, п'лемн'а, 'полумн'а, 'памн'ат', мн'азу, румн'аний, со'ломн'аний* та багатьох інших мала, так би мовити, досить шансів на те, щоб стати нормативною, але літературна мова оперлась під час вибору одного з двох наявних вимовних варіантів на давню писемну традицію [36, 109—110] і засвоїла цю сполуку у вигляді **мй**. У мові Шевченка не знайдено жодного випадку вживання **мн'**, а лише **мй** [60, 109]. Кодифікація саме варіанта **мй**, а не **мн'** могла підтримуватись також певними моментами структурного порядку, а саме тим, що всі інші члени класу губних фонем відповідно до праслов'янських сполук «напівпом'якшений губний + **є**» сполучаються в усіх південно-східних говорах та в літературній мові з **й** та рефlekсом **є** голосним **а** (*в'я, п'я, б'я*),

наприклад, *ў'йязи, п'ят', го^улу'б'ята* та ін. Єдиним опертям на живу народну мову для нормативної сполуки **мй** могли б бути тільки лівобережнополіські говірки Чернігівщини та правобережнополіські говірки крайньої півночі Київщини, у яких послідовно виступає **мй** перед наголошеним **а** (<**є**), якби фонетична система північних говорів відіграла скільки-небудь помітну роль у формуванні орфоепічних норм сучасної української літературної мови.

Оскільки об'єктом нашого зіставного вивчення буде звукова сторона українських говорів і літературної мови, то останню можемо розглядати як один з діалектів («культурний діалект») національної мови й абстрагуватись до певної міри від таких несуттєвих для цілей нашого дослідження параметрів літературної мови (вони мають, зрештою, не структурний характер), як існування літературної мови не тільки в усному, а й у писемному різновиді, як функціонально-стилістична багатогранність літературної мови та ін.

Національна мова будь-якого народу становить складну систему систем, до котрої входять і літературна мова і діалектна мова; ця остання, в свою чергу, складається з різних часткових діалектних систем, тобто систем окремих

* У поліських говорах, за винятком, зрозуміло, позиції перед не наголошеними континуантами носового **є** — голосними **є, и**, де давнє **м' > м**, наприклад, *памет*.

говорів, обмежених певною територією поширення [1, 4—7]. Будучи в усіх найважливіших, визначальних елементах структури загальнонародними, літературна мова й говори мають разом з тим у своїх системах елементи, які відрізняють їх один від одного, елементи або й фрагменти системи, які варіюють у різних говорах, відрізняючи тим самим один говір від іншого чи групу говорів від іншої групи, говори від літературної мови [59, 7—10].

В арсеналі сучасної структурної діалектології є вже опрацьована й перевірена практикою методика зіставно-типологічного дослідження систем різних мовних рівнів близькоспоріднених діалектів. Що стосується особливостей звукового рівня, то визначено місце різних звукових діалектних відмінностей у структурі говору та їхнє значення для тих чи інших конкретних типологічних досліджень.

Основні відмінності щодо найменших звукових дистинктивних одиниць як між різними говорами, так і між говорами й літературною мовою зводяться до відмінностей: 1) в інвентарі фонем, 2) у правилах регулярної дистрибуції фонем, 3) у так званому випадковому розподілі фонем, 4) у реалізації співвідносних фонем (фонем, що займають таке саме місце в зіставляваних діалектних системах) в ідентичних позиціях [70, 228—234; 10, 28—64; 30, 6—12].

Діалекти української мови різняться між собою і літературною мовою не стільки в плані парадигматичному, тобто не стільки набором фонем і, відповідно, наявними між ними опозиціями, скільки способом їх організації в тексті, правилами лінійної сполучуваності фонем, які можуть накладати в тому чи іншому говорі різні обмеження на вияви фонем у синтагматичному плані, приводячи або до нейтралізації протиставлень фонем унаслідок впливу сегментних і суперсегментних чинників, або до аномальної дистрибуції окремих фонологічних одиниць.

З-понад десяти змодельованих на підставі матеріалів АУМ структур наголошеного вокалізму найбільш поширеною в українських говорах є шестифонемна структура і—и—е—а—о—у (назвемо її типом А), відома й сучасній літературній мові.

Вона характерна для всіх південно-східних говорів, подільських, наддністрянських, покутсько-буковинських, волинських (південноволинських), переважної більшості бойківських і значної частини гуцульських говорів півден-

но-західного наріччя (див. АУМ, т. 1, 2, карти № 1 «Структури наголошеного вокалізму»).

Більшість закарпатських говорів має семифонемний наголошений вокалізм, який від наведеного вище шестифонемного відрізняється наявністю в ньому фонем /ы/ відповідно до давнього ы: і—и—е—а—о—у—ы (тип Б). У надборжавських закарпатських говірках, розташованих приблизно між ріками Латорицею й Рікою, в межах верхнього підняття функціонує на правах окремої фонемі голосний [ʏ] (лабіалізований і), який утворює опозицію з і за наявністю (відсутністю) лабіалізації. Таким чином, лабіалізація в цих надборжавських говірках відіграє самостійну, не залежну від ряду дистинктивну роль. Крім надборжавських говірок, що мають розрізнення в межах переднього ряду високого піднесення двох фонем /i/ та /ʏ/, також у тих говірках, де в межах заднього ряду функціонують дві фонемі — /y/ та /ɥ/, які через те, що й вияви /ɥ/ мають низьку тональність, утворюють мінімальне розрізнення за лабіалізованістю — нелабіалізованістю (в окремих з них це мінімальне розрізнення може в певних позиціях зніматись і протиставлення /y/ ~ /ɥ/ нейтралізується за формулою /y/ ~ /ɥ/ → [y], лабіалізація відіграє самостійну, не залежну від ряду дистинктивну роль). Це й вирізняє чітко карпатські говори з-посеред інших південноукраїнських і літературної мови, у яких лабіалізація є тільки супровідною, іррелевантною рисою*. Фонема /ʏ/ розвинулась у цих говірках з о в позиції tot. Цей тип вокалізму нараховує

* За даними АУМ, т. 2 (див. карти № 1 «Структури наголошеного вокалізму», № 51 «Рефлекси о в наголошеному закритому складі (віз, тік, поріг, лій)», № 52 «Рефлекси о в наголошеному закритому складі (він)», фонема /ʏ/ на місці давнього о функціонує також у волинсько-поліських говорах між Брестом і Кобриним по обидві сторони верхньої течії р. Мухавця [пор. також 67, 79], але там вона виступає здебільшого факультативно й може вільно взаємозамінюватись з фонемою /i¹/, яка теж розвинулась з о в новозакритому складі. Слабкість парадигматичних позицій /ʏ/ в берестейських говірках зумовлюється ще такою обставиною. За спостереженнями Т. Назарової, лабіалізований [ʏ] берестейських говірок акустично сприймається як вищий і більш передній порівняно із закарпатським [ʏ] [див. 50, 16]. Така особливість артикуляції берестейського [ʏ], очевидно, дуже наближує його до і, послаблюючи тим самим виразність опозиції /i/ ~ /ʏ/. Це також робить становище /ʏ/ в системі берестейського вокалізму нестабільним і створює сприятливі умови для односторонньої взаємозаміни виявів фонемі /ʏ/ виявами фонемі /i/.

найбільшу кількість фонем — вісім: а—е—и—і—*ŷ*—о—у—ы (тип В).

Зовні подібний до згаданого вище закарпатського семифонемного вокалізму також семифонемний вокалізм (а—е—и—і—о—у—ы) частини надсянських говорів, різниця між ними у різній генетичній основі фонем /и/ та /i/: закарпатські фонемні /и/ < *i, /i/ < *e, частково також з е, о в новозакритих складах (у верховинських говорах tot⁽ⁱ⁾, tet⁽ⁱ⁾ > tit, в інших закарпатських говорах, крім надборжавських, tot⁽ⁱ⁾ > tut, tet > t'ut, tet' > t'it), а в надсянських и < о в позиції tot, i < *i, *e. Як бачимо з порівняння надсянського й закарпатського вокалізму, типологічна близькість чи навіть ідентичність фонемного репертуару цих говорів не повинна заслоняти від нас суттєвої різниці між ними, бо, як справедливо зауважив П. Івіч, «взаємне розуміння діалектів ґрунтується не стільки на типологічній близькості, скільки на тотожності мовної матерії (конкретних морфів, у яких певне значення поєднується з певним звуковим комплексом)» [30, 101].

Характерним для надсянського вокалізму є шестифонемний склад наголошених голосних, типовий для лемківських говорів: а—е—і—о—у—ы (тип Д). Від розглянутого вище літературного й переважної більшості українських говорів він відрізняється наявністю фонемі /ы/ (< *ы), самостійною дистинктивною роллю риси лабіалізованість — нелабіалізованість, відсутністю фонемі /и/ і відповідно ширшою етимологічною базою і дистрибуцією фонемі /i/ (< *i, *e та з е, о в новозакритих складах), а також пов'язаною з цим її більшою функціональною навантаженістю.

Південногуцульським говіркам, розташованим у басейні Чорного й Білого Черемошів, приблизно на сході від Серету й трохи на захід від Чорного Черемоша, властива така структура наголошеного вокалізму: а—е—и—*i*—і—о—у (тип Е). Факультативним виявом фонемі /iⁱ/, яка розвинулась з о в новозакритому складі, може бути в південногуцульських говірках, особливо в позиції після губних приголосних, звук и з початковим досить виразним лабіалізованим елементом — [ŷⁱи].

Таку ж структуру наголошеного вокалізму (тип Е) фік-

сують матеріали АУМ у переважній частині волинсько-поліських (західнополіських) говорів, а також на самому півдні правобережнополіських (середньополіських) говорів у районі Рівного й Новограда-Волинського Треба зазначити, що в цьому типі вокалізму вияви передньорядних голосних фонем виявляють значну лабільність артикуляції (найчастіше в напрямі обниження основних виявів фонем /и/ та /e/), що зумовлюється, очевидно, наявністю розрізнення в цьому ряді голосних за п'ятьма ступенями підняття

(/a/ ~ /e/, /e/ ~ /и/, /и/ ~ /иⁱ/, /иⁱ/ ~ /i/) на відміну від усіх інших типів українського вокалізму, у яких релевантними є лише чотири або й три ступені підняття. Протиставлення за п'ятьма ступенями підняття помітно звузило зони розсіювання звукових полів алофонів усіх передньорядних голосних фонем, позбавивши їх необхідних зон безпеки, того необхідного мінімуму надійності, без якого найменші дистинктивні одиниці — фонемні не можуть безперешкодно виконувати своє основне комунікативне призначення — розрізнення звукових оболонок морфем, слів і слівосформ. Саме цією обставиною пояснюється те, що в

говорах з вокалізмом типу Е факультативно з фонемою /иⁱ/ функціонує й фонема /и/ або /i/, які можуть оформляти звукові дублети тих самих морфем і вживатися в рамках односторонньої взаємозамінності, тобто в тих самих морфемах і позиціях, де виступає /иⁱ/, може вживатись і фонема /и/ (або /i/), але не навпаки, наприклад, замість *тиⁱк* може бути *тик* (або *тік*), замість *стиⁱл* — *стил* (або *стіл*), але

замість *тин* або *л'іто* не може бути *тиⁱн*, *лиⁱто* (34, 27—28). Тому в таких говорах співіснують щодо парадигматичного репертуару фонем дві моделі вокалізму—аналізований тип Е та тип А з двома підтипами: 1) у якому відповідно до фонемі /иⁱ/ типу Е функціонує /и/, яка має в зв'язку з цим ширшу дистрибуцію й більше функціональне навантаження, ніж у типі Е (цей підтип можна б позначити символом А¹); 2) у якому відповідно до фонемі /и/ типу Е функціонує /i/ з відповідно ширшою дистрибуцією й більшим функціональним навантаженням, ніж у типі Е. Другий з тільки що розглянутих підтипів є власне вже типом наголошеного вокалізму, який властивий і літературній мові.

Саме тому є певні підстави припускати, що тип А¹, ареал якого, за даними АУМ, поширений уздовж південної смуги поліських говорів з неоднорідними голосними в складі наголошеного вокалізму на межі їх з південно-українським вокалізмом типу А [пор. також 49, 79—81], може бути наслідком органічної еволюції вокалізму типу Е, в якому з чисто структурних причин відбулась редукція одного із ступенів підняття в межах голосних переднього ряду. На користь висловленого припущення промовляє та обставина, що серед компактного ареалу вокалізму типу А¹ бувають острівні вкраплення говорів з вокалізмом типу Е. Не вдаючись поки що в деталі, можна висловити припущення, що саме в результаті еволюції вокалізму типу Е в тип А (не А¹), тобто коли фонема /i/ заступалась фонемою /ī/, а не /и/, виникла фонологічна система, у якій перед і < о (tot) передньоязикові приголосні зберігають твердість. Пом'якшуються ж приголосні перед і̄ в тих

говорах, у яких воно не заступало голосний ӣ через субституцію, а розвинулось з о спонтанно, через ряд проміжних етапів, передостаннім з яких міг бути, наприклад, і етап ӯ.

Різні типи структур поліського наголошеного вокалізму пов'язані в основному з варіюванням фонем неоднорідної артикуляції відповідно до давніх о та е в позиціях tot⁽ⁱ⁾ і tet (їх умовно об'єднують в діафонему /ȳo/) [49, 70] та артикуляційно-акустичних і функціональних особливостей фонем-континуанта давніх *і та *ы. Найтиповішою як у плані виявлення іманентних особливостей розвитку українського поліського вокалізму, так і в плані територіального

поширення є семифонемна структура: а—е—і̄—ӣ /ī/ — о—ӯ—у (тип Е). Вона займає компактний і найбільший порівняно з іншими типами північного вокалізму ареал на правобережній частині Полісся від Дніпра до правобережжя Уборти і частково на лівобережному Поліссі. До речі зауважити, що нам трудно погодитись зі С. Бевзенком, який найбільш типовою поліською структурою наголошеного вокалізму вважає восьмифонемну структуру: і—ӣ—і̄—е—а—о—ӯ—у [3, 96]. Фонема /ī/ в українській мові виникла, як відомо, з давнього *ē та *o, *e в новозакритих складах, а фонема /и/ розвинулась на місці давніх *і та *ы. У типово поліських говорах, а такими з погляду багатьох

моментів є правобережнополіські [49, 97], рефлексом ē та е в позиції tet' під наголосом є дифтонг iē (не під наголосом е), рефlekсами o та e в позиціях tot⁽ⁱ⁾, tet під наголосом є дифтонг ȳo (не під наголосом відповідно o та e), на місці *і та *ы існує в цих говорах або голосний переднього ряду

високого ледь обниженого підняття і^и, або голосний ӣ — також переднього ряду, високого, але ще більш обниженого підняття, причому перший з цих голосних властивий говіркам більш північних районів правобережного Полісся, а другий — більш південним [49, 90—93]. Обидва ці голосні вживаються після твердих приголосних, і кожний з них у своїй діалектній системі функціонує на правах окремої фонемі, яку чисто умовно можна позначити як /i^и (и^и)/. Ця фонема парадигматично, щодо місця в системі, є співвідносною з фонемою /и/ (< *і, *ы) тих волинсько-поліських говірок, що мають наголошений вокалізм типу Е; різниця між ними виявляється лише на синтагматичному рівні, у різній артикуляційно-акустичній характеристиці виявів цих фонем, тобто різниця того ж плану, яка існує між виявами фонем /и/, наприклад, у поліських і деяких гуцульських говірках. Лише в окремих, найбільш північних поліських говірках, територіально дуже незначних, у яких під впливом сусідніх говорів білоруської мови збереглась м'якість приголосних перед і < *і, а на місці дав-

нього *ы розвинувся голосний ӣ або і^и з попереднім твердим приголосним, можна було б ці голосні кваліфікувати залежно від фонологічної концепції дослідника або як одну фонему /ī (ӣ)/ з двома позиційними виявами (після м'яких

[i], після твердих [и, ӣ, і^и]), або як дві фонемі /i/ та /и/, перед першою з яких приголосні зазнають позиційного пом'якшення. Відповідь на питання, яка з цих концепцій дозволила б адекватніше змоделювати й економніше описати об'єктивні фонологічні стосунки між наявними в цих говорах звуковими одиницями, вимагала б додаткових конкретних досліджень, зокрема підсистеми консонантизму, в польових умовах.

Семифонемна структура а—е—і̄—ӣ /ī/ — о—ӯ—у (тип Ж), яка від попередньої відрізняється тільки іншими артикуляційно-акустичними характеристиками фонемі — континуанта о та е в новозакритих складах (якщо /ȳo/

задньорядна лабіалізована, а неоднорідність артикуляції виявляється в спаді від верхнього підняття до середнього, то /уі/ є передньо-середнього ряду й неоднорідність артикуляції виявляється в спаді лабіалізації в кінцевій фазі), поширена в невеликій частині лівобережнополіських говірок, що лежать на схід від р. Снов та на північ і північний захід від Десни.

Ще меншим і розрідженим є ареал лівобережнополіської структури $a—e—i\bar{e}—и/i—o—\bar{y}e—y$ (тип 3). Матеріали атласу фіксують також п'ятифонемну структуру $a—e—i/i—o—y$ (тип И) двома невеличкими ізольованими ареалами: один на території лівобережнополіських говірок по обидва береги Десни на самому північному сході Сумської області (трохи на північ від Шостки) на кордоні з РРФСР, другий — правобережнополіських говірок на північний захід від Столина й Давид-Городка Брестської області між річками Горинню і Прип'яттю. Виникнення структури типу И зумовлене впливами на ці окраїни українські говори сусідніх з ними говорів білоруської мови, у яких не відбулось злиття давніх **і** та **ѳ** в одному голосному, причому перед **і** < ***і** приголосні в цих говорах м'які (*но'с'і* (2 ос. одн. наказ. сп.) — *но'си* (наз. відм. мн.), *си'н* — *'с'ін'і*, *з'і'ма*, *'кози*, *са'ди* (наз. відм. мн.), *'сіла*), **ѳ** розвинувся в **е**, а голосні **о** та **е** збереглись і в новозакритих складах.

Аналіз основних типів парадигматичних структур наголошеного вокалізму української мови показав, що властива літературній мові шестифонемна структура типу А, побудована на розрізненні чотирьох ступенів підняття (низьке, середнє, високо-середнє, високе) і двох рядів (переднього й заднього або переднього й непереднього), є досить стійкою й порівняно економно збудованою (він нараховує лише 6 фонем, тоді як більшість розглянутих, крім типу И, що є виразно контактного походження й не є типово українським, мають по 7, а то й по 8 фонемних одиниць); на противагу іншим типам вокалізму тип А оснований лише на таких диференційних рисах, як ступінь закритості (відповідно відкритості) і ряд; до нього еволюціонують інші типи діалектного вокалізму. Запорукою міцності структури вокалізму літературної мови є його широка народно-розмовна база, поширеність в основній масі сучасних говорів, які займають до того ж найбільшу українськомовну територію.

Структура ненаголошеного вокалізму літературної мови $i—и/e—a—o—y$, що відбиває нейтралізацію в ненаголошеній позиції протиставлення /e/ ~ /и/, властива усім південно-східним говорам, подільським, північногуцульським, переважній більшості наддністрянських і бойківських говорів південно-західного наріччя (див. АУМ, т. 1, 2, карти № 2 «Структури ненаголошеного вокалізму»). Чотирифонемну структуру $i—и/e—a—y$ з редуцією не тільки передньорядного голосного середнього підняття, але й задньорядного голосного **о** внаслідок так званого сильного укання, тобто нейтралізації в ненаголошених складах /o/ ~ /y/ за формулою /o/ ~ /y/ → [y], фіксують карти АУМ і дослідники в північнонаддністрянських говірках на північ і південь від Львова, у деяких південножитомирських і окремими острівними ареалами в подільських говірках.

Південногуцульській семифонемній структурі наголошеного вокалізму типу Е відповідає шестифонемна структура ненаголошеного вокалізму $i—и/i—и/e—a—o—y$ з нерозрізненням голосних **е** та **и**.

Найбільш інтенсивною редутивна тенденція виявилась у надсянських говорах, де вона усунула в ненаголошеній позиції не тільки обидва голосні середнього підняття **е** та **о**, як в інших південноукраїнських говорах, але й голосний високо-середнього підняття **и**. Таким чином, у ненаголошеній позиції функціонують лише голосні крайніх піднять — верхнього (**і**, **ѳ**, **у**) та нижнього (**а**). Релевантними для цієї мікроструктури є розрізнення голосних за такими диференційними рисами: підняття (верхнє — неверхнє), ряд (передній — непередній), лабіалізованість — нелабіалізованість.

У закарпатських і лемківських говорах парадигматичний склад фонем наголошеного й ненаголошеного вокалізму в основному тотожний, але найновіші дослідження цих говорів щораз частіше фіксують виявлення і в цій групі говорів дії південноукраїнської тенденції (вона, до речі, поступово починає охоплювати й вокалізм північних говорів) — звужувати в ненаголошеній позиції артикуляцію виявів голосних фонем середнього підняття в напрямі злиття їх з найближчими артикуляційно й акустично сусідами — голосними високо-обниженого й рідше високого піднять — **и** та **у** [69, 210]. У закарпатських говорах ця тенденція до редуції голосних середнього підняття (особ-

ливо передньорядного **е**) в усіх ненаголошених позиціях переплітається з поступовим руйнуванням так званої вокальної асиміляції, яка полягає у підрівнюванні щодо підняття, звуженості й лабіалізації артикуляції голосних попередніх складів до відповідно вищих, звуженіших і більш лабіалізованих голосних наступних складів. Це руйнування виявляється насамперед у ненаголошених складах, де голосні **е, о** перед наступними наголошеними голосними **і, ê, у, ѝ, ô, у** звужуються й зливаються найчастіше відповідно з **и** та **у**, втрачаючи при цьому напруженість артикуляції, яка зберігається в позиції під наголосом і завдяки якій опозиції /**е**/ ~ /**и**/ та особливо /**о**/ ~ /**у**/ в реалізації типу [ê] ~ [и] або [ѝ] ~ [и], [ô] ~ [у] продовжують функціонувати, тоді як не під наголосом у зазначеній позиції вони здебільшого нейтралізуються за формулами /**е**/ ~ /**и**/ → [и], /**о**/ ~ /**у**/ → [у].

Найменша кількість голосних фонем у ненаголошеному вокалізмі розрізняється в окремих надбужько-поліських говорах: **и—а—у**, які протиставляються одна одній тільки за підняттям (верхнє — неверхнє) і рядом (передній — непередній). Ці говірки є північними за своєю основою, що виявляється у відсутності в ненаголошеній позиції, наприклад, фонем /**і**/ з **ѣ** та з **о** й **е** в новозакритих складах при наявності **ї** в наголошеному вокалізмі, але водночас вони мають виразні сліди впливів південно-західних говорів, який відбився між іншим і в нейтралізації в ненаголошених складах опозиції /**е**/ ~ /**и**/ за формулою /**е**/ ~ /**и**/ → [и] та опозиції /**о**/ ~ /**у**/ за формулою /**о**/ ~ /**у**/ → [у]. В інших волинсько-поліських говірках вплив південно-західних говорів обмежився усуненням з ненаголошеного вокалізму лише передньорядного голосного середнього підняття **е**, тому їхній ненаголошений вокалізм складається з фонем **и—а—о—у**.

Серед типових поліських структур ненаголошеного вокалізму ареально найбільш виділяються правобережнополіська (від Дніпра до межиріччя Горині й Стиру) структура з фонем **и(и^і)—е—а—о—у**, лівобережнополіська (в основному на північ від Десни та частково на правобережжі в нижньонадприп'ятських говірках [48, 55—69]) структура з фонем **и(и^і)—е—а—у**, яка від попередньої правобережнополіської відрізняється відсутністю фонем /**о**/,

позбавленої в цих говорах у ненаголошеній позиції внаслідок недисимілятивного акання розрізнення з фонемою /**а**/

У південних правобережно- і лівобережнополіських говірках, в основному тих, що мають наголошений вокалізм типу **А¹**, ненаголошений вокалізм має таку ж парадигматичну структуру: **і—и—е—а—о—у**. На правобережжі ці, певною мірою вже перехідні від північних до південних, говори тягнуться неширокою смугою приблизно від Новограда-Волинського значно на північ від Житомира й Фастова до Дніпра, а на лівобережжі опускаються до Києва й широкою смугою на південь від Десни й Чернігова доходять до Прилук, трохи на схід від Прилук смуга різко звужується і від впадіння Сейму в Десну ареал цих говорів вузькою смужкою продовжується на північний схід далі за Шостку Сумської області. Північна основа цих говорів виявляється в збереженні в ненаголошених позиціях протиставлень фонем /**е**/ ~ /**и**/ та /**о**/ ~ /**у**/, а вплив південних говорів — у функціонуванні фонем **і** з **ѣ** та **е** в позиції **tet¹** також у ненаголошених позиціях.

Порівняння наведених структур наголошеного й ненаголошеного вокалізму північних і південних говорів української мови виявляє значну роль в їх організації наголосу. По суті, іррелевантну роль ознаки наголосу можна було б уважати хіба що тільки для деяких закарпатських і лемківських говорів, хоч і там, як уже зазначалось, поступово намічається протиставлення наголошеного й ненаголошеного вокалізму.

Проте роль наголосу в організації систем південного й північного вокалізмів неоднакова. Якщо залишатись у межах чисто синхронних відношень, то в північному вокалізмі вона зводиться до нейтралізації в ненаголошеній позиції опозицій фонем /**ѣ**/ ~ /**о**/ та /**іѣ**/ ~ /**е**/ на користь недифтонгічних голосних **о** та **е** (до дифтонгів слід додати і різні монофтонги — заступники **ѣ** та **о, е** в позиціях **tot⁽¹⁾**, **tet⁽¹⁾** — **у^о, о^ѣ, ô, у^и, и^е, і^і, е^і, і^е**, — які функціонально ідентичні дифтонгам і протиставляються голосним **о(<о, ѣ)** та **е(<е, ѣ)**), — відбулось, отже, синтагматичне ототожнення в ненаголошених складах голосних високого, високо-середнього підняття (**ѣ, іѣ, у^о, о^ѣ** та ін.) з голосними нижчого, середнього підняття — **о** та **е**.

У більшості південних говорів нейтралізації в ненаголошених позиціях зазнає лише опозиція /**е**/ ~ /**и**/, у мен-

шій частині говорів, крім опозиції /e/ ~ /и/, нейтралізується ще й опозиція /o/ ~ /у/, причому в обох випадках відбувається синтагматичне отожднення виявів голосних фонем середнього підняття з виявами фонем вищого підняття. Ця різниця в напрямках синтагматичної ідентифікації виявів членів опозиції, що зазнають нейтралізації в північних і південних говорах, може бути до певної міри посереднім доказом різного на певному етапі розвитку в цих говорах характеру наголосу або одночасної трансформації в них давніх часокількісних відношень [25, 25—33].

Суттєвим є також те, що нейтралізація розглянутих північних опозицій є синтагматично більш імперативною, ніж нейтралізація опозицій /e/ ~ /и/, /o/ ~ /у/ в південних говорах. Неодноразові прослуховування під час укладання хрестоматії з української діалектології магнітофонних записів з різних південних говорів засвідчують досить широку артикуляційно-акустичну шкалу коливань виявів

фонем /e/ та /o/ (e, e^h, e^e, é, ê, и), [o, o^y, y^o, ô, ô, у) в ненаголошених позиціях, які виступають не тільки в межах однієї говірки села в різних ідіолектів, але й у мовленні однієї й тієї ж особи. Мовці виявляють певну фонологічну байдужість до такої чи іншої реалізації (зрозуміло, тільки в рамках, які допускаються узусом і системою говірки) в ненаголошеній позиції маркованих членів опозицій /e/ ~ /и/ та /o/ ~ /у/, актуальних в позиції під наголосом, що є сильною для цього розрізнення. Можливість вільного варіювання не під наголосом в ідентичній фонетичній позиції звуків [e] та [и], [o] та [у] свідчить про парадигматичне нерозрізнення фонем /e/ та /и/, /o/ та /у/ не під наголосом. Натомість у поліських говорах нейтралізація опозицій /y̯ə/ ~ /o/, /i̯e/ ~ /e/ і синтагматично є досить категоричною, поодинокі порушення загальної закономірності мотивуються здебільшого або запозиченнями з літературної мови чи впливом сусідніх говорів білоруської мови, або дією морфемної аналогії у формальних показниках слова. Відмінності в синтагматичній реалізації нейтралізацій протиставлень /y̯ə/ ~ /o/, /i̯e/ ~ /e/ в північних говорах і /e/ ~ /и/, /o/ ~ /у/ в південних зумовлені, можливо, різною хронологією цих явищ в обох групах говорів: більшою давністю аналізованих північних явищ, виникнення яких сягає ще доби племінних діалектів, і меншою — південних, перші прояви якого фіксують пам'ятки давньоукраїнської

мови. При описі останнього можна ще оперувати терміном «тенденція» до звуження ненаголошених виявів /e/ та /o/, чого не випадає робити вже при описі аналізованих північних нейтралізацій. Цікавим у цьому плані є спостереження такого глибокого знавця найтонших нюансів рідної мови, як І. Нечуй-Левицький: «... я прикмітив за весь свій вік, що українська мова й за Дніпром уже змінилася. Колись я чув од цих задніпрянців (ще бувши хлопцем до 1853 року) — сей, ся, се, мені, а в наш час вони вже кажуть у тих-таки ж селах — цей, ця, це, міні» [54, 83].

На закінчення розгляду інвентарних особливостей українського вокалізму зауважимо таке. Як видно з викладеного вище, ми дотримуємось погляду, що не тільки в північних, як уважає С. Бевзенко [3, 97]*, але й у більшості південних українських говорів ненаголошений вокалізм протиставляється наголошеному, виділяючись в окрему часткову систему зі своїм, відмінним від наголошеного набором фонем і диференційних рис, які його організовують [42, 422]. І якщо бути суворо послідовним, то довелось би фонемний інвентар української мови складати з наголошених і ненаголошених фонем. Практика фонологічних досліджень на матеріалі різних мов підтверджує, однак, доцільність визначення фонемного інвентаря мови (діалекту) на підставі так званої сильної позиції, де протиставляється максимум дистинктивних одиниць. До аргументів на користь такого розв'язання цієї проблеми, які навела Л. Е. Калнинь [34, 62—64], можна ще додати, що саме аналіз конкретних морфем, слів і словоформ з погляду єдиної фонологічної системи вокалізму забезпечує послідовне дотримання принципу фонемної тотожності морфем незалежно від їх позиційно зумовлених варіювань.

Консонантизм української мови відносно діяхронічної осі розвитку, тобто порівняно з вихідною давньоруською системою, виявився більш стабільним, ніж вокалізм, але в плані територіальної диференціації українського діалектного континуума ареальні консонантні відмінності посідають помітне місце.

* Правда, аналізуючи дистрибуцію окремих фонем у різних говорах, С. Бевзенко говорить про заміщення в східнополіських акаючих говорах фонем /o/ фонемою /a/, а в укаючих південно-західних — фонем /o/ фонемою /y/ [3, 100], що є певною непослідовністю з погляду теоретичного кредо автора.

Властивий літературній мові 32-фонемний склад вокалізму

п	т	т'		к
б	д	д'		г'
	ц	ц'	ч	
	џ	џ'	џ	
ф	с	с'	ш	х
	з	з'	ж	г
	л	л'		
		й		
в	р	р'		
м	н	н'		

відомий в основному більшості південно-східних говорів, за винятком частини тих говорів, у яких шиплячі **ш, ж, ч** продовжують зберігати колишню м'якість перед **а < *е** на стикку морфем — кореня й флексії *, а перед **а < *а** диспалаталізувались, завдяки чому вони й можуть протиставлятися у цій позиції за диференційною рисою твердість — м'якість, наприклад: *ло'ш'а, ве^uдме^uж'а, д'і'їч'а, кур'ч'а, во'ни 'суш'ат', де^uр'ж'ат', во'лоч'ат', то'лочат', але ду'ша, ме^uжа, 'миша, 'сажа, 'туча, су'шарка, т'реба дер'жат', ка'чати, ка'чан*. У системі консонантизму цих говорів порівняно з літературною більше на три фонемі: /ш'/, /ж'/, /ч'/. За даними I тому АУМ (див. карти № 122 «[ш] перед [а] (<*е) (лоша)», № 123 «[ч] перед [а] (<*е) (волочать, толочать)»), ці говори творять досить компактний ареал (крім південно-східних, він охоплює й частину лівобережнополіських), котрий приблизно окреслюється ізоглосю, яку, почавши від Шполи на Черкащині, треба вести на північ до Фастова, далі по Ірпеню на північ від Києва і в напрямку до Ніжин до межиріччя Сейму й Десни, трохи на північ від Конотопа Сеймом до кордону респуб-

* Про причину збереження шиплячими їхньої споконвічної м'якості див. 27, 25—28. Тут можна вказати ще на таку: на потребу диференціювати форми 3 ос. мн. теп. часу дієслів II дієвідміни від форм інфінітива, що після занепаду кінцевого голосного збіглись з формами 3 ос. мн. дієслів, корінь яких закінчувався на шиплячий приголосний. наприклад: но'сити, но'сить — 'носять, во'зити, во'зить — 'возять, але дер'жати, дер'жать — 'держать (тому, можливо, держ'ат), кри'чати, кри'чать — кри'чать (кри'ч'ат'), ле'жати, ле'жать — ле'жать (ле'ж'ат') та ін.

ліки, кордоном на південь до межиріччя Псла й Ворскли, звідти на Лубни й Сулою до Дніпра.

Треба зазначити, що ареал м'якого ч' у словоформах *во'лоч'ат', то'лоч'ат'* помітно більший, ніж ш' у структурі *ло'ш'а*. Це пояснюється, очевидно, тим, що афrikата ч'з усіх шиплячих найдовше зберігає м'якість у різних фонетичних умовах у багатьох українських говорах, наприклад, у частині закарпатських, південнолемківських [68, 315—317] і особливо в степових говорах південно-східного наріччя (див. АУМ, т. 1, карта № 124 «[ч⁽¹⁾]/[т'] (жовч)»). Цієї різниці в характері артикуляції ч⁽¹⁾ у тих говорах, де немає протиставлення шиплячих за твердістю — м'якістю, можна не брати до уваги при визначенні фонемного інвентаря, бо твердість чи м'якість ч у них іррелевантна з погляду функціонального; ця різниця диференціює діалектний консонантизм на нижчому, субфонемному рівні.

М'які шиплячі фонемі /ш'/, /ж'/, /ч'/ та рідше /џ'/, протиставлені відповідним твердим /ш/, /ж/, /ч/, /џ/, є ще в тих південно-західних (надсянських, наддністрянських, гуцульських, буковинсько-покутських) і волинсько-поліських говорах, у яких унаслідок перезвуку 'а > 'е /и/ виникли умови для протиставлення шиплячих за твердістю і м'якістю, оскільки перед етимологічними **е, и (<*і)** шиплячі повністю стверділи, а перед **е** або **и**, що розвинулись з 'а (<'а, 'А), вони в основному зберігають первісну м'якість: *по'жену — по'ж'ети, пе^uчений — по'ч'ети, 'пише — ло'ш'е, 'жити — 'ж'ити, 'чистий — ч'ис, 'шипка (< шибка) — 'ш'ипка (< шапка)* та ін. У східних південно-лемківських [68, 316] і в частині закарпатських говорів на північ від Ужгорода і в долині річки Тур'ї існує протиставлення /ш/ ~ /ш'/ і рідше /ж/ ~ /ж'/, яке виникло в результаті змін дуже палатальних афrikат ч' і џ' в ш', ж', а також сполуки *ш'ч' > ш'*: /ш'/, що розрізняються з диспалаталізованими первісними **ш, ж**, наприклад: *ві'шак — кри'ш'аў, ле'жаў — ир'ж'авий, стир'ш'ати, дош'* та ін.

Усі інші говори української мови не знають протиставлення шиплячих за твердістю — м'якістю. Таким чином, і щодо відсутності в системі літературної мови опозиції шиплячих за твердістю — м'якістю і щодо твердої вимови всіх шиплячих, за винятком позиції перед **і** та перед **й** (*п'і'д:аш':а, к'лоч':а, роздор'іж':а* [27, 26—27]), літературна норма опирається частково на південно-східні говори

(на ті, у яких шиплячі стверділи), а також на подільські, південноволинські, частково закарпатські, буковинські, правобережно- і лівобережнополіські говори.

Лінгвогеографічно чітко окреслюються ареали говорів з наявністю (відповідно відсутністю) фонemi /r'/, а отже, й наявністю (відсутністю) протиставлення /r'/ ~ /r/ у різних фонетичних умовах. Характерною рисою консонантизму північних і майже всіх південно-західних говорів української мови є ствердіння колишнього м'якого **р'** незалежно від позиції і зумовлену цим відсутність у їх складі фонemi /r'/. Східну межу ареалу говорів, яким не властива опозиція /r'/ ~ /r/, можна приблизно окреслити ізоглосою, що починається на півночі річкою Снов до Десни, від Чернігова повертає на захід до Дніпра, Дніпром опускається до впадіння Ірпеня, Ірпенем до Фастова, далі на Білу Церкву, Шполю, Первомайськ і Вознесенськ (див. АУМ, т. 1, карти № 126 «Опозиція /r'/ ~ /r/», № 127 «[r'] перед рефlekсами **▲**», № 128 «[r'] перед [a] (< **▲**)», № 129 «[r] перед [a] (*рама, град, границя*)», № 130 «Кінцевий [r]», № 131 «[r] перед приголосним (*Харків*)»). З цього ареалу на заході треба вичленити (див. АУМ, т. 2, карти № 115 «[r'] перед відповідниками **а, ▲**», № 116 «[r'] перед [a] (*зоря*)», № 117 «Кінцевий [r]») закарпатські, буковинські й частково лемківські [68, 315—317] говірки, у яких є протиставлення /r'/ ~ /r/ у всіх можливих позиціях, та ті південно-західні й волинсько-поліські, у яких м'який **р'** зберігся перед голосним **е(и)**, що виник унаслідок перезвуку **а** (у надсянських, наддністрянських, покутських, гуцульських незалежно від наголосу, у волинсько-поліських лише під наголосом), а перед **е з *е, *ь та и з *і** виступає твердий **р**, наприклад: *n'p'eжи, го'p'eчий, 'p'есно, 'бур'и, зо'p'e, p'иту'вати*, але *'риба, 'море, 'гори, бе'реза* та ін. У частині берестейських говірок м'якість **р'**, як і м'якість шиплячих, збереглася тільки перед наголошеним **а** (< ***а, *▲**) [25, 30—31; 38, 57], але на відміну від шиплячих, що не протиставляються в цій позиції відповідним твердим корелятам, /r'/ утворює перед наголошеним **а** опозицію з /r/, яка нейтралізується перед ненаголошеним **а**, наприклад: *n'p'асти — k'расти*, але *п'ра'дем, кра'дем*. Говори, яким властиве розрізнення /r'/ ~ /r/, у свою чергу диференціюються залежно від того, чи зазначена опозиція функціонує в кінці слова (*зв'ір', ко'сар', жни'вар', ди'мар', монас'тир', бо'бир'*, але *дв'ір', дар, мир, йар, кар* (род. мн. від *кара*) та ін.), чи, як і

в літературній мові, тільки в середині слова, а в ауслауті нейтралізується на користь твердого протичлена (*коса'p'a— дво'ра*, але *ко'сар — дв'ір*). Дистрибуція фонemi /r'/ не обмежується позицією середини слова в говорах на південь і схід від ізоглоси, яка приблизно проходить так: Шостка — Конотоп — Черкаси, біля Черкас повертає на північ до Канева, від Канева на південний захід (нижче Богуслава) і далі на Шполю — Первомайськ — Вознесенськ. Між цією ізоглосою й наведеною вище ізоглосою — східною межею ареалу говорів з повною диспалаталізацією **р'** лежать говори, у яких м'яка фонема /r'/ виступає в середині слова перед **а, у, о**, тобто в тих самих фонетичних умовах, що й у літературній мові. Необхідно, однак, зазначити, що ці говори, хоч і мають тотожну з літературною мовою щодо фонетичних позицій дистрибуцію /r'/, відрізняються від останньої значно більшою, так би мовити, словниковою потужністю фонemi /r'/, яка вживається в них (унаслідок гіперкорекції до сусідніх говорів з тільки твердим **р**), як і в інших південно-східних говорах, дуже часто на місці етимологічного **р** (*базарь, базарю, сахарю, хуторях, по дворах* [6, 170], *гр'ад, 'p'ама, гр'а'ниці'а, 'коудр'а*).

На визначення літературної норми стосовно вживання /r'/, яка, зокрема щодо обсягу дистрибуції, словникової потужності й функціональної навантаженості, не збігається повністю з жодним українським говором, значний вплив, крім живомовної стихії південно-східних говорів, мала й книжно-писемна традиція, яка корегувала його вживання позицією тільки середини слова, а в межах цієї позиції відповідністю до його етимології.

На значну частину лівобережно- і правобережнополіських, а частково й берестейських говорів заходить ареал білоруського ствердіння **ц'** у різних позиціях (*'міс'ац, удо'вец, х'лопец, 'зайец, 'цацка, 'нецки, 'цайа*). Південна межа цього ареалу проходить приблизно так: на заході починається на північ від Кобрини на Берестейщині, оминає з північного сходу Дорогичин, від Дорогичина спускається на південний схід, частково йде річкою Стоходом, а між Луцьком і Рівним повертає на схід, далі на північ від Новограда-Волинського й Коростеня до Дніпра, на лівобережжі піднімається на північ приблизно до впадіння Прип'яті й повертає на Ніжин, від Ніжина Десною до Шостки й на схід до кордону республіки (див. АУМ, т. 1, карта № 112 «[ц']/[ц]», т. 2, карта № 98 «[ц']/[ц]»).

Впливом сусідніх молдавсько-румунських говорів зумовлена диспалаталізація **ц'** у кінці слова та перед голосними **а** та **у** (*х'лопец*, *'палица*, *'вулиця*, *сп'ід'ниці*, *моло'диці*) у буковинських і гуцульських говірках на території Чернівецької області; ширший ареал — майже в усіх гуцульських і покутсько-буковинських говірках — диспалаталізація **ц'** у кінці слова та перед голосним **у** (*х'лопец*, *сп'ід'ниці*, *моло'диці*, але *'палиц'а*, *'вулиц'а*) *.

Усі інші українські говори, як і літературна мова, мають фонему /ц'/, яка протиставляється /ц/ в позиції перед **а**, **у**, **о**, перед приголосними та в кінці слова (*двѣ^ц'р'ц'ата*, *моло'диц'а*, *ко^ц'у'ба*, *'коцур*, *'киц'ка*, *'циц'ка*, *к'і'нец'*, *'вулиц'*, *моло'диц'*, *па'лац*). Виняток становлять лише надсянські, наддністрянські на північ від Дністра та західноподільські говори, у яких опозиція /ц'/ — /ц/ зберігається, але сфера вживання /ц'/ у кінці слова звузилась за рахунок диспалаталізації **ц'** у суфіксі **-ец'**, наприклад: *к'і'нец*, *ж'нец*, *удо'вец*, *моло'дец*, *ста'рец*, але *'вулиц'*, *моло'диц'*, *сп'ід'ниці'*, *'зайац'* та ін.

Структури консонантизму майже всіх північних і південно-східних говорів української мови не мають у своєму складі фонему /ф/, яка в літературній мові вживається в різних фонетичних умовах у словах, запозичених з інших мов: *фабрика*, *форт*, *ферм*, *фунт*, *ферма*, *офсетний*, *торф*, *фізика*, *філія*, *офіцер* та ін. У тих чужомовних запозиченнях, що засвоїлись уже південно-східними й північними говорами, фонема /ф/ у мовленні носіїв говорів старших вікових груп зазнає послідовно субституції. За спостереженнями дослідника лубенських говірок І. О. Варченка, відповідно до **ф** найчастіше виступають звуки **п**, **х** і сполука **хв**, рідше або й зовсім спорадично — інші приголосні (**в**, **т**, **к**, **кв**), наприклад: *прошт'рапиц'ц'а*, *хур'туна* // // *хвор'туна*, *хронт*, *хла'кон*, *хлот*, *хун'дамент*, *арих'мети(і)ка*, *хут'л'ар*, *прос'кура*, *розкух'вириний*, *х'вершал*, *Хви'дот*, *х'верма*, *х'вокус*, *х'ворма*, *х'вото*, *охви'цер*, *хвар'тух*/*квар'тух* (частіше), *хва'ми(і)л'іа* та ін. [8, 221]; лише спорадично в молоді під впливом літературної мови відзначено в деяких говірках *'шафа*, *фунт*, *ф'рукти*, *фронт* [8, 222]. Карті 1 тому АУМ (№ 98 «Відповідники **ф** перед /у/», № 99 «Відповідники **ф** (*фартух*)») фіксують

* З. Штібер відзначив брак фонему /ц'/ у говірках кількох лемківських сіл [68, 317].

майже в усіх південно-східних говорах *хунт*, *фунт* ріджено майже по всій території, але тільки паралельно з *хунт*, зрідка виступає *хвунт* і відповідно до літературного *фартух* у говірках біля Черкас і на захід від Лубен уживається *квартух*, в інших південно-східних говорах — *хвартух*, а в поодиноких говірках біля Полтави, на Сумщині й заході Черкащини *хвартух* паралельно з *фартух*, у поліських говорах в основному *хунт*, *хвартух*. Натомість у більшості південно-західних говорів навіть у словах *хвіст*, *хворост*, *хвалити*, *хватити*, *квасоля*, *хура*, вимову яких літературна мова засвоїла з південно-східних говорів (таку ж звукову структуру мають ці слова й у північних говорах, див. АУМ, т. 1, карти № 97 «Сполука [хв]», № 100 «Відповідники **ф** (квасоля)»), виступає на місці *хв*, *кв* та *х* приголосний **ф** [66, 61]: *фа'сол'а* (лише в закарпатських — *па'сол'а*), *'ф'іра*, *'ф'іст*, *фа'лити* (у двох останніх словах у закарпатських, лемківських, південно-західній частині бойківських і в наддністрянських говірках біля Долини в басейнах Свичі й Лімниці — *хв*: *х'в'іст*, *хва'лити*; див. 2 том АУМ, карти № 83 «[x], [f] (<ф) (*хура*, *фунт*)», № 84 «Відповідники - **ф** (квасоля)», № 86 «Сполучення [хв] (*хвіст*, *хвалити*)»); цікавий виняток становлять слова *хвороба*, *хворий*, *пахва*, у яких в надсянських, наддністрянських, буковинсько-покутських, гуцульських, західно-подільських і частково південноволинських (в останніх, крім слова *пахва*) уживається **х**: *хо'роба*, *'хорий*, *па'ха* (у південноволинських *пахва* — див. АУМ, т. 2, карта № 85 «Сполучення [хв] (*хворий*, *пахва*)»).

Хоч щодо наявності в своїй структурі фонему /ф/ літературна мова і стоїть найближче до південно-західних говорів, але специфіка того словникового фонду, у якому вживається **ф** у літературній мові, недвозначно промовляє за книжю-писемний характер запозичення і цих слів, і з ними, отже, й фонему /ф/, а не за вплив південно-західних говорів. Слов'янські за походженням слова, що мають у південно-західних говорах у своєму складі фонему /ф/ (*ф'іст*, *фа'лити*, *'форост*, *'фал'а* та ін.), літературна мова засвоїла у вимові, властивій південно-східним і північним говорами. Помітно диференціюють український діалектний континуум також відмінності в дистрибуції різних фонемних одиниць.

Дистрибуція фонем зумовлюється такими чинниками, як відношення між самими фонемами в синтагматичному

ланцюзі, специфіка фонетичної моделі слова, зокрема просодичної, конфігурація слова — характер анлауту й ауслауту. До речі зауважити, що в різних говорах (і в літературній мові) позиційні обмеження у функціонуванні фонем можуть зумовлюватись різними факторами, — і це також може стати предметом зіставного дослідження як говорів між собою, так і говорів порівняно з літературною мовою. Для прикладу вкажемо на таке. У літературній мові, у всіх південно-східних і в більшості північних говорів характер впливу приголосного — попереднього й наступного — на сусідній голосний не виходить за рамки звичайного коартикуляційного пристосування голосного до попереднього чи наступного приголосного, у результаті якого виникають, за термінологією московської фонологічної школи, лише варіації голосних, а не варіанти, наприклад: 'мити, 'бити, маў, даў, ўз'аў, ден', паруб'ки та ін. Тоді як у ряді південно-західних і волинсько-поліських говорів (для останніх у комбінації з наголосом) палатальний характер попереднього приголосного регулярно обмежує дистрибуцію фонем /а/ (ўз'еў, 'т'ешко, м'н'есо та ін.), для бойківських, закарпатських і частини лемківських більш релевантним щодо ознаки палатальності є вплив наступного приголосного, ніж попереднього (ўз'аў, 'т'ашко, але дин', вир'х, ўгин', о'тиц'); у деяких поліських на межі з білоруськими і меншою мірою в закарпатських говорах забороняється сполука лабіалізованого приголосного з нелабіалізованим голосним верхнього підняття незалежно від наголосу ('муло 'мило', гри'бу 'гриби', бѣў/ /боў 'був', вѣ'сокій/ /ву'сокій), у надсянських говорах у сусідстві із сонорним р та після шиплячих неможлива поява голосного е (сара'діна, дараў'йеньй, вара'тєну, чара'в'ік'і, г'рачка, г'рабін', чар'воный, мн'іс'і'чайку, пйі'чаи, пані'чаві, ш'чазнуті, жа'нітіс'і, жаб'рак, 'шастый, к'і'шані); в окремих наддністрянських говорах після середньоязикового й виключається вживання голосного і (го'йєти, до'йєти, край'йна, сто'йит, бо'йиц':и, кро'йити, єно'йити) та ін.

Розглянемо найбільш характерні особливості дистрибуції фонем у говорах порівняно з літературною мовою. Так, у ряді українських говорів у слов'янських за походженням словах голосні не можуть уживатись на початку слова, у цій позиції вони прикриваються так званими протетичними приголосними, якими найчастіше бувають в, г, й та зрідка л: 'вузол, 'вугл'а, 'вулик, вобо'ріх, 'вобрас, в'іў'ц'а, 'воко,

'гос'ін', го'рати, 'гистик, 'гикаўка, 'йаблуко, 'йаг'рис, 'йулиц'а, 'йинчий, лу'тава 'отава', лу'паўка 'опалка' та ін. В окремих словах, зокрема перед у (вуз'кий, 'вулиц'а, 'вуха, ву'ста, 'вулик, ву'г'іл':а, ву'дила, вуж, 'вузол, 'вуса) та рідше перед о й а (во'гон', го'р'іх, 'гострий, 'Ганна), наявність протези стала нормою літературної мови.

Найбільший ареал поширення має протеза г у слові *гострий* — південно-східні говори, волинсько-поліські (крім острівця 'острий на північ від верхньої течії Прип'яті у Волинській обл. та в кількох поодиноких говірках на півночі західної Берестейщини), правобережнополіські й лівобережнополіські, за винятком небагатьох говірок в основному Городнянського р-ну на заході Чернігівщини та на сході в Семенівському й Новгород-Сіверському районах, а також у сусідньому Середино-Будському районі Сумської обл., де вживається 'гойстрий, і двох острівців з 'острий (рідше 'ойстрий) на північний захід від Чернігова між Дністром та Десною та на півночі Сумської обл. біля містечка Дружби; у південно-західних говорах 'гострий поширене в південноволинських, подільських на схід від Хмельницького й Кам'янець-Подільського, у решти ж південно-західних говорів приблизно на північ від Дністра — 'вострий, а на південь — 'острий (див. АУМ, т. 1, карта № 141 «Протетичні [в], [г] (*гострий*)», т. 2, карта № 125 «Протетичні [в], [г] перед [о] (*горіх, гострий*)»).

Строкатішими й лінгвогеографічно не так чітко окресленими є ареали цього явища в слові *горіх*: на правобережжі суцільний ареал протези г у *горіх* охоплює південно-східні говори, південну частину правобережнополіських (північна частина правобережного Полісся розріджена говірками з безпротетичним *оріх* (*о'р'ієх*)), подільські до лінії Хмельницький — Кам'янець-Подільський, волинсько-поліські, крім небагатьох надприп'ятських на Волині та берестейських між Мухавцем і Західним Бугом, південно-волинські; подільський ареал г у слові *горіх* неширокою смугою між Кам'янцем-Подільським і кордоном з Румунією сполучається з буковинсько-покутським і гуцульським; у південно-західних говорах на північ від Дністра поширена протеза в (*во'ріх*), а в закарпатських, більшості лемківських і в частині бойківських між Лімницею та лінією Турка — Дрогобич протези нема (*о'р'іх*); на лівобережжі в поліських говорах також нема протези, а в південно-східних приблизно на південь і схід від лінії Переяслав-Хмель-

ницький — Лубн ! — Ромни — Конотоп співіснують більш паралельно *go'p'ix* та *o'p'ix*, але в говірках біля Полтави переважають говори з протетичним г у цьому слові (див. АУМ, т. 1, карта № 142 «Протетичний [ɣ] (*gorix*)», т. 2, карта № 125 «Протетичні [v], [ɣ] перед [o] (*gorix, gostriy*)»).

Картографування в АУМ слів *озеро, осінь, овес, орел, орати* (див. т. 1, карти № 140 «Протетичні [v], [ɣ] перед [o]», № 143 «Протетичний [ɣ] (*орати*)», т. 2, карта № 124 «Протетичні [v], [ɣ] перед [o]») виявило, що в цих словах, як і в літературній мові, нема жодної протези в більшості українських говорів, у тому числі в усіх південно-східних, переважній більшості лівобережнополіських, за винятком невеликої смужки говірок з протетичним в на їхньому крайньому північному заході й сході, тобто в тих же говірках, що мають *вострий*; відсутня протеза в наведених словах також у правобережнополіських, крім невеличкого острівця говірок з протетичним г по Случі на південь від Сарн та по Горині на південний схід від Рівного, і у волинсько-поліських, окрім говірок між Стирем і Горинню, що мають протетичний г, та двох острівців говірок з протетичним в на північ від Ковеля в межиріччі Стоходу й Тур'ї та у верхній течії Прип'яті; у південно-західному наріччі говори без протези в аналізованих словах поширені на південь від Дністра, на північ від Дністра — з протезою в (*'возе''ро, 'вос'ін', во'вес, во'рел, во'рати*), у південноволинських говорах співіснують у цих словах форми з протезою г (*'гозе''ро, 'гос'ін', го'вес, го'рел, го'рати*) та безпротезні, у південно-житомирських і східноподільських (за винятком їхньої південної частини — приблизно на південь від Жмеринки — Тульчина — Бершаді, — де нема жодної протези), які сягають на сході до Гнилого Тікича й Синюхи, домінує протеза г (*'гозе''ро, 'гос'ін', го'вес, го'рел, го'рати*). Причому найбільший і до того ж компактний ареал з протезою г дає слово *го'рати*, на сході він доходить до Первомайська, Шполи, Корсунь-Шевченківського, охоплює більшу частину правобережнополіських (на захід від Коростеня) і частково волинсько-поліські [23, карта № 3].

Цікаво відзначити, що саме на території південно-східного наріччя виявляється найбільша кількість говірок з відпадинням унаслідок гіперкорекції початкового, етимологічно виправданого г, що сприймається мовлянами як протеза, наприклад: *o'рох* замість *go'рох* та ін. (прав-

да, у цих говірках тепер здебільшого вживаються паралельно обидві форми). АУМ засвідчує острівні ареали таких говірок біля Києва, Переяслава-Хмельницького, Черкас і від Черкас уздовж Дніпра на південь на Дніпролетровськ, а також від Дніпра приблизно між Ворсклою і Пслон на північ до Сум (див. т. 1, карта № 144 «Початковий [ɣ] (*горох*)», на території т. 2 АУМ (див. карту № 128 «[ɣ]/ø на початку й у кінці слова») відпадиння початкового г у слові *горох* відзначено лише в небагатьох говірках на межі між правобережнополіськими і волинсько-поліськими говорами в межиріччі Стиру й Горині на північний захід від Сарн та в закарпатських верховинських говірках від Теремлі майже до Ужа *; більш поширеною в різних південно-західних говорах є редукція кінцевого г (*no'p'i'//no'p'i'², sn'i'//sn'i'², p'i'//p'i'²*).

Більш диференційованим і щодо лексичного охоплення, і щодо ареальних характеристик, і щодо фонетичного варіювання є явище протези в позиції перед початковим у. З п'яти картографованих на це явище в 1 томі АУМ слів-репрезентантів — *вуха, вуса, вузький, вуж, вулиця* — чотири перших дають приблизно однаковий ареал відсутності в них будь-якої протези. Цей ареал можна умовно окреслити ізоглосою, що починається на самій півночі Сумської обл. і проходить через Новгород-Сіверський, Семенівку, Щорс, Городно Чернігівської обл., далі через Дніпро на Іванків Київської обл., Малин, Радомишль, Коростишів, Попільню Житомирської обл., Білу Церкву, Тарашу Київської обл., Городище, Смілу, Черкаси, Хорол, Миргород, Опішню Полтавської обл., Богодухів, Золочів Харківської обл. (див. АУМ, т. 1, карти № 136 «Протетичний [v] перед [y] (*вуха, вуса*)», № 137 «Протетичні [v], [ɣ] перед [y] (*вузький*)», № 138 «Протетичні [v], [ɣ] (*вуж*)»); він охоплює північну частину середньоаддніпрянських, південно-східну околицю правобережнополіських і майже всі ліво-

* Детальніше про це явище в західній частині поліських говорів і в південно-західних говорах див. у згаданій вище статті Я. Закревської [23, 69—70]. Не можна тільки погодитись із запропонованим у цій статті поясненням причин виникнення розгляданого явища дією невластивої для української мови тенденції зберігати голосні чистими в анлауті слова. Це припущення суперечить, між іншим, і висловленому самою авторкою на початку статті (с. 66) слушному твердженню, що українська мова належить до тих слов'янських, які найбільш повно і послідовно розвинули протези.

бережнополіські, за винятком вузької смужки на самій півночі цих говорів. У межах зазначеного ареалу на території лівобережного Полісся виділяються говірки, у яких слово *вуж* вирізняється з-посеред інших неопротезованих слів наявністю протези *г* (*гуж*); вони лежать в основному вздовж течії Сейму й Десни, а також окремим острівцем з небагатьох говірок у басейні Трубежа й Недри на північ від Переяслава-Хмельницького. Без протези вживаються аналізовані слова в основній масі степових говорів на південь від лінії Сіверський Донець — Ізюм — Дніпропетровськ — Запоріжжя — Миколаїв — Роздільна; усім іншим південно-східним говорам, як і літературній мові, ці слова властиві з протезою *в*: *'вухо, 'вуса, вуз'кий, вуєж* (див. АУМ, т. 3, ч. 1, карта № 22 «Протетичний [в] перед [у]», т. 3, ч. 2, карта № 32 «Протетичний [в] перед [у]»).

Лінгвогеографічно менш чітко окреслюються межі поширення різних модифікацій протези (і її відсутності) в слові *вулиця*. Так, ареал *'улиц'а* значно менший від описаного вище ареалу безпротезних *'ухо, 'уса, уз'кий, уєж* і лежить на північ від Фастова, Києва, Переяслава-Хмельницького, Гребінки й Лохвиці; на південь від цієї лінії в межах ареалу безпротезних *'ухо, 'уса, 'уз'кий, уєж* матеріали АУМ фіксують паралельне функціонування форм *'улиц'а /вулиц'а*; паралельно виступають ці форми й у степових говорах на південь від лінії Сіверський Донець — Ізюм — Дніпропетровськ — Запоріжжя — Снігірівка й на захід від Інгульця. У тих же південно-східних говорах — слобожанських, значній частині середньонаддніпрянських і частково степових, — що мають *'вухо, 'вуса, вуз'кий, вуєж*, уживається протеза *в* і в слові *вулиця*; окремими островами (по Ворсклі на південь від Полтави, уздовж Дніпра в межиріччі Орелі й Самари, біля Чигирини та в поодиноких пунктах на Слобожанщині) трапляються на цій території говірки без протези (*'улиц'а*). На території лівобережного Полісся виділяються говори межиріччя Десни й Снови, а також південного сходу Сумської обл. (у районі Путивля й Глухова), які мають протезу *й* у цьому слові — *'йулиц'а*.

Південно-західні говори щодо протези перед *у* є досить однаковими — майже в усіх з них уживаються структури *'вухо, 'вуса, вуєж, вуш, 'вулиц'а*; лише в лемківських, південній частині бойківських на межі із закарпатськими і в закарпатських між Теремблею й Латорицею та в поодиноких

говірках над Тисою біля Вел. Бичкова й Солотвина фіксують карти 2 тому АУМ (№ 122 «Протетичні [в], [г] перед [у]», № 123 «Протетичні [в], [г] перед [у]» (*вузький*)) неопротезовані форми *'улиц'а, уєж, 'ухо, уз'кий* (в останньому слові закарпатські говірки між Латорицею й Теремблею мають *г* — *гус'кий*).

Більшість правобережнополіських і волинсько-поліських говорів має протезу *в* перед *у* (*'вухо, 'вуса, вуз'кий, вуєж, 'вулиц'а*); на межі між цими двома типами поліських говорів у говірках між Слуچهю, Горинню і Стиром, а також біля Володимир-Волинського розвинулась протеза *г* (*'гухо, 'гуса, гус'кий, гуж, 'гулиц'а*); на Берестейщині в основному — *уєж, 'ухо, уз'кий*, але *'гулиц'а*.

Аналіз поширення протез перед лабіалізованими голосними в різних словах-репрезентантах свідчить, що в позиції перед *о* стан, подібний до літературної мови, тобто наявність протези в словах *'гострий, гор'іх* і відсутність її в словах *'ос'ін, 'озиро, о'вес, о'рел, о'сика, орати*, існує в усіх південно-східних говорах, більшості поліських і частині південно-західних; що ж до позиції перед *у*, то з двох можливих вимовних варіантів — з протетичним *в* і без протези, — які властиві середньонаддніпрянським і ширше південно-східним говорам, літературна мова вибрала той, який має більш полідіалектний характер: таким є варіант з протезою *в* (*'вухо, вуєж, вуз'кий, 'вулик, 'вулиц'а*), поширений і в значній частині південно-східних говорів, і майже в усіх південно-західних, а також частково в правобережнополіських і волинсько-поліських говорах.

Донедавна продовжувалась довготривала дискусія з приводу потреби розрізняти за твердістю — м'якістю передньоязикові приголосні *т, д, н, л, с, з, ц* перед *і* різного походження. У Галичині диференційовану вимову передньоязикових приголосних перед *і* залежно від його походження запровадили до літературного вжитку упорядники «Руської правописі», виданої 1893 р. найбільш авторитетною в ті часи на західноукраїнських землях науковою установою — Науковим товариством ім. Шевченка: «В підгірських сторонах Галичини і на Буковині говорять *ї* замість *і* (м'ягчать перед тим *і* співзвучки) в таких випадках, де *і* повстало з *о*. Ту вимову треба закинути, і треба говорити і писати в тих разях всюди *і*...».

На східній Україні диференційовану вимову передньоязикових приголосних у позиції перед *і* узаконив у 1907 р.

як норму літературної мови А. Кримський у своїй граматиці для гімназій і семінарій [36, 30—31]. За авторитетом А. Кримського послідували й автори перших післяжовтневих граматик української мови — О. Синявський, М. Йогансен, М. Наконечний, П. Горецький та І. Шаля. Але вже тоді намітилися деякі розбіжності в характеристиці цього явища. Так, О. Синявський, на відміну від інших авторів, загальнонародною уважав тверду вимову тільки приголосних **т, д, н, л** перед **і < о**, а розрізнення **з, с, ц** і **з', с', ц'** перед **і < о** та **і < ъ, е**, на його думку, є регіональною рисою, властивою тільки тим західноукраїнським говорам, де м'які **с', з', ц'** вимовляються шепеляво [62, 6; 61, 11].

Проте ця норма не стала загальнонародною [16, 70], її поширенню перешкодили такі чинники, як, по-перше, помітний вплив на усну мову орфографії, яка згідно з прийнятим у 20-х роках правописом не розрізняла графічно **і** залежно від його походження; по-друге, значній частині носіїв літературної мови, яка походила з території говорів, де не було диференціації приголосних за твердістю — м'якістю перед **і**, трудно було опанувати невластивий їхній артикуляційній базі навик твердої вимови передньоязикових приголосних перед **і** й перейти від структурно простішого принципу нерозрізнення всіх приголосних за твердістю — м'якістю в цій позиції до структурно складнішого — розрізнення певної частини приголосних за твердістю — м'якістю; по-третє, принцип розрізнення незначної лише кількості приголосних (7 передньоязикових — **т, д, н, с, з, ц, л** — **т', д', н', с', з', ц', л'**) у позиції перед **і** не підтримувався достатньою мірою синхронними відношеннями між певними класами фонем, тому що одне лише чергування **і з о** не могло належним чином регламентувати цих відношень (тим більше, що й воно іноді порушується), до того ж усі інші приголосні — як корелятивні за твердістю — м'якістю, так і некорелятивні — зазнавали перед **і** будь-якого походження позиційного пом'якшення; по-четверте, розглядане розрізнення приголосних перед **і** в середині слова та в кінці (у морфологічно обмеженій категорії слів — у наз. відм. мн. прикметників) перебувало в протиріччі до нейтралізації протиставлення цих приголосних за ознакою твердості — м'якості перед **і** в інших позиціях (наприклад, *к'ін' — сон*, але *на ко'н'і — у в'і сн'і, в'іс' — ніс, на ос'і — на 'нос'і, сіл' — с'іл* (род. мн. іменника *село*), *на 'сол'і — у си'л'і* та ін.) і порушувало тим самим струн-

кість кореляції приголосних за твердістю—м'якістю, а отже, й усієї підсистеми консонантизму української мови.

Усі ці та інші чинники зумовлювали й зумовлюють поступове витіснення **і** в говорах [47, 5] і в літературній мові [57, 35—36; 16, 68—75; 15, 69—72] здиференційованої вимови передньоязикових приголосних перед **і** уніфікованою, м'якою вимовою всіх класів приголосних перед **і** незалежно від його походження.

Тому-то вже «Курс сучасної української літературної мови» (К., 1951) змушений був констатувати значне поширення палаталізованої вимови всіх приголосних перед **і з о** та з **-ь** і допустити як літературну норму паралельну вимову — тверду, м'яку й напівпом'якшену перед **і з о** та з **-ь**. Проте аргументи автора розділу фонетики й орфоєпії згаданого курсу М. Ф. Наконечного (детальніше їх викладено в статті «До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови» [51, 125—165]) про певні об'єктивні переваги, на його думку, «тієї фонетичної системи, у якій семантичне розрізнювання багатьох десятків, сотень слів спирається на чітке розрізнення їх вимови, на розрізнювання виразно протиставлених фонем **д—д', т—т', н—н', л—л', з—з', с—с', ц—ц'** перед **і...**» і що «таке розрізнювання, стаючи на перешкоді появи величезної кількості нових омонімів, сприяє збереженню в усіх цих численних випадках чітко розрізнюваних і використовуваних у мові виразових засобів» [51, 153—154] не переконали тих мовознавців, які наполягали на кодифікації як літературної норми лише уодностайненої, м'якої вимови всіх приголосних перед **і** різного походження [55, 17; 41, 85; 22, 159; 16, 68—75; 15, 69—72; 17, 130—131; 31, 204]. Про певну переоцінку М. Наконечним принципу смислорозрізнювання, який нібито не допускає виникнення в мові небажаної омонімії, говорилося уже в науковій літературі [16, 73—74]. Тут звернемо увагу ще на таке. Нам доводилось неодноразово спостерігати в говорах і в мовленні окремих носіїв літературної мови, котрі зберігають ще загалом тверду вимову **т, д, н, с, з, ц, л** перед **і з о** та з **-ь**, що розрізнення передньоязикових за твердістю — м'якістю далеко не завжди є таким чітким, як про це пише М. Наконечний, який, зрештою, і сам визнає це, допускаючи, крім твердої й м'якої, ще й напівпом'якшену вимову зазначених приголосних у розгляданій позиції. Важливо також наголосити на тому, що досить часто

приголосні т—т', д—д', н—н', с—с', з—з', ц—ц', л—л' перед і з о та з **-ьѣ** вживаються вже факультативно й мовці не пов'язують з такою чи іншою їх вимовою якихось семантичних розрізень, тобто позиція перед і перестала бути парадигматично сильною для опозиції приголосних фонем за твердістю — м'якістю.

Нова академічна граматики української мови, виходячи із загальної тенденції української мови пом'якшувати всі приголосні перед найвищим щодо підняття, вузьким і напруженим голосним переднього ряду і, а також з властивої кожній літературній мові тенденції до усталення єдиних орфоепічних норм, надала перевагу палаталізованій реалізації всіх твердих приголосних фонем перед і незалежно від його походження й узаконила таку вимову як орфоепічну норму, кваліфікуючи одночасно непом'якшену вимову т, д, н, с, з, ц, л перед і з о та з **-ьѣ** як таку, що зумовлена діалектним субстратом мовців [64, 250—251, 254—256] *.

З уваги на те, що успішне й остаточне розв'язання питання норми літературної мови щодо вимови передньоязикових перед і ставилось у залежність від нагромадження достатніх даних про ступінь поширення такої чи іншої вимови цих приголосних у зазначеній позиції в говорах, спробуємо з'ясувати характер територіального поширення в говорах української мови твердої й м'якої вимови передньоязикових приголосних перед і з о та з **-ьѣ**.

Матеріали АУМ і складені на їх основі карти (т. 2, кар

* Зауважимо принагідно, що в названій праці м'які [т', д', н', с', з', ц', л'] у позиції перед і розглядаються як вияви відповідних палатальних фонем /т', д', н', с', з', ц', л'/. Що це не так, досить зазначити, що коли б послідовно дотримуватись такого погляду, то довелося би і губні [б', п', м', в', ф'], і шиплячі [ж', ш', ч', дж'], і задньоязикові [г', к', х', г'] в позиції перед і кваліфікувати в українській мові як вияви відповідних палатальних фонем, а голосні [і] та [и] відповідно як вияви однієї фонемі /і/. За відсутність саме такого підходу до аналізованого явища критикує авторів курсу його рецензент Ю. Карпенко (Вопросы языкознания, 1974, № 6, с. 137—138), який, зважаючи на відношення додаткової дистрибуції між голосними і та и, схильний кваліфікувати їх як вияви фонемі /і/. На думку автора, фонологічно природніше було б також уважати окремими, хоч і позиційно зв'язаними, фонемами м'які губні, шиплячі й задньоязикові. Нам видається все ж таки, що для української мови природніше як з огляду на специфіку внутрішньої організації її фонологічної системи, так і з чисто методичних міркувань економії й простоти фонологічного опису розглядати голосні і та и як вияви окремих фонем /і/ та /и/, а м'які приголосні перед і як позиційні вияви відповідних твердих фонем.

та № 87 «Опозиція твердості — м'якості передньоязикових перед [і]», т. 3, ч. 3, карта № 14 «Опозиція твердості — м'якості передньоязикових перед [і]») показують, що в південно-західному наріччі палаталізована вимова передньоязикових перед і з о та з **-ьѣ** поширена в бойківських і наддністрянських говорах на південь від Дністра (на північ від Дністра такі говори є лише на Тернопільщині на південь від лінії Монастирська — Бучач — Чортків — Борщів), у буковинсько-покутських, гуцульських, за винятком частини південногуцульських між Білим і Чорним Черемоша-

ми, у яких о в новозакритому складі рефлексувався в і, та в південноподільських говорах на південь від лінії Вінковець — Бар — Жмеринка — Тульчин і на схід від Балти — Котовська. В інших південно-західних говорах та в волинсько-поліських говорах північного наріччя, що розвинули і з о в новозакритому складі, передньоязикові приголосні перед цим і та і з **-ьѣ** тверді. Переважній більшості південно-східних говорів властива палаталізована вимова приголосних перед і з о та з **-ьѣ**, виняток становить лише частина лівобережних середньонаддніпрянських говорів, ареал яких можна окреслити ізоглосою, що на заході збігається з Ворсклою, а на сході проходить через міста Оскол — Куп'янськ — Балаклея — Лозова — Павлоград — Дніпропетровськ; лише в цих останніх говорах більш-менш послідовно відзначено в записях АУМ тверду вимову передньоязикових перед і з о та з **-ьѣ**. Причому є певні підстави припускати, що й у цих південно-східних говорах вимова передньоязикових у розгляданій позиції менш тверда, ніж у південно-західних говорах.

Отже, і аналіз системно-структурних особливостей реалізації передньоязикових приголосних перед і з о та з **-ьѣ**, і лінгвогеографічна характеристика цього явища в говорах підтверджують слушність запропонованої новою академічною граматикою орфоепічної норми — палаталізованої вимови всіх приголосних перед і будь-якого походження.

Специфічно диференціює український діалектний обшир дистрибуція фонемі /а/ після м'яких приголосних. Як і в літературній мові, у всіх південно-східних говорах /а/ незалежно від наголосу вживається після всіх м'яких приголосних і після шиплячих, такий же стан у подільських, південноволинських, бойківських, закарпатських,

лемківських і частково буковинських говорах південно-західного наріччя; в інших південно-західних говорах — надністрянських, надсянських, гуцульських, покутських і частково буковинських — унаслідок перезвуку **а > е (и, і)** сполуки м'яких приголосних і шиплячих з голосним **а** заборонені як під наголосом, так і в ненаголошеній позиції *. Значній частині волинсько-поліських і надбужко-поліських говорів не відомі сполуки м'яких приголосних і шиплячих з **а** під наголосом. У правобережно- і лівобережно-поліських говорах різна рефлексія **е** залежно від його наголошеності чи ненаголошеності й пов'язаний з цим розвиток **а** після **й(йа — йе)** звузили функціонування **а** після м'яких приголосних в основному до позиції під наголосом (**е** регулярно рефлексувався в ненаголошених складах в **е**, перед яким попередні приголосні стверділи, на Правобережжі в говорах від Дніпра до приток Горині річок Случі, Льва, Ствиги, до лінії Рокитне — Корець Ровенської обл., на Лівобережжі — на північ і захід від Десни, в інших поліських говорах регулярність рефлексії **е > е** порушилась уже різними пізнішими нашаруваннями, впливами південних говорів і літературної мови, лексичними запозиченнями тощо), сфера ненаголошеного **а** обмежується флексіями, запозиченнями й позиціями, що зазнали аналогічного вирівнювання [49, 93—94].

Неоднаковою є дистрибуція в кореневих морфемах фонем **/е/** та **/о/** в літературній мові й у різних говорах. У літературній мові, в південно-східних і всіх поліських говорах у кореневих морфемах після шиплячих перед наступним твердим приголосним можливе функціонування і голосного **/е/** і голосного **/о/** (*же^нитис'а, жо^натий, пше^нниц'а, пше^нно* та ін.), тоді як у південно-західних говорах, крім частини південноволинських і більшості подільських, виступає в цій позиції тільки фонема **/е/**: *'шестий, вец^нри, вец^н р'іти, че^н р'н'іти, пше^нно, че^нло, жени^нтис'а, же^натий, пше^нниц'а* та ін.

За прикладом відмінної в говорах і літературній мові випадкової дистрибуції фонем можуть правити наслідки гармонійної асиміляції **о** перед наголошеним **а**, яка в різних українських говорах виявлялась на різному словниковому матеріалі, охоплюючи неоднакову кількість слів. Якщо в українській літературній мові, в південно-східних, схід-

* Детальніше про це див. [26, 39—50; 28, 48—56; 24, 80—138].

нополіських і середньополіських говорах вона охопила й такі, наприклад, слова, як *багатий, гарячий, халява, качан, чабан*, то в багатьох південно-західних говорах фонема **/о/** не зазнала в цих словах асиміляції й збереглась [19, 7]. Так, усім південно-західним говорах, крім закарпатських, властива структура *хо^нл'а/е/ва* (у закарпатських говірках вживається в цьому значенні інша лексема), яка відома й волинсько-поліським говорам. Менші й не однакові щодо конфігурації ареали займають структури *бо^нгатий* і *го^нр'а/е/чий*, поширені в усіх південно-західних говорах, за винятком частини південноволинських і частково подільських. У всій карпатській групі говорів АУМ (див. т. 2, карта № 59 «[о] перед складом з наголошеним [а] (*багатий, гарячий, качан, чабан, халява*)») фіксує *ко^нч'а/е/н*, у бойківських і закарпатських *горзд*, у гуцульських і частині буковинсько-покутських *чо^нбан*.

Відповідно до сполуки **вй, бй, пй** (*здо^нров'я, 'жабайчий, 'маўпйачий* та ін.) літературної мови, південно-східних і північних говорів майже в усіх південно-західних виступає **вл', бл', пл'** (*здо^нроўл'а/е,і/л', 'жабл'а/е,і/чий, 'маўпл'а/е,і/чий, ко^нроўвл'а/е,і/чий* та ін.). За даними АУМ (т. 2, карта № 75 «Відповідники **б', в'** перед ненаголошеними рефlekсами-**ье,-е** (*здо^нров'я, жаб'ячий*)»), ці говори окреслюються ізоголовою, яка починається на самому заході республіки: Угнів — Белз — Червоноград — Берестечко — Кременець — Ланівці — на південь від Шепетівки — Старокостянтинів — Бердичів — Козятин — Тетіїв — Монастирище — на північний схід від Умані — Новомиргород — Кіровоград — Вознесенськ — Роздільна. З цього ареалу треба вичленити бойківські, значну частину лемківських, покутських і буковинських говорів, у яких зберігаються сполуки **вй, бй, пй**.

До особливостей випадкового розподілу фонем **/и/** та **/і/** належить і така характерна риса фонетики частини південно-західних говорів — буковинсько-покутських, частково гуцульських і надністрянських на південь від річок Свичі й Дністра, — як уживання в них відповідно до **и** в префіксі **ви-** літературної мови, всіх південно-східних і більшості південно-західних говорів голосного **і** (*'в'ітрапити, 'в'ішкірити, 'в'ійти*), а в ужанських говірках Закарпаття — голосного **у** (*'вутратити, 'вуйкірити, 'вуйти*). Найявний у частині закарпатських верховинських говорів задньорядний **ы** в цьому префіксі (*'вутратити*

'вешк'ірити, 'вийти) є регулярним рефлексом давнього **ы**, як і поліські звужені **и**^і, **і**^и є регулярними рефlekсами **ы** (регулярний характер, хоч і позиційно обмежений, має також поліська рефlekсація **ы** > у після губних: 'вутрати **и**^і, вуйти', при'вукну, 'муло, ка'була, пу'тат' та ін.), — тому закарпатське **ы**, поліські **и**^і, **і**^и, у в префіксі **ви-** (відповідно **вы-**, **ви**^і-, **ві**^и-, **ву-**) не можна розглядати в одній площині з **і(ві-)** в зазначених південно-західних говорах [19, 7], оскільки вони і щодо свого походження, і щодо системно-структурних особливостей не тотожні. Відзначена в деяких волинсько-поліських говірках (див. АУМ, т. 2, карта № 18 «[и] в префіксі **ви-**») голосний [e] в розгляданому префіксі ('ветратити, 'вешк'ірити, 'вейти) є регулярним виявом у цих говірках фонемі /и/ під наголосом. До речі зауважити, що саме тим південно-західним говорам, які мають префікс **ві-**, властиве здебільшого також обниження наголошених виявів фонемі /и/. Відсутність у цих говірках реалізацій префікса **ви-** в аломорфах типу **ве**^и-, **ве-** свідчить про те, що зміна **вы** > **в** і відбулась швидше, ніж обниження **и** > **е**.

Чимало відмінностей між літературною мовою і говорами стосується реалізації окремих фонем, які займають ідентичне місце у відповідних часткових системах. Тут укажемо лише на найбільш характерні випадки. Так, загальновідомою є вже різна реалізація виявів фонемі /и/, яка в літературній мові, у південно-східних говорах і в окремих південно-західних реалізується під наголосом у голосному переднього ряду високого ледь обниженого підняття [и^і], а в більшості південно-західних говорів у сильно обнижених виявах типу [и^е], [e^и] і навіть [e] [24, 13—54], натомість у поліських говорах типовою реалізацією /и/ є дуже звужені вияви [и^і] та [і^и].

Як і в літературній мові, у більшості українських говорів фонема /а/ реалізується нелабіалізованим голосним заднього ряду низького підняття, але в деяких південно-східних говорах, зокрема в говірках середньої Черкащини [43, 45; 65, 139], наголошені вияви фонемі /а/ мають трохи підвищену, зближену до інших лабіалізованих задньорядних голосних артикуляцію ('хата, 'мату, 'ваша, сд.ч.

'баба, хдрч та ін.); у ряді південно-західних говорів — наддністрянських, надсянських, бойківських, частково лемківських — фонема /а/ реалізується помітно лабіалізованим голосним [â], а іноді й [o] в позиції перед тавтосилабічним **ў** як у наголошених, так і в ненаголошених складах, напр.: н'раўда, маў//моў, даў//доў, стаў, 'лаўка, 'саўно, 'каўка та ін. [24, 74—79].

Відомою є різниця між літературною мовою, південно-східними, поліськими й рядом південно-західних говорів щодо артикуляції виявів м'яких приголосних фонем /с'/, /з'/, /ц'/, /дз'/: якщо в багатьох наддністрянських, надсянських, холмських і підляських говорах реалізаторами цих фонем є дуже палатальні, дорсальні, вже власне середньоязикові приголосні [с", з", ц", дз"], то в літературній мові, в усіх південно-східних, поліських і в окремих південно-західних говорах розглядані фонемі реалізуються лише помірно палаталізованими передньоязиковими коронально-дорсальними [с', з', ц', дз'].

Лінгвогеографічно менш чітко окреслюються ареали різної реалізації твердого корелята фонемі /л'/ — передньоязикової латеральної фонемі /л/, виявами якої можуть бути приголосні [л], [л], [ў] Перший з цих виявів, препалатальний [л] поширений у деяких південно-східних говорах, особливо полтавських, у ряді буковинських, гуцульських і закарпатських говірок південно-західного наріччя та в частині поліських говорів.

У говорах, розташованих на самому заході української мовної території, переважно в лемківських і в так званому говорі замішанців та рідше (лише в певних позиціях) в окремих надсянських, підляських, надбузько-поліських і західнонаддністрянських приголосний **л** змінився під впливом сусідніх польських говорів у **ў**, наприклад: ро'биўа, ўо'пата, 'мидўо, 'ўавка, пок'ўїн та ін. У ряді наддністрянських, надсянських, бойківських, буковинсько-покутських і частково гуцульських говорів /л/ у кінці слова й складу в окремих лексемах (причому здебільшого в різних за говорами) реалізується в приголосному [ў], наприклад: 'пон'іў, ст'іў, 'гоўка, стр'іўки, ц'і'пиўно (див. АУМ, т. 2, карта № 127 «[л] після голосного в кінці складу й слова»). Усім іншим українським говорам властивий передньоязиковий твердий [л].

Ареальна нечіткість поширення різних виявів фонемі /л/ зумовлюється самим характером явища, наявністю ряду

тонких відтінків в артикуляції звукотипу **л**, нестабільністю цих відтінків у говорах, їхньою постійною мінливістю, залежною найчастіше від фонетичного сусідства, а також від віку мовця, його статі та ін. Усе це відбилося і на певній суперечливості у визначенні літературної норми. Так, один із перших нормалізаторів української літературної вимови О. Синявський писав у 1931 р., що тверде **л** в українській мові майже завжди вимовляється як середнє **л̣** [61, 9]. Такого ж погляду дотримується і М. Наконечний [37, 191—193], але в найновішій академічній граматиці української літературної мови він змушений уже, говорячи, що «нейтральна», середня вимова **л̣** є найпоширенішою в українській літературній мові, допустити тим самим і наявність іншого орфоепічного варіанта **л** [64, 390—391].

Експериментальні дослідження артикуляційної природи українського **л**, проведені Л. Прокоповою, показали, що типовий український **л** є передньоязиковим приголосним дорсальної артикуляції [57, 22—25]. П. Коструба основним виявом фонем **/л/** в українській літературній мові також вважає «передньоязиково-зубний, напіввідкритий, боковий, дзвінкий, твердий чистий приголосний [л̣]» [35, 57].

Загальною в українській літературній мові тенденцією до посилення фонологічної диференціації зубних приголосних за ознакою їхньої палатальності — непалатальності пояснює М. Жовтобрюх трансформацію напівпом'якшеної вимови [л̣] в тверду (*ма́ла* > *мала*, *бу́ла* > *була*, *ло́жка* > *ложка*, *мо́локо* > *молоко*, *лу́г* > *луг*, *го́лка* > *голка*, *рога́чильно* > *рогачильно*) або м'яку (*ме́льник* > *мел'ник*, *бі́лш* > *біл'ш*) [21, 7—8]. В іншій своїй праці, спеціально присвяченій питанням орфоепії, М. Жовтобрюх напівм'яку, або так звану середню, вимову **л̣** перед голосними **а, о, у**, на кінці слова та в середині слова перед приголосними (*бу́ла*, *кѣлун'а*, *мо́локо*, *ц'іпи́йно*) беззастережно кваліфікує як діалектну й позалітературну, напівпом'якшену вимову **л̣** автор допускає лише в позиції перед голосними **е та и** (*лѣ́де*, *лѣ́ст*) [20, 20—21]. Проте спостереження за усним мовленням різних носіїв української літературної мови свідчать, що навіть у позиції перед **е та и** препалатальний **л̣** інтенсивно зникає, заступаючись передньоязиковим альвеолярним **л**. Наявна ще в окремих носіїв літературної мови, переважно старших віком, вимова на зразок *по'л̣ди-ц'а*, *хо'л̣дици*, *п'л̣ести*, *п'л̣есо*, *п'ло'де* та ін. сприймається біль-

шістю слухачів як така, що має виразне регіональне — полтавське або карпатське — забарвлення.

Наполягати на збереженні як орфоепічної норми вимови перед голосними **е та и** препалатального **л̣** означало б іти всупереч загальній в українській мові, особливо в народних говорах, тенденції до уніфікації всіх позиційних виявів нем'якої фонем **/л/**, причому ця тенденція відбувається за рахунок саме препалатальних варіантів [л̣]. Діалектологи, які досліджували це явище в різних українських говорах, давно вже відзначають, що витіснення твердим приголосним **л** препалатального **л̣** у всіх позиціях особливо інтенсивно відбувається в чоловіків і молоді, а найдовше препалатальне **л̣** зберігається в жінок, які загалом краще зберігають архаїчні властивості говірок.

Є всі підстави припускати, що процес витіснення твердим **л** препалатального **л̣** триває в українській мові вже давно. Ще в 1907 р. А. Кримський висловив цілком імовірний здогад про можливе в минулому значно більше територіальне поширення препалатального **л̣** [36, 88]. Це припущення підтверджується і характером ареалів **л̣**, зокрема, їхньою розчленованістю й розкиданістю в різних місцях української мовної території, наявністю поодиноких вкрапель говірок з **л̣** серед суцільних діалектних масивів з **л**, і спостереженнями за, так би мовити, живим перебігом процесу заступлення **л̣** приголосним **л** у багатьох сучасних говірках.

Зіставлення фонологічних систем діалектів між собою, діалектів і літературної мови можна робити також у плані характеристики функціонального навантаження окремих фонологічних одиниць. Визначати функціональне навантаження різних фонологічних одиниць, а також ступінь функціонального використання окремих фонологічних протиставлень можна або шляхом встановлення кількості мінімальних пар, які розрізняються тими чи іншими перевіркованими фонемами [29, 39—43], або шляхом встановлення етимологічної бази зіставляваних фонем і характеру їхньої дистрибуції в кожній із порівнюваних фонологічних систем.

Цікаву спробу визначення саме другим шляхом функціональної навантаженості й частоти вживання окремих фонем у різних українських говорах і літературній мові зробив у згаданій вище статті С. П. Бевзенко. З проведеного ним дослідження випливає, що як за інвентарем фонем, так і за

функціональною навантаженістю й за частотністю вживання всіх фонем найближчими до сучасної літературної мови є південно-східні говори [3, 100—101].

Підсумуємо коротко наше дослідження. По суті вже в XIX ст. було правильно визначено діалектну основу нової української літературної мови, адже під київсько-переяславськими говорами, поширеними по всьому Запорізькому й Чорноморському краю, як писав М. Максимович, чи під полтавсько-чигиринським наріччям, поширеним у південній частині Київщини, на Полтавщині, а також по всій Запорізькій і Чорноморській землі, як уважав М. Закревський*, малися на увазі говори, які тепер прийнято називати південно-східними.

Спроби звузити діалектну базу фонетичної системи української літературної мови тільки до середньонаддніпрянських говорів аргументовано заперечив недавно М. Жовтобрюх [19, 8—9, 12—15], показавши, що засвоєні українською літературною мовою діалектні за походженням фонетичні риси властиві всім південно-східним говорам, а також багатьом говорам південно-західного й північного наріч.

Підтверджуючи цей загальний висновок, вважаємо за потрібне уточнити його в такому плані. Якщо на початкових етапах формування нової української літературної мови, ще до періоду свідомого впливу суспільства на розвиток і становлення норм літературної мови її фонологічна система цілковито опиралась на південно-східні говори (для прикладу назвемо такі риси, як згадувана вище м'якість шиплячих у мові І. Нечуя-Левицького, А. Кримського, деякі фонетичні діалектизми в мові творів Т. Г. Шевченка, існування ще до 20-х років нашого століття такої норми, як вимова кінцевого р' (*писарь, секретарь*), препалатальна вимова л перед задньорядними голосними і приголосними та ін.), то вже в період свідомого втручання суспільства у вироблення орфоепічних норм при їх виборі орієнтуються лише на ті південно-східні фонетичні риси, які мають поширення і в багатьох інших українських говорах, оскільки одним з основних напрямів розвитку звукової будови сучасної української літературної мови стає тенденція до повнішого відбиття загальнонародної основи в фонологічній системі літературної мови [21, 11]. Доречно зауважити,

* Див. огляд спроб визначення діалектної бази української літературної мови в статті М. Жовтобрюха [19, 5—6].

що з фонетичних особливостей південно-східних говорів якраз ті не стали літературною нормою, які мають вузько-локальне поширення в межах південно-східного наріччя й не зустрічаються в інших українських діалектах.

Зі сказаного стає очевидним, що на сучасному етапі розвитку фонологічної системи української літературної мови при рекомендації будь-якої орфоепічної норми треба виходити не тільки з наявності рекомендованої фонетичної особливості в південно-східному діалектному ареалі, а обов'язково слід урахувувати ступінь поширеності її в усіх інших українських говорах. Вивчення історії становлення орфоепічних норм української літературної мови свідчить, що тільки ті фонетичні явища, які властиві більшості народних говорів, мають шанси стати нормативними; вузько ж локальні за своїм походженням явища, незважаючи навіть на те, що вони могли вже бути кодифіковані й мати ранг орфоепічних, поступово зникають, витісняючись більш поширеними й частіше вживаними.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аванесов Р. И.* Описательная диалектология и история языка.— Славянское языкознание. V Международный съезд славистов. М., 1963.
2. *Аврорин В. А.* Литературные языки народов Севера и местные диалекты.— Вопросы языкознания, 1953, № 4.
3. *Бевзенько С. П.* До характеристики відмінностей у вокалізмі української діалектної мови.— Українське мовознавство. Вип. 1. К., 1973.
4. *Білодід І. К.* Возз'єднання України з Росією в 1654 р. і його значення для розвитку української літературної мови.— У кн.: Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови. К., 1954.
5. *Білодід І. К.* Києво-Могилянська академія в мовній ситуації на Україні XVI—XVII ст.— Мовознавство, 1969, № 6.
6. *Бузык П.* Діалектологічний нарис Полтавщини.— Український діалектологічний збірник Кн 2 К., 1929.
7. *Вайтовіч Н. Т.* Да питання аб фарміраванні нацыянальнай літаратурнай беларускай мовы (аб суадносінах літаратурнай мовы і дыялектаў). Мінськ, 1958.
8. *Варченко І. О.* Лубенські говірки і діалектна суміжність. К., 1963.
9. *Вашенко В. С.* Полтавські говори. Харків, 1957.
10. *Вопросы теории лингвистической географии.* М., 1962.
11. *Гумецька Л. Л.* Питання стандартизації слов'янських писемно-літературних мов староруської доби. К., 1968.
12. *Жовтобрюх М. А.* Тавні традиції в новій українській літературній мові.— Мовознавство, 1970, № 2.
13. *Жовтобрюх М. А.* До історії українського правопису.— Мовознавство, 1937, № 11.

14. *Жовтобрюх М. А.* Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.). К., 1963.
15. *Жовтобрюх М. А.* Приголосні в українському усному літературно-мовленні.— В кн.: Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. К., 1965.
16. *Жовтобрюх М. А.* Про вимову зубних приголосних перед і в українській мові.— Мовознавство. Т. 16. К., 1961.
17. *Жовтобрюх М. А.* Про деякі тенденції в розвитку сучасної української орфоєпії.— В кн.: Українське усне літературне мовлення. К., 1967.
18. *Жовтобрюх М. А.* Про один теоретичний аспект культури української мови.— Мовознавство, 1967, № 3.
19. *Жовтобрюх М. А.* Проблеми взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів.— Мовознавство, 1973, № 1.
20. *Жовтобрюх М. А.* Слово мовлене. К., 1969.
21. *Жовтобрюх М. А.* Українська літературна мова в радянський час.— Мовознавство, 1968, № 6.
22. *Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М.* Курс сучасної української літературної мови. Ч. 1. К., 1959.
23. *Закревська Я. В.* Явища протези в західних говорах української мови.— Дослідження і матеріали з української мови. Т. 4. К., 1961.
24. *Залеський А. М.* Вокалізм південно-західних говорів української мови. К., 1973.
25. *Залеський А. М.* З історії українського вокалізму.— Мовознавство, 1968, № 5.
26. *Залеський А. М.* Континуанти праслов'янських е та а (після м'яких приголосних) у говорах української мови.— Мовознавство, 1970, № 3.
27. *Залесский А. Н.* Палатальные шипящие в говорах украинского языка.— Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу (Ужгород, 25—28 сентября 1973) Тезисы докладов М., 1973
28. *Залеський А. М.* Розрізнення а/ ~ /е/ після середньоязикового /й/ у південно-західних говорах української мови.— Мовознавство. 1971, № 4.
29. *Иванов В. В.* Историческая фонология русского языка. М., 1968.
30. *Ивич П.* Опыт структурной классификации диалектных различий в славянской языковой области.— Общеславянский лингвистический атлас (Материалы и исследования). М., 1965.
31. *Івченко М. П.* Сучасна українська літературна мова. К., 1960.
32. *Льбін В. С.* Мова Т. Г. Шевченка і розвиток сучасної української літературної мови.— У кн.: Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови. К., 1954.
33. *Калынь Л. Э.* Корреляция твердых и мягких согласных фонем в украинском языке.— Учен. зап. Института славяноведения АН СССР. Т. 23. М., 1962.
34. *Калынь Л. Э.* Опыт моделирования системы украинского диалектного языка. М., 1973.
35. *Коструба П. П.* Фонетика сучасної української літературної мови. Львів, 1963.
36. *Крымский А.* Украинская грамматика. М., 1907.
37. *Курс історії української літературної мови.* Т. 1. К., 1958.
38. *Лекомцева М. И., Толстая С. М.* Фонологический комментарий к полесским диалектам.— Полесье. М., 1968.
39. *Матвіяс І. Г.* Взаємодія між українською літературною мовою і народними говорами на різних історичних етапах.— Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів (Тези доповідей та повідомлень). К., 1972.
40. *Матвіяс І. Г.* Роль творчості В. Стефаніка в розвитку української літературної мови.— В кн.: Співєць знедоленого селянства. Відзначення сторіччя з дня народження В. Стефаніка. К., 1974.
41. *Матвіяс І. Г.* [Рец. на кн.:] Пура О. Я. Говори Західної Дрогобиччини.— Українська мова в школі, 1960, № 1.
42. *Маршине А.* Основы общей лингвистики.— Новое в лингвистике. Вып. 3. М., 1963.
43. *Мозила А. П.* Деякі особливості вимови голосних звуків говірок середньої Черкащини.— Вісник Київського університету, № 2. Серія філології та журналістики. Вип. 1. Мовознавство. К., 1959.
44. *Мозила А. П.* Деякі фонетичні особливості (консонантизм) говірок західної Черкащини.— Наук. зап. Київського ун-ту. Т. XVII. Вип. 2. Збірник філологічного факультету, № 13. К., 1958.
45. *Москаленко А. А.* Нормалізація української літературної мови. Одеса, 1974.
46. *Москаленко А. А.* Про утворення мови української народності і нації.— Праці Одеського університету. Т. 152. Серія філологічних наук. Вип. 15. Одеса, 1962.
47. *Москаленко А. А.* Українська літературна мова після Жовтня. К., 1965
48. *Назарова Т. В.* Акання в українських нижньонадприп'ятських говірках.— Діалектологічний бюлетень. Вип. 9. К., 1962.
49. *Назарова Т. В.* Некоторые особенности вокализма украинских правобережно-полесских говоров.— Полесье. М., 1968.
50. *Назарова Т. В.* Розвиток рефлексів *ъ, *о, *е в українських говорах.— Мовознавство, 1972, № 1.
51. *Наконечний М. Ф.* До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови.— В кн.: Питання історичного розвитку української мови. Харків, 1962.
52. *Наконечний М. Ф.* До характеристики української вимови Т. Г. Шевченка та його найближчих попередників (Із спостережень над автографами й першодруками).— Вісник Харківського університету, № 7. Сер. філологічна. Вип. 1. Харків, 1965.
53. *Науменко В.* Обзор фонетических особенностей малорусской речи. К., 1889.
54. *Нещуй-Левицький І.* Граматика українського языка. Ч. 1. Етимологія. К., 1913.
55. *Петличний І. З.* До питання про систему голосних фонем у сучасній українській літературній мові.— Питання українського мовознавства. Кн. 1. Львів, 1956.
56. *Пецак М. М.* Ствердіння шиплячих приголосних в українській мові.— Українська мова в школі, 1958, № 3.
57. *Прокопова Л. І.* Приголосні фонемі української мови. К., 1958.
58. *Русановский В. М.* Вопросы нормы на разных этапах истории литературного языка.— Вопросы языкознания, 1970, № 4.
59. *Русская диалектология.* М., 1964.
60. *Синявський О.* Дещо про Шевченкову мову. Спроба вияснити декотрі сумнівні моменти Шевченкової вимови.— Україна, 1925, кн. 1—2.

61. *Синявський О. Н.* Норми української літературної мови. Львів, 1941.
62. *Синявский О. Н.* Украинский язык Харків, 1926.
63. *Стеблин-Каменский М. И.* Возможно ли планирование языкового развития (норвежское языковое движение в тупике). — В кн.: *Стеблин-Каменский М. И.* Спорное в языкознании Л., 1974.
64. *Сучасна українська літературна мова.* Вступ. Фонетика. К., 1969.
65. *Тоцька Н. І.* Палатографічне дослідження голосних у говірках української мови. — Праці XI Республіканської діалектологічної наради К., 1965.
66. *Шило Г. Ф.* Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. Львів, 1957.
67. *Pauls I P.* Monoftongi *e, *e i *o w dialektcie kobryńskim (Białoruska SRR). — *Slavia orientalis, roczn XIX, № 1, Warszawa, 1970.*
68. *Stieber Z.* Systemy konsonantyczne dawnej Lemkowszczyzny — *Studia linguistica in honorem Thad. Iaei Lezh Sławiński Warszawa, 1963.*
69. *Stieber Z.* Systemy wokaliczne dawnej Lemkowszczyzny. — *Slavia, roczn. XXIX, zes. 2.*
70. *Trubetzkoy N. S.* Phonologie und Sprachgeographie. — *Travaux du Cercle linguistique de Prague, 4, 1932.*

І. І. Ковалик

ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ І ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ДІАЛЕКТІВ У ІМЕННИКОВОМУ СЛОВОТВОРІ

Проблематика теми «Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів» у цілому становить широкий комплекс загальнотеоретичних питань. Перш за все сюди входить питання визначення основних понять — літературна мова і територіальні діалекти та їх відношення до загальнонародної національної мови; літературна мова і мова фольклору; літературна мова і мова художньої літератури; основні мотиви і фактори виникання літературних мов і територіальних діалектів; поняття системи і норми літературної мови та територіальних діалектів; шляхи здійснювання постійної взаємодії літературної мови і народних територіальних діалектів на різних рівнях лінгвальної дійсності, на різних етапах розвитку загальнонародної мови тощо. Такий широкий і складний комплекс проблемних питань вимагає продуманого координованого їх дослідження кваліфікованим колективом сучасних українських лінгвістів [13, 4]. Надійний і перспективний поча-

ток цих досліджень поклала Республіканська наукова конференція з питань взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів в Одесі у 1972 році [20].

В усіх мовах світу відбувається постійний процес міжмовної та внутрімовної взаємодії. В українській мові в процесі її становлення та протягом усього її історичного розвитку відбувається постійна взаємодія між українською літературною мовою та територіальними діалектами.

У проблемі внутрімовної взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів слід вивчати такі два основні процесуальні питання: 1) роль українських територіальних діалектів у процесі формування та дальшого історичного розвитку української літературної мови у різних періодах її розвитку і 2) вплив української літературної мови на територіальні діалекти.

Для назви літературної мови в сучасній лінгвістиці використовуються різні терміни: укр. літературна мова, рос. литературный язык, білорус. літаратурная мова, сербохорв. kniževni jezyk, нім. Literatursprache, англ. literary language, франц. langue commune, італ. lingua litteraria.

Термін типу українського «літературна мова» з прикметниковим означенням «літературна» зв'язаний з іменником «література», тобто він має значення «мова літератури». Під терміном «література» розуміється передусім художня література, хоч літературна мова — це мова не лише художньої літератури. Такого ж типу є терміни: чеськ. spisovný jazyk, нім. Schriftsprache. Д. Брозович [7, 6 і наст.] вважає, що такі назви придатні з трьох поглядів: 1) необхідність інтернаціональної семантики в національних термінах; 2) писемна мова не завжди стандартна; 3) писемна мова протиставиться усній. Французи і німці інколи вживають ще термін «спільна мова» — франц. langue commune, нім. Gemeinsprache, семантика яких суперечить самому поняттю літературна мова, що не завжди є загальноживаною.

Термін «загальнонаціональна мова», поширений у соціалістичних країнах, вживається на означення всіх форм існування даної мови (літературної, діалектної тощо). Терміни типу польськ. język kulturalny, франц. langue civilisation, нім. Bühnensprache або рідко вживані, або застарілі. У російській лінгвістиці вживається ще термін «стандартна мова» (стандартный язык) [22, 54, 59, 125].

Питаннями концепції літературної мови почали цікавитись недавно. Справа в тому, що вчені ХІХ — початку ХХ ст. звичайно розглядали літературну мову як явище неприродне, штучне і консервативне (у протиставленні «природній», живій народній мові), що суперечить природному ходові розвитку мови. Тодішні лінгвісти, насамперед молодогограматики, вважали, що предметом лінгвістичного вивчення повинні бути лише живі народні мови (Volkssprache) і їх діалекти, а не «штучна» літературна мова. Стара теорія ототожнювала поняття літературної мови з поняттям стабільної книжної писемної мови, мови монологу (Buchsprache). Цей погляд дуже чітко сформулював відомий чеський лінгвіст-компаративіст Й. Зубатий: «Книжна мова всюди, де вона постає, консервативна, вона й повинна бути такою, щоб не втратити своєї стабільності — однієї із основних пред'явлених до неї вимог» [35, 546].

Лише в кінці 20-х років нашого століття радянськими і зарубіжними, зокрема чеськими, лінгвістами (Л. Щерба, В. Виноградов, Г. Винокур, Л. Якубовський, В. Жирмунський, Р. Будагов, Б. Гавранек, В. Матезіус, А. Єдлічка та ін.) створюється нова теорія літературної мови.

У 1956 році на VIII Міжнародному конгресі лінгвістів-романістів у Флоренції відомий італійський філолог Б. Террачіні виголосив доповідь на тему «Аналіз поняття літературної мови» [36], в якій ототожнює літературну мову з писемною і вбачає у середньовічних латинських текстах елементи романських літературних мов. Румунський лінгвіст А. Граур [33, 47—67], підкреслюючи відмінність поняття літературної мови від понять загальнонародної мови і мови художньої літератури, вважає, що мова фольклору виступає як літературна мова ще до появи письменства.

Р. Будагов цілком правильно зауважує, що про появу літературної мови до виникнення письменства не можна говорити, і не погоджується з думкою А. Граура про те, що мова фольклору — це мова літературна [5, 7 і наст.].

Л. А. Булаховський визначив такі основні провідні мотиви виникання й розвитку літературних мов: 1) мотиви релігійні, 2) економічно-адміністративні, 3) художньо-моралістичні, 4) національно-культурні [6, 94 і наст.].

Про економічні фактори виникання національних мов і закріплення їх у літературі писав В. І. Ленін: «В усьому світі епоха остаточної перемоги капіталізму над феодалізмом була зв'язана з національними рухами. Економічна

основа цих рухів полягає в тому, що для повної перемоги товарного виробництва потрібне завоювання внутрішнього ринку буржуазією, потрібне державне об'єднання територій з населенням, що говорить однією мовою, при усуненні всяких перешкод розвитку цієї мови і закріпленню її в літературі. Мова — найважливіший засіб людського спілкування; єдність мови і безперешкодний розвиток — одна з найважливіших умов справді вільного і широкого, відповідного сучасному капіталізму, торгового обороту, вільного і широкого групування населення по всіх окремих класах, нарешті — умова тісного зв'язку ринку з усяким і кожним хазяїном або хазяйчиком, продавцем і покупцем» [2, 246].

Основним завданням літературної мови є забезпечення всебічного, точного й ясного порозуміння (усного й писемного) між людьми в усіх галузях багатогранної людської діяльності. Для виконання цього завдання кожна літературна мова мусить постійно розвивати свою граматичну будову, збагачувати словесний і фраземний склад, вдосконалювати стилістичну систему шляхом використання засобів словотвору, що є в даній мові, словесних і фраземних ресурсів територіальних діалектів, запозиченням слів з інших мов калькуванням, довантаженням новою семантикою наявних власних слів (адсемантизація, полісемантизація) тощо [7, 113 і наст.].

Діалект — це різновидність (варіант) усної мови, вживаний певною групою людей, що зв'язані тісною територіальною, професійною або соціальною спільністю та перебувають у постійних безпосередніх мовних контактах.

Для всестороннього з'ясування питань взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів потрібно з'ясувати поняття діалекту (територіального і соціального), діалектизму та системи і норми територіальних діалектів. До складу сучасної української національної мови входить система сучасної української літературної мови та сучасних українських територіальних і соціальних діалектів. Л. Баранникова правильно вказує на те, що співвідношення мови і діалекту слід вивчати з погляду соціологічного і власне лінгвістичного. Під мовою вона розуміє певну систему комунікативних засобів, здатну мати внутрішню відмінність територіального і функціонально-стильового порядку, а під територіальним діалектом «один із територіальних варіантів загальномовної

системи комунікативних засобів, що використовується частиною етнічного колективу і характеризується певною функціональною обмеженістю» [3, 171]. Отже, в основу розмежування літературної мови і територіальних діалектів покладено три ознаки: 1) соціальну, 2) функціональну і 3) власне мовну, структурну.

Під «діалектизмами» розуміють слова або звороти мовлення, що проникли у літературну мову з діалекту [25, 771], або своєрідні елементи місцевих діалектів, які зустрічаються в літературній мові [30, 206].

Ф. Філін у свій час висловив думку, що вирішальною ознакою діалектизму є локальна обмеженість його вживання (а не походження), тобто наявність для слова ізоглоси в межах території, яку займає мова, та відсутність його в літературній мові [30, 247—264 *та ін.*]. У зв'язку з цим польський діалектолог М. Карась правильно зауважив, що при визначенні лексичного діалектизму слід залучити не лише географічний, а й формальний та семантичний критерії (комплексну характеристику) [34, 262—281].

Постає питання, чи діалектизм, який став надбанням літературної мови, перестає бути діалектизмом. Ф. Філін звертає увагу на те, що слова або й інші особливості літературної мови, які мають у діалектній мові ізоглоси, можуть бути (не обов'язково) діалектизмами тільки за своїм походженням, але не за вживанням. На наш погляд, діалектизми (слова, звороти та ін.), що стали надбанням літературної мови, але які й надалі мають обмежене територіальне поширення, слід кваліфікувати як діалектизми відповідно до їх паралельних співвідносних корелятивів у інших територіальних діалектах (говірках).

Під діалектизмом взагалі ми розуміємо територіальні або соціальні відмінності даної мови в сфері різних її рівнів (просодемному, орфоепічному, фонемному, парадигматичному, синтаксичному, дериватемному, лексемному, фраземному, семантичному і стилістичному). Сама суть і природа, тобто суттєві конститутивні властивості діалектизму, полягають не в його наявності в літературній мові чи в мові художнього твору (у якому він вже при засвоєнні є діалектизмом), а в тому, що діалектизм є тією чи іншою відмінністю на рівні місцевих чи соціальних говорів.

Поряд із територіальними діалектами у межах сучасної національної мови існують також і соціальні діалекти, про які не завжди згадується. В. Жирмунський вважає, що

«традиційне ділення діалектів на територіальні і соціальні по суті є уявним, що всяка територіальна діалектологія у відповідності із самою мовною дійсністю повинна бути і діалектологією соціальною» [11, 28]. Проте не можна не зважати, наприклад, на те, що середньовічні феодальні територіальні діалекти вживались усім населенням даної феодальної землі [27, 292].

Поняття системи в мові тлумачиться по-різному. Системою мови передусім називають сукупність однорідних мовних фактів і елементів (фонемних, граматичних, парадигматичних, синтаксичних, семантичних, лексичних, фраземних, стилістичних, експресемних тощо). У поняття системи взагалі вкладають поняття самої мережі взаємостосунків і взаємозв'язків між елементами мови. Нарешті, в понятті системи вбачають і сукупність мовних елементів разом з їхніми взаємовідносинами і взаємозв'язками [29, 36]. Саме таке визначення поняття мовної системи найбільш прийнятне, бо, як зазначав К. Маркс, властивості певної речі не утворюються їх відношенням до інших речей, а лише виявляються в ньому [1, 63]. У структурі мови ми маємо справу з взаємозв'язками реальних мовних елементів, кожен з яких має свої цілком реальні якості залежно від свого характеру: звук (фонема) — фонетичні властивості, граматична категорія — свої функції, лексична одиниця — смисловий зміст, значення [12, 47 *і ін.*]. Ці реальні якості й утворюють взаємозалежний комплекс форми й субстанції.

Розвиваючи поняття мовної системи, Е. Макаєв визначає її як взаємодію і взаємозумовленість конститутивних одиниць усіх рівнів мови на певному етапі її розвитку, які в своїй сукупності утворюють структурну модель на одному із ярусів. Кожний з них складається з певного набору інваріантних конститутивних одиниць з комплексом їх варіантів. Оскільки система мови має значення системної сукупності елементів мови та системності взаємовідношень і взаємозв'язків між мовними елементами, то звідси випливає, що при вивченні мовної дійсності слід застосовувати системний підхід, відповідні системні методи дослідження.

Розуміння та інтерпретація поняття системи територіальних діалектів вимагає спеціального розгляду і чіткого уточнення. Систему територіального діалекту (говірки) становлять всі його невід'ємні складники на всіх рівнях мовної системи як власне діалектні, так і спільномовні.

Поряд з поняттям системи і структури мови існує ще поняття норми [14, 53—60]. Дехто з дослідників розглядає норму як третій етап, поряд із системою і структурою, необхідний для повного охоплення явищ мови. На їх думку, система мови охоплює і варіантні засоби, а варіантність — це категорія, що спирається на систему мови, але саме використання того чи іншого варіанта регулюється не системою, а нормою мови [19, 3—4]. Отже, якщо варіантні елементи входять до складу мовної системи, то навряд чи слід ставити поняття норми нарівні чи поряд із поняттями системи та структури, тим більше, що варіантні елементи входять як у сферу системи, так і у сферу структури.

При зіставленні територіальних діалектів і літературної мови часто висловлюють думку, що характерною особливістю літературної мови є передусім її суворі нормативність. Проте слід зауважити, що своєрідна норма притаманна також і територіальним діалектам [8, 339]. Правда, діалектна норма діє тільки на чітко визначеній діалектній мовній території і буває в окремих випадках відмінною від інодіалектної [16, 236].

Характер і структура норми літературної мови і територіальних діалектів дещо відмінні. За словами Б. Гавранка, «норма літературної мови утворюється, постає і розвивається не без допомоги теоретичного втручання, і саме при участі мовної і немовної теорії» [8, 340].

Відмінні фактори зумовлюють норму діалектного і літературного мовлення: у розмовній формі літературної мови норма в значній мірі визначається регламентаціями, зовнішніми по відношенню до мови; у діалекті норма визначається виключно внутрішніми закономірностями існування й розвитку діалекту і тому вона не має таких чітких меж і широка за обсягом її здійснення [24, 111].

Літературна мова як вища форма загальнонародної мови залежно від сфери її застосування має певні структурні, або функціональні, стилі: художній, науковий, суспільно-публіцистичний, діловий тощо. У зв'язку з цим у дослідженні проблеми взаємодії літературної мови і територіальних діалектів слід мати на увазі взаємодію не літературної мови в цілому, а диференційовану взаємодію у сфері всіх функціональних стилів літературної мови і територіальних діалектів на всіх рівнях мовної системи.

Кожна частина мови має свою своєрідну систему словотвірної будови. Словотвірна система іменника дуже склад-

на, багатоструктурна як щодо засобів, так і щодо способів словотвору. Іменникові утворення в межах української літературної мови і територіальних діалектів являють собою окремі словотвірні мікросистеми. В обох цих словотвірних системах є чимало спільних загальноукраїнських словотвірних типів з різною частотністю їх поширення у літературній мові та в місцевих говорах сучасної української етнічної території. Поряд з цими спільноукраїнськими словотвірними мікросистемами трапляються в українських територіальних говорах ще й свої мовнотериторіальні діалектні словотвірні відмінності типу *рибар*, *рибач*; *косатар*, *косець*; *ковач*, *поводатар*, *пасовис/ь/ко* тощо. Відмінність у сфері іменникового словотвору української літературної мови і територіальних діалектів полягає не так у якості словотвірних типів у межах різних способів словотворення, як у ступені їх поширення й розташування в сфері лексичного складу. Наприклад, іменниковий словотвірний тип з фемінінним суфіксом *-л'/-а/* відомий на всій сучасній українській мовній території і в сучасній українській літературній мові, але ступінь його використання і поширення значно більший у західноукраїнських говорах, зокрема у бойківському діалекті, у якому поряд із загальноукраїнськими утвореннями типу *ткаля*, *прля* є ще власне бойківські *жділя*, *бавіля*, *колисділя*, але *пряха* і т. п. [17, 59].

Л. Щерба, говорячи про здійснення постійної взаємодії літературної мови і територіальних діалектів, писав: «Якщо б літературна мова відірвалась від діалектів, від ґрунту, то вона подібно Антею втратила б усю свою силу й уподібнилась би мертвій мові, якою є тепер латинська мова» [31, 126]. І тому зрозуміло, яку величезну вагу для збагачення сучасної української літературної мови мають народні перлини — слова і фраземи, які потрібно невідкладно збирати й укладати у діалектологічних регіональних і загальноукраїнських словниках.

Поступове опановування носіями територіальних діалектів літературною мовою являє собою не прямолінійне мовне втрачання діалектних навичок як засобу порозуміння, не простий раптовий акт відмови від говору, а дуже складний багатогранний мовний процес, у якому на діалектні особливості усіх рівнів мовної системи поступово накладаються паралельні літературні відповідники. Цей процес не може бути вичерпно визначений як «нівелювання» говорів

і «проста підготовка їх до норм літературної мови» [23, 110].

Останнім часом більшість українських лінгвістів поділяє думку, що діалектною основою формування сучасної української національної літературної мови була головним чином мовна система східноукраїнських, зокрема середньо-наддніпрянських, говорів на всіх мовних рівнях — фонемному (звуковому), морфемному, парадигматичному, синтаксичному, дериватемному, лексичному, фраземному, стилістичному тощо. При цьому аж ніяк не можна забувати про відповідну роль у формуванні і дальшому розвитку української національної літературної мови всіх інших українських територіальних діалектів [15, 5].

В історичному розвитку літературної мови може відбуватися зміщення діалектної основи літературної мови у зв'язку з переміщенням впливового на той час політичного культурного центру. Так, у пам'ятках української літературної мови XIV—XVI ст. (в лексиці, фонетиці, морфології і синтаксисі) відображаються головним чином риси галицьких і волинських говірок, оскільки самі українські пам'ятки цього періоду майже всі походять з Галичини і Волині. Саме ці українські землі були найтісніше зв'язані з центрами тогочасної політичної влади в Литві та Польщі, а Львів до 30-х років XVII ст. був головним центром української культури й пізніше поступився місцем Києву [21, 37].

При характеристиці питань взаємодії територіальних діалектів і літературної мови в сфері іменникового словотвору слід спинитись на визначенні поняття «словотвірний діалектизм». Під словотвірним діалектизмом розуміємо тотожні лексико-семантичні афіксальні та складні утворення з етимологічно спільною твірною основою (кореневою або суфіксальною), але з різними співвідносними (опозиційними) афіксальними елементами (включно з нульовим суфіксом) [32, 104] чи іншими компонентами (у композиціях); наприклад, однокореневі іменники *рибак*, *рибач*, *рибай*, *рибаль*, *риболов*, *риболовець*, *риболовник*, *риболович* являють собою ряд відповідних локальних словотвірних діалектизмів, і лише деякі з них стали надбанням сучасної української літературної мови — *рибак*, *риболов*.

Більшість лінгвістів вважає, що варіантні словотвірні форми типу українських варіантних афіксальних утворень *рибак*, *рибаль*, *риболов* становлять одну лексему [26, 36], яка

тільки виражається двома або кількома паралельними словотвірними формами. Проте є всі підстави вважати їх окремими лексемами, у багатьох випадках з різними грама-тичними формами і категоріями та з різним мовнотериторіальним поширенням. Основні словотвірні типи (моделі) сучасних українських територіальних діалектів, насамперед східноукраїнських, стали основою для формування системи іменникового словотвору сучасної української літературної мови. Правда, серед іменникового словотвору сучасної української національної мови є чимало запозичених слів, інтернаціоналізмів, що ввійшли в українську літературну мову безпосередньо з мов, у яких вони побувають, а не через територіально діалектне українське мовлення.

Постає питання, як кваліфікувати процес так званого олітературення територіальних діалектів чи, точніше, процес олітературення мови носіїв територіальних діалектів. У літературі, присвяченій цьому питанню, звичайно говориться про шляхи субституції (заміни) діалектних відмінностей відповідними літературними величинами. Насправді ж в ході засвоєння літературних норм носієм діалектного мовлення має місце не субституція, а адституція, тобто прилягання величини літературної мови до паралельних діалектних одиниць і здебільшого надалі певний час збережених у мовній свідомості їх носія, що призводить до своєрідного діалектно-літературного «білінгвізму» [16, 239 і наст.].

Вивчення процесу пересаджування слів із народнодіалектного ґрунту на ґрунт літературної мови вимагає диференційованого підходу до різних лексемних шарів. Маємо перш за все на увазі так звані загальні і власні назви. Група власних назв має специфічні способи і шляхи олітературення. У складі системи українських прізвищ типовим мовнотериторіальним східноукраїнським ономастичним словотвірним типом є утворення на **-енк(о)**, яким відповідають паралельні структурно відмінні західноукраїнські прізвища на **-ук(-юк)**. Усі ці прізвища і на **-енк(о)** і на **-ук(-юк)** внесені у літературний фонд сучасних українських прізвищ, наприклад, *Шевченко* — *Шевчук*, *Коваленко* — *Ковалюк*, *Павленко* — *Павлюк*.

По-іншому розв'язано питання олітературення західноукраїнських топонімів на **-ис(ь)к(о)**, **-овис(ь)к(о)**, паралельних мовнотериторіальних діалектних відповідників

східноукраїнських суфіксальних топонімних назв на **-ищ(-е), -овищ(-е)**. У ході перейменувань західноукраїнські топоніми на **-ис(ь)к(о), -овис(ь)к(о)** звичайно замінено на **-ищ(е), -овищ(е)** [10, 880—1040].

У процесі олітературення словотвірної структури загальних назв у діалектних словотвірних формах типу західноукраїнських *пасовис/ь/к-о* у напрямі *пасовище* постає питання, якими шляхами проходить цей процес олітературення, а саме — чи у мовній свідомості носія діалектної форми *пасовис/ь/к-о* в процесі олітературення його мови до діалектної словотвірної форми *пасовис/ь/ко* прилягає літературна словотвірна форма *пасовище*, чи, може, замість суфікса **-овис(ь)к-о** просто додається до спільної твірної основи літературний суфікс **-овищ-е**. Можна гадати, що у процесі словотвірного олітературення засвоюється у мові носія говірки повна літературна форма слова *пасовище*, яка існує паралельно із збереженою діалектною формою *пасовисько* у свідомості цього мовця [16, 243].

Олітературення антропонімів у діалектній фонетичній формі типу Стахнек (літ. Стахняк) здійснюється шляхом заміни діалектної звукової (фонемної) будови прізвищ чи імен на відповідну звукову літературну форму. Наприклад, західноукраїнські прізвища типу *Стахнек* — *Стахняк*, *Курчек* — *Курчак*, *Кужек* — *Кожак*, *Буковський* — *Буковський*, топоніми *Мліни* > *Млини*, *Хут'їн'іц* > *Хотинець*, *Кракувіц* > *Краковець*, *Васіль* > *Василь*, гідроніми *Сян* > *Сян* і т. д.; пор. загальні назви: *худіті* > *ходити*, *декуваті* > *дякувати*, *жеба* > *жаба* і т. д.

В олітературенні діалектних словотвірних синонімних рядів відбувається семантико-стилістична диференціація і спеціалізація елементів таких рядів. Так, у ряді, що складається з словотвірних форм типу *співак*, *співець*, *співун*, *співака*, іменник *співак* зберігає нейтральне значення *співака*, набуває розмовного значення; *співець* і *співун* також семантично диференційовані. У словотворі літературної мови діють ще й інші загальні тенденції — до нормалізації, концентрації, регуляризації і до увиразнення мотивації продуктивних словотвірних типів у межах тих чи інших словотвірних розрядів і категорій [18, 50—52].

Наявність двох форм вияву й існування національної мови — літературної та діалектної — являє собою одну із сторін полідіалектного характеру природи національної мовної дійсності. З цього погляду національна мовна дій-

сність становить діалектичну єдність літературної і діалектної форми її існування.

Для здійснення ґрунтовного порівняльно-типологічного дослідження проблем взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів у галузі словотвірної будови потрібно перш за все укласти повні регіональні діалектні словники всієї української етнічної території і на їх основі створити зведений загальноукраїнський діалектний словник та скласти словники мови визначних українських письменників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. К., 1954.
2. Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 25.
3. Баранникова Л. И. О разграничении языка и диалекта.— В кн.: Язык и общество. М., 1968.
4. Брозович Д. Славянские стандартные языки и сравнительный метод.— Вопросы языкознания, 1967, № 1.
5. Будагов Р. А. Проблемы изучения романских литературных языков. М., 1962.
6. Булаховський Л. А. Виникнення і розвиток літературних мов (частина перша).— Наук. зап. Інституту мовознавства АН УРСР Т. 1. К., 1941.
7. Булаховський Л. А. Виникнення і розвиток літературних мов.— Наук. зап. Інституту мовознавства. Т. 2—3. К., 1946.
8. Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура.— В кн.: Пражский лингвистический кружок. Сборник статей. М., 1967.
9. Дестерева Т. А. Становление норм литературного языка. М., 1963.
10. Довідник Української РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. К., 1947.
11. Жирмунский В. М. Марксизм и социальная лингвистика.— В кн.: Вопросы социальной лингвистики. М., 1969.
12. Жирмунский В. М. О синхронии и диахронии в языкознании.— Вопросы языкознания, 1958, № 5.
13. Жовтоброх М. А. Проблема взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів.— Мовознавство, 1973, № 1.
14. Жовтоброх М. А. Про один теоретичний аспект культури української мови.— Мовознавство, 1967, № 3.
15. Ковалик І. І. Деякі загальнотеоретичні питання перспективної діалектології.— В кн.: Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. К., 1965.
16. Ковалик І. І. Іменниковий словотвір села Бітля на Львівщині.— В кн.: Українська діалектна морфологія. К., 1969.
17. Ковалик І. І. Основні загальні закономірності розвитку системи словотвору в українській мові у порівнянні з російською та білоруською.— Республіканська наукова конференція з питань російсько-українських мовних зв'язків. Тези доповідей (грудень, 1964 р.). Луганськ, 1964.

18. *Коротков Н. Н.* Понятие системы и его место в анализе и описании строя языка.— Тезисы докладов на дискуссии о проблеме системности в языке. М., 1962.
19. *Питання* взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. Тези доповідей та повідомлень. К., 1972.
20. *Плющ П. П.* Історія української літературної мови. К., 1971.
21. *Поливанов Е. Д.* За марксистское языкознание. М., 1931.
22. *Русский язык и советское общество.* Алма-Ата, 1962.
23. *Русский язык и советское общество.* М., 1962.
24. *Словарь* современного русского литературного языка. Т. 3. М., 1954.
25. *Смирницкий А. Н.* К вопросу о слове (Проблема тождества слова).— Труды Института языкознания АН СССР Т. 4. М., 1954.
26. *Степанов Г. В.* Социально-географическая дифференциация испанского языка Америки на уровне национальных вариантов.— В кн.: Вопросы социальной лингвистики. М., 1969.
27. *УРЕ* Т. IV. К., 1961.
28. *Уфимцева А. А.* Опыт изучения лексики как системы (На материале английского языка). М., 1962.
29. *Филин Ф. П.* Проект словаря русских народных говоров. М.— Л., 1961.
30. *Щерба Л. В.* Современный русский литературный язык.— В кн.: Избранные работы по русскому языку. М., 1957.
31. *Awanosow R.* A atlasie gwarowym języka ropyjskiego i jego podstawach teoretycznych.— Poradnik językowy, 1958. zesz. 3.
32. *Graur A.* Einige Fragen der Literatursprache.— Revue de linguistique. T. II. Bucuressti, 1957.
33. *Karas M.* Wytyczne doboru wyrazów języka ogólnonarodowego w słowniku gwar polskich.— Język polski. roczn XL, zesz 3. 4.
34. «*Naše řeč*», 3 Praha, 1919. Подаємо за статтю А. Єдлічки «О пражской теории литературного языка».— 36. Пражский лингвистический кружок. М., 1967.
35. *Terracini B.* Analisi del concreto di lingua litteraria Cultura neolatina Bolletino del Instituto die filologia a romanza, 1956, XYI, fasc. I, Modena.

Т. М. Возний

ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ І ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ДІАЛЕКТІВ У ДІЄСЛІВНОМУ СЛОВОТВОРІ

Кожна літературна мова перебуває під безпосереднім впливом народних говорів, формує і оновлює свій лексичний склад, фонемну систему, граматичну будову й стилістичні прийоми під впливом структури рідномовних говіркових елементів. З другого боку, помітним є і зворотний вплив літературної мови на різноярусні мовні системи говірок.

Вплив говіркових систем позначився і на системі дієслівного словотвору української літературної мови. Основою для формування системи дієслівного словотвору сучасної української літературної мови була система дієслівного словотвору середньонадніпрянських говорів. Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів яскраво виявляється як у суфіксальному, так і префіксальному словотворі дієслів.

У сучасній українській літературній мові одними з найдавніших, найбільш поширених і диференційованих у стилістичному відношенні є дієслова з суфіксом **-ува-(-'ува-)** (<**-ова-, -ева-**> [4, 36]. Утворення з цим афіксом вживаються також і в різних говорах української мови.

Система дієслів з суфіксом **-ува-(-'ува-)** української літературної мови комплектувалася на базі південно-східних говорів, хоч позначився на ній деякий вплив і інших говорів української мови.

В українській літературній мові одним з яскраво виражених є словотвірний тип дієслів на **-ува-(-'ува-)** із значенням «бути кимсь, виконувати обов'язки когось, займатися чимсь». Деривати з цим суфіксом особливо поширені у групі південно-східних говорів української мови: *бондарювати, господарювати, гостювати, грабарювати, огородникувати, пасічникувати, шевцювати, хурманувати, токарювати, ткачувати, гончарювати, газдувати* тощо.

За цією моделлю в українській мові ще в дожовтневий період утворювалися й інші дієслівні лексеми, у тому числі й на території південно-східних говорів, які не стали надбанням загальноукраїнської літературної мови: *бджолянкувати**, *бахурувати* (Гр., 34) тощо.

Деякі з дієслів на **-увати-(-'увати)** з цим значенням, особливо утворення від іменників-назв адміністративно-управлінського апарату, більшість з яких у післяжовтневий період вийшли з активного вжитку, виникали на тій частині української мовної території, де існувала відповідна співвідносна реалія, як-от: *війтувати, цісарювати, жовнірувати* (південно-західні говори), *старшинувати, пікинерувати, хазяйнувати, чумакувати* (південно-східні та північні говори).

* Див. Словарь української мови, упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. Т. I. К., 1907. Далі назву цього словника опдаємо скорочено (Гр.).

В українській літературній мові, як і в південно-східних та північних говорах, виділяється декілька дієслів на **-увати** з сімейно-побутової лексики, зв'язаних з виконанням певних обов'язків під час весільного обряду: *дружкувати, свашкувати, старостувати, батькувати*. На значній території південно-західного наріччя української мови відповідно використовуються аналогічні утворення на **-ити**: *дружити, дружчити, свашчити, старостити*.

Дієслова на **-увати**, утворені від іменників з часовим значенням, вживаються на всій українській мовній території, проте деякі з них більш поширені в тих чи інших говорах, наприклад, у південно-східних і північних: *літувати, ранкувати, полуденькувати, полуднувати, повечіркувати, підвечерювати*. Інтердіалектними є найдавніші деривати типу *вікувати, зимувати, веснувати*.

Взаємодія української літературної мови і окремих територіальних діалектів проявилася також у дублетному вживанні деяких дієслів з суфіксами **-ува(-'ува-)**, а також **-и-** із значенням «бути кимсь», «виконувати обов'язки когось»: *вівчарити — вівчарювати, стельмашити — стельмахувати, фурманити — фурманувати, садівничити — садівникувати*. Аналогічного походження в українській літературній мові лексеми з дублетними передсуфіксальними частинами дієслів: *рибалити — рибалчити — рибачити, хазяювати — хазяйнувати, теслярювати — теслювати*.

Про взаємодію української літературної мови і територіальних діалектів у галузі словотвору дієслів яскраво свідчать також найбільш поширені словотвірні типи дієслів на **-увати (-'увати)** із значенням «робити щось за допомогою інструмента, речі, матеріалу, названого передсуфіксальною частиною» (*бичувати, воскувати, каменувати*), дієслова із значенням «робити те, на що вказує твірна основа» (*боргувати, плямювати, межувати, парувати*).

Багато дієслів цих словотвірних типів поширені на всій українській мовній території, проте окремі з них вживаються тільки у певній групі говорів. Так, з південно-східних чи північних говорів українська літературна мова увібрала такі лексеми, як *бичувати, межувати, парувати, гарманувати, клинцювати, шеретувати* тощо.

Науково-технічний прогрес у нашій країні привів до збагачення лексичного складу, розширення функцій наукового стилю української мови. В українській літератур-

ній мові появилася багато нових слів, у тому числі і дієслів, особливо іншомовного походження, які стають надбанням усного і писемного літературного мовлення, а також різних говорів української мови: *трієрувати, конусувати, асфальтувати, планувати, преміювати, коксувати, бетонувати, монтувати* і т. д.

Дієслова на **-увати**, які виражають психічний стан, поширені по всій українській мовній території, проте значна частина з них використовується частіше у південно-східних говорах української мови, на базі яких формувалася і українська літературна мова: *бідкуватися, юртуватися, сумувати*. Це стосується також лексем, що вказують на спосіб поведінки людини (*розпнутствувати, п'янствувати*), і ряду дієслів з негативним значенням, утворених від назв тварин: *кабанувати, звіркувати, жеребцювати* тощо. Пор. у «Енеїді» І. П. Котляревського: «Звіркує шведин вовком там, Датчанин добре жеребцює, Ведмедем турчин там танцює...»

Слід підкреслити і той факт, що не всі дієслова з суфіксом **-ува(-'ува-)** названої тематичної групи закріпилися в українській літературній мові з цим афіксом. Такі лексеми, як *страждувати, сердувати, заздрувати* й деякі інші, функціонують у літературній мові як факультативні при більш поширених на значній мовній території з суфіксами **-и-, -а-**: *сердитися, заздрити, страждати*.

У процесі становлення і розвитку українська літературна мова укомплектувала тип дієслів з афіксом **-и-** і часткою **ся** або без неї, які вказують на риси характеру людини (*скупитися, лукавити, злоститися*), дієслова, що виражають різний фізичний стан істот, здебільшого з суфіксами **-и-, -и-, -а-** (*хворіти, німіти, кривіти, сліпити, слабшати*), залишивши як розмовні чи говіркові ряд лексем на **-увати** з цим же значенням типу *скупувати, лукавувати, злостувати, хорувати, німувати, сліпувати, крикувати, слабувати*.

У літературній мові під впливом середньонаддніпрянських і деяких суміжних говорів закріпилося ряд дієслів на **-цювати**, які виражають ритмічно повторювану, енергійну дію (*гопцювати, дрібцювати, гарцювати, тупцювати, фуцювати* тощо), наприклад: «Тепер їй, бачу, не до соли, уже, підтикавши десь поли, *фуцює* добре навісна» (Котляревський); «Старий грає, примовляє, Ночами *тупцює*» (Шевченко); «Ріжуть скрипки і бандури, Дівчата *гопцюють*»

(Гулак-Артемівський); «Іван був радісний, веселий, *дубцював* короткими ногами і все говорив та й говорив» (Кочубинський); «Кавалеристи *гарцювали* на розкішних скакунах» (Ільченко).

Спостерігається і протилежне явище, коли під впливом писемної форми літературної мови у розмовну, а також територіальні говори проникають дієслівні утворення на **-ствувати** типу *розпутствувати, хуліганствувати, раболіпствувати, злорадствувати*. Дієслова ці, виражаючи здебільшого дію з негативним забарвленням, швидко поширюються у розмовній мові.

У сучасній українській літературній мові часто використовуються дієслова на **-увати** із значенням мовлення: *бесідувати, галасувати, пащекувати, батькувати, просторікувати, слєбізувати, суплікувати, іменувати, дякувати, дискутувати, спілкуватися* тощо. Більшість з названих лексем стали літературними, тому що поширені у багатьох говорах української мови, інші ввійшли в українську літературну мову з південно-східних говорів. Сфера вживання дієслів на **-увати** із значенням думання здебільшого вузько локальна: *тямувати, турувати, тересувати, медитувати, мізкувати, маракувати, гадкувати, судкувати*. Тільки незначна частина їх ввійшла до літературної мови. Ширше міждіалектне вживання мають такі однокореневі лексеми з іншими суфіксами, як *гадати, тямити, судити*, які й стали літературними.

Рідко вживаними в літературній мові є дієслова, утворені з допомогою суфікса **-ува-**, із значенням «поводитися так, як особа, названа твірною основою»: *бахурувати, блазнювати, скнарувати*. Тип дієслівних утворень на **-іти** в генетичному відношенні дуже давній. Наявність структурних відповідників у багатьох мовах індоєвропейської сім'ї дає підставу вважати, що такі дієслова були відомі ще у спільноіндоєвропейський період і поширені в основному в західно-індоєвропейських мовах (латинській, слов'янських, балтійських, германських) [4, 111—118].

Дієслова на **-іти** у слов'янських мовах, у тому числі й українській, мотивуються здебільшого прикметниковими і вигуківими твірними основами, значно менше іменниковими і дієслівними.

Одними з найдавніших, але кількісно обмеженими, які не стали продуктивними ні в українській літературній мові, ні в її говорах, є відіменникові дієслова на **-іти**. Загально-

український словотвірний тип відіменникових дієслів на **-іти** із значенням «ставати, робитися подібним до істоти, названої твірною іменниковою основою», не став поширеним у літературному вжитку. Українська літературна мова із форм типу *матеріти, сиротіти, удовіти, мужіти, бабіти, дитиніти* й деяких інших відібрала тільки ті лексеми, які поширені в першу чергу у середньоадніпрянських говірках чи є інтердіалектними, як *удовіти, сиротіти, дитиніти*. В українській літературній мові закріпилася відприкметникова форма *мужніти* [3, 457], дієслово *бабитися* з суфіксом **-и-** і часткою **ся** [3, 7], більш вживаною є аналогічна щодо структури лексема *дитинитися*.

В українській мові частина дієслів на **-іти** мотивується іменниками-назвами тварин, птахів. Вони мають значення «ставати подібними до тварини, птаха, названого твірною основою»: *звіріти, тетеріти*, деякі з них є префіксально-суфіксальні: *оцаніти, оскотиніти, обараніти і побараніти*. Ці дієслова поширені, хоч і не в однаковій мірі, на всій українській мовній території; вживаються вони також в українській літературній мові, особливо в розмовному мовленні та в художній літературі.

Одним з найпоширеніших відіменникових словотвірних типів суфіксальних дієслів на **-іти** є тип із значенням «покриватися тим, на що вказує твірна основа»: *диміти, коптіти, потіти, чадіти, жиріти, бур'яніти, попеліти, струніти, пломеніти, пляміти, колосіти, жаріти* тощо.

Окремі лексеми з цим значенням у словотвірному відношенні є префіксально-суфіксальними: *замііти, замуліти, вруніти, спузіріти, похмаріти, закореніти*. Слід відмітити, що більшість префіксально-суфіксальних дієслів на **-іти** є синонімічними до безпрефіксних лексем на **-ити** з часткою **ся**: *замуліти — мулитися, вруніти — рунитися* (пор. *врунитися*), *спузіріти — пузіритися, похмаріти — хмаритися, закореніти — коренитися*.

Багато з цих дієслів мають словотвірні паралелі на **-ити** (*диміти — димити, коптіти — коптити, куріти — курити, чадіти — чадити, похмаріти — похмарити*), рідше **-увати** (*жиріти — жирувати*). Наявність широко розгалуженої і системно вираженої словотвірної синонімії та словотвірних паралелей у межах дієслів даного типу свідчить про міждіалектне поширення і давність цього типу.

Понад десять відіменникових дієслів в українській мові з суфіксом **-и-** мають значення «виявляти, робити те, на що

вказує твірна основа»: *шаліти, жаліти(ся), уміти, розуміти(-ся), потіти, непокоїти, яріти, воліти* тощо. Частина з них в українській літературній мові або в літературній мові та говорах виявляє словотвірні дублети на **-іти// -увати**, утворені від однакових твірних основ (*суміти — сумувати*), (*шкодіти — шкодувати*), або **-іти// -є-** (*ревіти — ревити*). Деякі дублетні лексеми з афіксом **-і-** типу *суміти*, поширені в окремих південно-західних говорах, не стали надбанням української літературної мови.

Серед дієслів на **-іти**, що виражають стан, є багато таких, які, будучи поширеними у кількох говорах, закріпилися і в літературній мові: *боліти, шуміти, смердіти, дуріти, животіти* тощо. Разом з тим чимало з них обмежуються територіальним функціонуванням: *лементіти, душіти, червіти*, також префіксально-суфіксальні *позлидніти, знемоціти, обеленіти, очамріти*.

Десубстантивні дієслова на **-іти** виявляються також у словотвірному типі на позначення явищ природи із значенням переходу до стану, названого твірною основою. В українській літературній мові загальноживаними є тільки інтердіалектні лексеми цього типу, а також дієслова, розповсюджені у тих говорах, на базі яких формувалася українська літературна мова, головне — південно-східних, наприклад: *дніти, вітріти, весніти, вечоріти, зоріти, сутеніти, туманіти*.

У сучасній українській мові дієслів на **-іти** значно більше мотивованих прикметниковими твірними основами, ніж іменниковими. У системі відприкметникових дієслів переважають деривати, утворені від основ якісних прикметників; вони поділяються на три семантичні групи: 1) дієслова зі значенням зміни стану чи перебування у стані, що сприймається органами відчуття; 2) дієслова зі значенням зміни матеріального або фізичного стану; 3) дієслова, що вказують на зміну внутрішнього стану істот.

Найбільший ступінь адекватності між літературною мовою і говорами виявляє словотвірний тип дієслів, що виражають зорові відчуття. Ці дієслова утворені від прикметників — назв кольорів, а також прикметників, що виражають світлові й кольорові відчуття. Їх можна вважати інтердіалектними, тому що цей словотвірний тип виявляє найменше розбіжностей між українською літературною мовою і окремими говорами. Частина дієслів з цим значенням, як і прикметників, які мотивують такі дієслова, ві-

домі вже у праслов'янській мові [2, 144—145]. Окремі дієслова з таким значенням ширше побутують у групі південно-східних говорів, звідки закріпилися і в сучасній українській літературній мові: *багряніти, багровіти, русвятіти, сизіти, буланіти, яріти*.

У художній літературі післявоєнного періоду з'явилися неологізми, структурно мотивовані відносними прикметниками, а семантично — іменниками. Такі утворення характеризують об'єкт щодо зовнішнього вигляду і сприймаються здебільшого органами зору: *бронзовіти, чавуніти, олов'яніти, скляніти, буряковіти*. Наприклад: «Сидять вечорами тихими, поважні, сивобороді, *бронзовіють* високі чола, стиснуті в думі уста» (Малишко); «Від такого зухвальства Ігнат'єв на мить занімів... і його синювато-бліде обличчя знову стало *буряковіти*» (Собко); «Бородавка думав і непомітно перехилив кухоль за кухлем... *Скляніли* очі. Гарячий червінь виступав на вилицях» (Тулуб).

Більшість дієслів із значенням «робитися, ставати щодо дотикових, смакових, слухових відчуттів таким, як на це вказує твірна основа», відома як в українській літературній мові, так і в різних говорах, проте літературною мовою вони засвоїлися переважно з південно-східного наріччя чи суміжних з ним говірок, як-от: *крупніти, ситіти, спіліти, пружніти, гучніти, важніти, глибочіти*.

Однією із специфічних особливостей української мови, особливо деяких її південно-західних говорів, є наявність дієслів з суфіксом **-і-**, утворених від прикметників на **-уватий, -оватий** типу *лоюватіти, дірковатіти, буряковатіти* (пор. літ. *дірчавіти, буряковіти*). Форми ці як вузькодіалектні не засвоїлися українською літературною мовою.

У говорах української мови досить широко засвідчені дієслова на позначення матеріального або фізичного стану (*кривіти, глушіти, хиріти, хроміти, хоріти*), дієслова, які виражають узагальнюючу оцінку явищ (*паскудніти, таніти*), дієслова із значенням «покриватися тим, на що вказує коренева частина твірної основи» (*каправіти, коростявіти, прищавіти*), дієслова із значенням «ставати щодо якості, властивості таким, як на це вказує коренева частина твірної основи» (*корявіти, трупішати, качаніти, деревіти*). Основою цих словотвірних типів української літературної мови стали лексеми, поширені або у всіх говорах української мови, або тільки у середньонадніпрянських.

Дієслова з суфіксом **-і-**, утворені від основ відносних прикметників, виявляються у двох словотвірних типах — із значенням «покриватися тим, на що вказує іменникова частина твірної основи» (*ржавіти, пліснявіти, паршивіти, мохнатіти, прищавіти, дір'явіти, червивіти, волохатіти, брудніти, шкарубіти, миришавіти, плішивіти, шершавіти, полум'яніти, пломеніти*), і з значенням «покриватися тим, на що вказує коренева частина твірної основи» (*скляніти, водніти, порохнявіти, трухлявіти і трухліти, корявіти, леденіти, пробковіти, крижаніти, стовбеніти, костеніти*). Більшість дієслів цих типів поширені в розмовній мові, а також у багатьох говорах, у тому числі і середньонадніпрянських.

Одним із часткових доказів того, що основою для формування цих типів дієслів в українській літературній мові були південно-східні говори української мови, є те, що ряд дієслів літературної мови, як і південно-східних говорів, мотивуються прикметниковими твірними основами (*пліснявіти, паршивіти, миришавіти, плішивіти*), тоді як у деяких південно-західних говорах вони мотивуються іменниковими твірними основами (*плісніти, паршиіти, миришіти, плішіти*).

Більше поширення дієслів з цим значенням у розмовній мові і в деяких говорах української мови пояснюється також частішим уживанням відповідних мотивуючих прикметників з суфіксами **-ав-** (**-'ав-**), **-ив-**, **-ов-**, **-ен-**, **-ан-** (**-'ан-**), **-уват** (**-'уват-**), **-ат-**.

Взаємодія літературної мови з різними територіальними діалектами позначилася на функціонуванні ряду дублетів з фонетичними і структурними варіантами твірних основ: *кам'яніти* і *каменіти* (рідко), *маячіти* і *манячіти* (рідко, розм.), *ледаціти* (розм.) і *ледачіти* (розм.), *струменіти* і *струміти*, *байдужіти* і *байдужніти*, *дичавіти* і *дичіти* (рідко), *дір'чавіти* і *дір'явіти*, *полум'яніти* — *полуменіти* — *пломеніти*, *порохнявіти* і обл. *порохнавіти* та ін.

Серед словотвірних типів дієслів на **-іти** значну кількість становлять словотвірні дублети, мотивовані прикметниковими й іменниковими твірними основами, перші з яких функціонують переважно у літературній мові і південно-східних говорах, тоді як відіменникові утворення використовуються переважно в південно-західних діалектах: *порохнявіти* — *порохніти*, *трухлявіти* — *трухліти*, *дерев'яніти* — *деревіти*, *скляніти* — *скліти*, *пліснявіти* —

плісніти, *мужніти* — *мужіти*. Найбільше таких форм серед дієслів із значенням «ставати подібним до предмета, названого іменниковою твірною основою», менше — серед дієслів із значенням «покриватися тим, на що вказує твірна основа».

Крім того, в українській літературній мові використовуються недиференційовано у стилістичному відношенні дублети *холодніти* — *холодіти*, *пітніти* і *потіти*, поширені також у середньонадніпрянських і суміжних діалектних масивах.

Відприкметникові дієслова на **-іти** відомі в однаковій мірі на всій українській мовній території, тоді як дублети від вищого ступеня прикметників на **-ати** поширені здебільшого у центральній і східній частині української етнічної території, наприклад: *голубіти* — *голубішати*, *жовтіти* — *жовтішати*, *чорніти* — *чорнішати*, *ясніти* — *яснішати*, *червоніти* — *червонішати*, *біліти* — *білішати*, *блакитніти* — *блакитнішати* тощо. Деривати від вищого ступеня прикметників на **-ати** вживаються на позначення процесу переходу до вищого вияву якості.

В українській літературній мові наявні різноструктурні дієслівні синонімічні дублети на **-іти** й **-итися**, перші з яких частіше вживаються на південно-західній території, хоч у літературній мові вони здебільшого виступають паралельно: *похмаріти* — *хмаритися*, *завихріти* — *завихритися*, *замііти* — *заміитися*, *клубочіти* — *клубочитися*, *замуліти* — *замулитися*.

Контактування української літературної мови з територіальними діалектами позначилося і на функціонуванні відвігукових дієслів на **-іти**. З розмовної мови і територіальних діалектів у художній і рідше публіцистичний стилі проникають структурно-семантичні типи відвігукових дієслів, серед яких помітними є дієслова з частковою редуплікацією твірної основи, яка надає їм значення інтенсивності (*дудіти*, *бубніти*), та дієслова з розширеними твірними основами, як-от: *джаволіти*, *хрупотіти*, *хлопотіти*.

Деякі з цих дієслів у територіальних діалектах виступають з варіантами суфікса **-і-** — **-ті-**, **-ні-**, **-чі-**, здатними вносити відтінок інтенсивності: *хрустіти*, *бухтіти*, *паляхтіти*, *пихтіти*, *шурстіти*, *шустіти*, *дудніти*, *марчіти*. У літературній мові закріпилися під впливом поширених у більшості говорів відвігукові дієслова з варіантами **-ті-**, рідше **-ні-**. Лексеми з варіантом **-чі-**, поширені

поряд з варіантом **-ча-** тільки в деяких південно-західних говорах, не ввійшли до літературного вжитку, а залишились як діалектні. У південно-східних говорах вживаються деривати з варіантом **-ча-**, які засвоїлися й українською літературною мовою, наприклад: *шкварчати, сичати, дзинчати, гарчати, харчати, журчати, джурчати, бриньчати, нячати*; пор. південно-західні *шкварчіти, зичіти, сичіти, фурчіти* тощо.

Надбанням української літературної мови не стали також дієслова на **-оріти, -літи, -оліти, -уліти**, які виражають посилену, довготривалу дію і поширені тепер лише в деяких говірках південно-західного наріччя, незважаючи на те, що форми ці походять ще з праслов'янського періоду [1]: *джаворіти, скигліти, джаволіти, джавуліти*. Літературна мова використала тільки ті з них, які поширені також у середньонаддніпрянських говірках: *майоріти, скавуліти*.

Більшість дієслів з суфіксом **-ну-** відома на всій українській мовній території (*жовкнути, бліднути, слабнути, стукнути, ахнути*), тому засвоїлася і українською літературною мовою. Проте деякі з них частіше вживаються тільки в окремих говорах української мови: *вологнути, кваснути, гладнути, бігнути, втікнути*. Характерно, що частина цих дієслів в літературній мові використовується без суфікса **-ну-** (*бігти, плисти, втекти*) або паралельно без афікса **-ну-** і з ним: *тягти і тягнути, мокнути і мокти, мерзнути і мерзти, меркнути і меркти*.

У сучасній українській літературній мові поширені дієслова на **-онуті (-енуті)**, які виражають раптову, одноразову, інтенсивну дію. Дієслова з цим суфіксом поширені у центральній і південно-східній частині української мовної території, звідки засвоювалися українською літературною мовою і використовуються в її художньому і публіцистичному стилях, наприклад: «Одного із таких джигунів Санька схопила за шиворот і так *махонула* ним у ворох пшениці, що він зарився по самі п'яти» (Тютюнник); «Моторошно *різонує* чийсь голос»; «Від болю й гордої образи так *крутонули* [коні] вбік, що ледве не скинули вершника» (Стельмах).

Відприкметникові дієслова на **-ити** переважно із значенням «робити щодо розміру, величини, відстані, напрямку таким, як на це вказує твірна основа» засвоїлися літературною мовою з південно-східних і центральних говорів

у префіксально-суфіксальному варіанті. Лексеми ці dokonаного виду у відношенні до аналогічних префіксальних дієслів з суфіксами **-ува-(-'ува-), -а-(-'а-)** недоконаного виду: *звузити — звужувати, віддалити — віддаляти, здовжити — здовжувати, знизити — знижувати, підвищити — підвищувати*. У деяких південно-західних говірках окремі з цих дієслів виступають без префікса як форми недоконаного виду: *вузити, далити, довжити, низити*. Деякі відприкметникові дієслова з цим самим коренем у літературній мові вживаються з суфіксами **-а-, -і-** (*більшати, меншати, тоншати, малити*), тоді як в ряді територіальних діалектів з суфіксом **-и-**: *більшити, меншити, тончити, малити(ся)*.

У літературній мові під впливом різних говорів закріпилися окремі словотвірні типи, в яких афікси разом з твірними основами створюють нове стилістичне забарвлення. Форми на **-оніти, -олити** вживаються, крім південно-східних, і у південно-західних говорах української мови: *бубоніти, стугоніти, скугоніти, дудоніти, дзяволити, партолити*. Деривати ж з суфіксом **-ону-(-ену-)** засвоїлися літературною мовою з південно-східних і центральних говорів: *стуконутити, тупонутити, лупонутити, грюконутити, давонутити, дременутити*.

Аналіз взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів у галузі словотвору дієслів дозволяє зробити такі загальні висновки.

Взаємодія літературної мови і територіальних діалектів є природною в процесі розвитку живих літературних мов. Їх характер залежить від позамовних і мовних чинників: історично-політичних, економічних, культурних, ступеня діалектного членування мовної території, місця територіального діалекту чи їх групи серед інших діалектів (центральний чи периферійний, самобутній чи перехідний), ступеня розвитку діалектів на різних мовних рівнях (лексичному, морфологічному, синтаксичному, стилістичному).

У процесі взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів у галузі словотвору дієслів виявляються певні закономірності:

1. Літературною мовою засвоюються у першу чергу такі типи дієслівних утворень, що виступають як інтердіалектні або поширені в південно-східних говорах та суміжних з ними.

ВЗАЄМОДІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ
І ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ДІАЛЕКТІВ
У ПРИСЛІВНИКОВОМУ СЛОВОТВОРІ

2. Говіркові дієслівні утворення під впливом літературної мови адаптуються до її фонетичної, акцентуаційної й граматичної системи. Так, у деяких південно-західних говорах української мови (частково бойківських, лемківських, деяких закарпатських тощо) побутують дієслова з суфіксом **-овати**: *весновати, літовати, яровати*; у долівській говірці існують діалектні інфінітивні форми на **-іті, -іти** відповідно до літературних на **-ити** типу *рубіти, рубіті, ходіти, ходіті, трудіти* тощо. У процесі олітературення ці форми стають уніфікованими у відношенні до інших говорів чи літературної мови з суфіксами **-увати, -ити**: *літувати, робити, ходити, трудитися*.

3. Деякі територіальні лексеми, потрапляючи у літературну мову, зберігають своє первісне звукове оформлення чи структуру. Вони у вигляді своєрідних дублетів у літературній мові існують як факультативи, наприклад: *кам'яніти* (літ.) і *каменіти*.

4. Взаємодія літературної мови з територіальними діалектами породжує словотвірні дублети двох типів: дублети з різними твірними основами (здебільшого відіменникові і відприкметникові), як-от: *деревіти — дерев'яніти, плісніти — пліснявіти, скліти — скляніти*; і дублети з різними афіксами: *плисти — плити — плинутти, тягти — тягнути, жаліти — жалувати*.

5. Постійний процес контактування літературної мови з територіальними діалектами створює в ній не тільки дієслівні дублети з різними афіксами, але й багатство синонімічних рядів, різних у стилістичному відношенні: *жовтіти — жовкнути — жовтішати, густіти — гуснути — густішати*.

Зростання однотипних у структурному відношенні дублетних форм впливає на їх лексико-граматичну і лексико-стилістичну спеціалізацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Малоруско-німецкий словарь. Уложили Е. Желеховский і С. Недільский. Т. I. Львів, 1886.
2. Мейє А. Общеславянский язык. М., 1951.
3. Словарь української мови, упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. Т. I. К., 1907.
4. Vaillant A. Grammaire comparee des langues slaves. Т. III. Lyon — Paris, 1966.
5. Lehr-Splawinski T. Element prastowiański w dzisiejszym słownictwie polskim.— In: Rozprawy і szkice z dziejów kultury słowian. Warszawa, 1954.

Літературна мова — це унормована, стандартизована система, норми якої сприймаються як загальнообов'язковий зразок. Територіальний діалект — це різновид загальнонародної мови, що вживається на певній території і характеризується своєрідними фонетичними, лексико-фразеологічними, граматичними, словотворчими і стилістичними особливостями.

Українська літературна мова сформувалася на південно-східній діалектній основі, чому «сприяли фактори не тільки екстралінгвістичні, але й інтралінгвістичні, хоч вони теж становили наслідок довготривалого історичного розвитку, зумовленого, кінець кінцем, соціальними причинами» [10, 13]. Поряд з цим у процесі розвитку української літературної мови відбувається взаємодія між літературною мовою і всіма територіальними діалектами.

При вивченні взаємодії літературної мови і територіальних діалектів на будь-якому мовному рівні необхідно визначити мовні величини, у сфері яких відбувається ця взаємодія. Вихідною величиною у взаємодії прислівникового словотвору будемо брати словотвірну модель за характером структури її твірної основи та прислівникових афіксів.

Прислівники в сучасній українській літературній мові, як і в територіальних діалектах, — це здебільшого структурно вторинні утворення, мотивовані всіма самостійними частинами мови. У літературній мові виділяють прислівники відприкметникові на **-о, -е**: *сміливо, смішно, добре, охоче*; на **по-...(-ськ)ому, по-...(-ськ)и**: *по-радянському//по-радянськи, по-ленінському//по-ленінськи*; на **по-...-ому: по-новому, по-модному**; прислівники префіксально-суфіксального утворення типу *здавна, справа, нарізно, заввишки, завдовжки* тощо; відіменникові як безафіксальні, наприклад, *жаль, гаразд*, так і афіксальні: *руба, горою, раптом, вгорі, насилу* та інші; відчислівникові: *вдвоє, по-перше, тричі, заодно*; відзайменникові: *притому, по-вашому*; віддієслівні: *бігма, навсидячки*; відприслівникові: *позавчора, ніде, колись* тощо.

В українських діалектах прислівники здебільшого мають спільні словотвірні моделі з літературною мовою, хоч трапляються й специфічні діалектні. Наприклад, літературними і діалектними є відприкметникові прислівники *далеко, сумно, зле, по-людськи*, але тільки діалектними *добрі, задурні, по-німецькій, по-польську, зобдалека* та ін.; відповідно відіменникові: *довкола, доволі* — на *задах* 'позаду', *домів, убоці, зночи* та ін.; віддієслівні: *лежма, крадькома* — *утеки* 'драла', *увидішки*⁰ 'на очах' тощо.

Спільною характерною структурною особливістю української літературної мови і територіальних діалектів є те, що у складі прислівникових утворень найбільше відприкметникових, менше відіменникових, ще менше відзайменникових, відчислівникових, віддієслівних та відприслівникових.

Найчисленнішими є українські відприкметникові прислівники на **-о**, наприклад: *сумно, страшно, золотисто, дохідливо, допустимо, вибірково* тощо. Прислівникова модель цього типу є спільнослов'янською і в українській мові загальнонаціональною.

Значно менше в сучасній українській літературній мові прислівникових утворень на **-е**, які мотивуються переважно девербативними прикметниковими основами з суфіксом **-уч-** (рідко **-ач-**): *балакуче, захоплююче, співуче, тремтяче, терпляче* тощо. Зрідка українські прислівники на **-е** мотивуються іншими структурами прикметникових основ, проте здебільшого з кінцевим шиплячим приголосним основи: *добре, зле, погоже, пророче, dokonче, дуже, старече* та ін. У південно-західних діалектах творення прислівників на **-е** досить поширене, наприклад, *вірне, ревне, добровільне, добітне* [3]. Прислівники на **-е** були відомі в староукраїнській мові, але вже з XVIII ст. поступово витіснялися прислівниками на **-о** [7, 238], що сприяло в окремих випадках виниканню паралельних форм, які трапляються ще й у сучасній українській літературній мові: *власно//власне, марно//марне, приязно//приязне, мальовничо//мальовниче, ворожо//вороже* та ін. Лише зрідка прислівники з суфіксом **-о** та **-е** є не варіантами одного слова, а окремими самостійними словами, наприклад, *зло* 'злісно', 'жорстоко', а *зле* 'погано', 'недобре'; *дужо* 'сильно', а *дуже* 'у великій мірі', 'надто', 'надзвичайно'. Під впливом літературної мови витісняються прислівники на **-е** і в українських діалектах, хоч у них виступають нерідко паралельні форми

на **-о** та **-е**, наприклад, *нагло//нагле, гарно//гарне, щиро//щире, гарячо//гаряче, паскунно//паскунне, добровільно, добітне* [15].

У сучасних українських територіальних діалектах, зокрема в південно-західних, є ще третя форма відприкметникових прислівників з суфіксом **-і**: *добро//добре//добрі, вірно//вірне//вірні, dokonче//докончі, акуратно//акуратні*. Пор. ще закарпатські прислівники *красні, грозні, вдячні, гідні, рясні, шумні* [5].

У мові творів українських письменників XIX та початку XX ст. виступають паралельні прислівникові утворення на **-о**, **-е** у таких лексемах, які в сучасній українській літературній мові мають уже одну форму. Це свідчить про процес стандартизації названих форм. Пор., наприклад, у Т. Шевченка: «Помолились гарно богу Та й рушили у дорогу»; «Піди лиш скрипку принеси Та з лиха гарно потанцюєш»; в О. Кобилянської: «— А педіля? — питає циганка і блнщить *вигребує* чорними очима...»; «— А твої родичі, Михайле? — спитала вона, піднявши голову, поглянула йому *вигребує* і боязко в очі»; в І. Франка: «Ніж широкій, блищав *зловіще*»; «Розважливо дуб головою хитав, Берези *зловіщо* різками... на мене махали»; див. ще у І. Франка *нагло//нагле, звісно//звісне, гарячо//гаряче, болючо//болюче*; у В. Стефаника та М. Черемшини *щиро//щире*.

Відприкметникова прислівникова словотвірна модель на **-о**, отже, витісняє форми на **-е** в українській літературній мові, на **-е** та **-і** в українських територіальних діалектах. Це свідчить про стабілізацію прислівникових форм на **-о** в українській мові, хоч і окремі прислівники на **-е** закріпились у ній: *добре, гаряче*.

Спільною рисою української літературної мови і територіальних діалектів є й те, що прислівники на **-о** стали моделлю, за якою утворюються нові прислівники; у сучасній літературній мові особливо це помітно в термінологічній лексиці: *філологічно, семантично, технічно, телеграмно, телеграфно, телемеханічно* тощо, бо «літературна мова, розвиваючись за власними закономірностями, створює свої сталі норми, які, незважаючи на генетичний зв'язок з діалектними джерелами, функціонально незалежні від них» [10, 15]. В українських діалектах ця модель стала базою для творення прислівників у галузі загальної лексики: *борзо, млаво* 'нудно', *пйикно*, *плохо, планно* 'погано', *поєдинчо* 'докладно' [15], *бавно* 'поволі', *безвизмінно*,

безвзятно 'безплатно', гадерно 'охоче', вритно 'влізлово', отупно 'тривожно', очертово 'довкола' [9].

Нерідко в тому чи іншому українському говорі лексичне значення прислівника не збігається з літературним; часто багатозначний прислівник у літературній мові виявляє лише одне із значень у говірках. Наприклад, у закарпатських говорах прислівник *мало* вживається зі значенням 'трохи', *підло* у значенні 'погано', *легко* у значенні 'мабуть', *гордо* у значенні 'красиво', 'гарно' [8]; в інших говорах *просто* 'напроти', *пусто* 'мало' [13], *слабо* 1) 'слабо', 2) 'мало', 3) 'рідко'; *чисто* 1) 'зовсім', 'цілком', 2) 'чисто'; *твердо* 'дуже сильно' [3]; *живо* 1) 'швидко', 2) 'дуже' [15].

Українські прислівники префіксально-суфіксального утворення від прикметникових основ з суфіксом **-ськ-** у літературній мові закріпилися у двох формах типу *полюдському* і *полюдськи*, а в територіальних діалектах виступають ще й інші форми: *по-люцькій*, *по-циганській* [14], *пу-туруцькі*, *пу-стахановські*, *пу-люцькі* [16, 62—63], *по-польську*, *по-польський* [15], *по-німецьких* [17]. Ці прислівникові форми є інтердіалектними. Усі вони фіксуються в мові художніх творів українських письменників ХІХ і початку ХХ ст. Наприклад, в І. Котляревського: *по-сербськи*, *по-панськи*, *по-драгунськи*, *по-бусурменськи*, *по-латинському*, *по-молодецьку*, *по-фригійьку*, *по-батьківській* [2]; у Т. Шевченка: *по-московськи*, *по-московському*, *по-московській* [19]; в І. Франка: *по-ботокудськи*, *по-жебрацьки*, *по-сусідськи*, *по-лицарській*, *по-дитинський*, *по-сільському* [11]; у Лесі Українки: *по-варварськи*, *по-лицарські*, *по-людськи*, *по-поліському*, *по-старосвітському* [1]; у творах А. Тесленка використовується лише модель **по-...(-ськ)ому**: *по-монастирському*, *по-панському*, *по-польському*, *по-руському* [18], а у творах В. Стефаника виступають форми лише з суфіксом **-и**: *по-польськи*, *по-панци*, *по-німецьки*, *по-парубоцьки* [12]; див. ще у М. Черемшини — *по-люцьки*, *по-багацьки*; в О. Кобилянської — *по-королівськи*, *по-варварськи*.

Форми **по-...(-ськ)ому** і **по-...(-ськ)и** набули літературної норми, інші ж* — **по-...(-ськ)ій**, **по-...(-ськ)у**, **по-...(-ськ)ых** — стали сприйматися як діалектизми. З форм, що стали нормативними, одна — **по-...(-ськ)ому** — більш поширена у східних українських говорах, друга — **по-...(-ськ)и** — у західних. У літературній мові обидві названі

прислівникові форми дуже продуктивні, у діалектах вони вживаються відносно рідко.

У українській мові специфічною є прислівникова префіксально-суфіксальна модель з префіксами **за-**, **в-**, основою прикметника вищого ступеня та суфіксом **-ки**, наприклад, *заввишки*, *завбільшки*, поширена переважно в південно-східних говорах. В українських південно-західних говорах виступають словотвірні моделі з префіксами **на-**, **в-** та суфіксом **-ки**: *наввишки*, *навглибки*, чи з префіксом **у-** та суфіксом **-ки**: *убільшки*, *увишки*. Прислівники типу *завбільшки* утворені від прикметників зі значенням вимірності. В українській літературній мові їх усього сім: *завбільшки*, *заввишки*, *завглубишки*, *завдовжки*, *завтовшки*, *завширишки* [6]. Літературними стали і прислівники, утворені від аналогічних прикметникових основ за допомогою префіксів **на-**, **в-** та суфікса **-ки**: *наввишки*, *навглибки*, *навпрошки*, *навширишки*. Ці прислівникові моделі є специфічно українськими. Модель з префіксом **у-** та суфіксом **-ки** залишилася діалектною: *убільшки*, *увишки*, *углибки*, *угрубишки*, *утовшки*, *уширишки*.

В українській літературній мові іноді закріплюється певна прислівникова словотвірна модель, спільна з діалектною, для якої лексемний ряд прислівникових утворень порівняно менший. Наприклад, прислівникова модель від прикметникової основи з префіксом **з-** та суфіксом **-а** чи **-у** в українській мові представлена словами, властивими як літературній мові, так і діалектам: *зблизька*, *звільна*, *здавна*, *стиха*, *справа*, *скоса*, *стовна* тощо, і словами, характерними лише для територіальних діалектів: *згуста*, *згола*, *згубиша*, *здарма*, *зпольська*, *згрецька*, *зписьменска* тощо [9].

У східноукраїнських територіальних діалектах і в літературній мові виявляється однакова віддієслівна прислівникова модель у словах типу *стійма*, *лігма*, *лежма*, *сидьма*, *крадькома*, яка у західно-українських говорах має відмінне звукове оформлення (*стовма*, *лезьма*), або, частіше, відповідники іншої моделі, наприклад: *крадеміц*, *крадьки*, *сиднем* та ін.

Своєрідною особливістю системи українського діалектного прислівникового словотвору є багатоваріантні утворення на противагу, як правило, уодноманітним літературним. З українських діалектних прислівникових форм *знов*, *зно́ва*, *зно́ву*, *зно́вка*, *зно́виль*, *зно́вуть* [15] у літера-

турну мову ввійшли знов, знову, без відмінності у значенні. З різноманітних форм *куди, куда, кудою, кудий, кудай, кудийка, кудывай* [6] літературними стали лише *куди* і *кудою* з намаганням розмежувати значення: *куди* означає кінцеву точку руху, невизначене місце («Скільки вона просила чоловіка: поїдьмо куди на цей час». Коцюбинський); *кудою* означає напрям руху («Де той шлях? Кудою підеш і куди прийдеш». Кучер). Пор. також діалектні словотвірні синоніми *туд, туди, туда, тудою, тудай, тудика, тудийка* і літературне *туди, тудою* з відмінним значенням; діалектне *сюд, сюди, сюда, сюдою*, а літературне *сюди* і *сюдою*. Здебільшого з багатоваріантних діалектних форм літературною стає лише одна, наприклад, діалектний ряд *крадькома, крадком, крадьки, кратці, крадемці*, а літературне *крадькома*; з паралельних діалектних форм *тут, ту, тута, туй* лише прислівник *тут* поповнив лексемний склад літературної мови. Пор. ще діалектний ряд *нині, нинька, ниньки* і літературний прислівник *нині*; діалектні форми *тепер, теперки, теперка, теперкива* і літературну *тепер*. Окремі з названих діалектних утворень, вжиті здебільшого з стилістичною метою, трапляються і в мові художніх творів українських письменників. Наприклад: «Велика пестробарвна хвиля світських Покус і вражінь *тутка* не доходить» (Франко); «Прийшли, Стали кругом ліса; Дивляться — нема нікого...»; «*Ту* їх достобіса!»; «Чи всі ви *тута?*» — кличе мати» (Шевченко); «Хоч *тутки* гинь, хоч що хоч...» (М. Олійник); «...Як вже *туй* ми стали, побачили: се церква проти нас» (Франко).

Основою для формування системи словотвірної будови прислівників сучасної української літературної мови була система словотвору південно-східних говорів. Проте у склад прислівникових утворень літературної мови ввійшли й моделі з інших територіальних діалектів.

Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів виявляється у тенденції до стандартизації окремих словотвірних моделей у літературній мові. Наприклад, з кількох діалектних моделей відприкметникових прислівників на **-о, -е, -і** в сучасній українській літературній мові закріпилася форма на **-о** (крім прислівників, утворених від девербативної прикметникової основи з кінцевим шиплячим приголосним *охоче, співаюче*, хоч і тут вже трапляються паралельні форми *скрипучо//скрипуче*). З синонімного словотвірного ряду в територіальних діалек-

тах згодом, згоді, згодя літературним стало згодом; діалектні форми *додому, домі, домів*, а літературна — *додому*. Багатство діалектних синонімних прислівникових моделей, проте, не могло не сприяти появі синонімних словотвірних рядів і в українській літературній мові. Наприклад, літературними є моделі відприкметникових прислівників типу **по-...(-ськ)ому** і **по-...(-ськ)и**; пор. також синонімний словотвірний ряд у літературній мові: *звідки, відкіль, відкіля*. Однак діалектні словотвірні синонімні прислівникові ряди у порівнянні з літературними часто набагато більші, наприклад, діал. *здалека, здалеку, здалеки, здаля, здалі*, а літ. *здалека, здалеку, здаля*; діал. *сторч, сторчки, сторчма, сторцем, сторцом*, а літ. *сторч, сторчки, сторчма*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко М. Ф. Словопоказчик драматичних творів Лесі Українки. К., 1961.
2. Ващенко В. С., Медведєв Ф. П., Петрова П. О. Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського. Харків, 1955.
3. Верхратський І. Говір батюків. Львів, 1912.
4. Верхратський І. Знадоба до пізнання угорсько-руських говорів.— ЗНТШ Т. 45. Львів, 1902.
5. Верхратський І. Про говір галицьких лемків. Львів, 1902.
6. Грінченко Б. Словарь української мови. Т. II. К., 1908.
7. Гумецька Л. Л. Нарис словотвірної системи української актової мови XIV—XV ст. К., 1958.
8. Дзендзелівський Я. О. Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття Ужгород, 1958.
9. Желехівський Є. Малорусько-німецький словар. Т. 1. Львів, 1886.
10. Жовтобрюх М. А. Взаємодія української літературної мови і діалектів.— Мовознавство, 1973, № 1.
11. Картотека Словника поезії І. Франка (кафедра української мови Львівського університету).
12. Ковалик І. І., Оципко І. Я. Художнє слово Василя Стефаника. Львів, 1972.
13. Лисенко П. С. Словник діалектної лексики середнього і східного Полісся. К., 1961.
14. Мельничук О. С. Південнополіська говірка с. Писарівки (Кодимський район Одеської області).— Діалектологічний бюлетень. Вип 3. К., 1951.
15. Онишкевич М. Я. Словник бойківських говорів (рукопис).
16. Приступа П. І. Говірки Брюховицького району Львівської області. К., 1957.
17. Пура Я. О. Говори Західної Дрогобиччини. Ч. 1. Львів, 1958.
18. Сизько А. Т. Лексика мови Архипа Тесленка. Дніпропетровськ, 1970.
19. Словник мови Шевченка. Т. 2. К., 1964.

ПІВДЕННО-СХІДНА ОСНОВА
ГРАМАТИЧНОЇ СИСТЕМИ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

В процесі виникнення і становлення будь-якої літературної мови визначальну роль відіграє її діалектна основа. Найбільш придатними для літературного опрацювання виявляються, звичайно, ті говори, які тяжіють до історичного центру відповідної етнічної території, поєднують у собі найважливіші спільні риси усього лінгвогеографічного ареалу і займають найбільшу його частину, відрізняються найменшою говірковою диференціацією.

Саме таким вимогам на час зародження нової української літературної мови і відповідали південно-східні українські говори.

Їх граматична будова ще задовго до цього вже в основному позбулася архаїчних рис: склалася в цілому у своєму сучасному вигляді система відмінювання окремих частин мови, завершилася перебудова синтаксичної структури речення з її наближенням до сучасної, що підтримувалася загальним напрямом розвитку граматичної системи усіх східнослов'янських мов [2, 33—36, 140], у тому числі й української, за винятком периферійних говорів її південно-західного наріччя. Спостерігається й ряд інших явищ, які відбивають процес вирівнювання граматичних особливостей української народної мови на південному сході її поширення і їх проникнення в інші діалектні групи.

Внаслідок історичних обставин, які визначили провідне місце Середньої Наддніпрянщини і суміжних з нею південно-східних земель у суспільно-історичних процесах на Україні протягом тривалого періоду, на південному сході української етнічної території склався той тип народної мови, що, за словами Івана Франка, «на величезному просторі від Харкова до Кам'янця-Подільського виявляла таку однотайність, такий брак різкіших відмін, який вповні відповідав українському національному типові, такий «вмішаному» і вирівняному в цілій масі, як мало котрий подібний тип у світі» [5, 337].

Тому ще задовго до утвердження народної української мови в літературному вжитку у творчості відомих і невідомих авторів кінця XVII—XVIII ст. вже виразно просте-

жуються риси південно-східних говорів, які пізніше органічно ввійшли в граматичну систему нової української літературної мови. Та й сама мова цих творів у записках XVII—XVIII ст. за небагатьма винятками мало чим відрізняється від сучасної української мови. І цілком природно, що І. П. Котляревський, з ім'ям якого пов'язується початок утвердження в літературному вжитку української народної мови, його перші наступники і послідовники, основоположник нової української літературної мови Т. Г. Шевченко були вихідцями з Середньої Наддніпрянщини та суміжних з нею територій і спиралися у своїй мовчій практиці на певні, хоч ще й нетривалі традиції літературного опрацювання рідних говорів.

Провідна роль південно-східних говорів у формуванні української літературної мови підтримувалася також авторитетом російської літературної мови як мови найпрогресивнішої й найбагатшої культури слов'янського світу, з якою українська літературна мова з самого початку розвивалася в тісному взаємозв'язку. Діячі української культури, творчість яких була визначальною для її формування, як правило, творили і російською мовою, яка була для них неперевершеним взірцем літературного опрацювання народної мовної стихії. Виховуючись на передових ідеях російської культури, зачинателі і творці нової української літературної мови відразу надали українському слову високого суспільного звучання.

З огляду на це і найважливіші риси, що визначають особливості і характер граматичної системи сучасної української літературної мови, сформувалися на південно-східній основі. Певна частина їх, маючи поширення і в інших діалектних групах, створила широкую інтердіалектну базу граматичної системи літературної мови без зміщення її південно-східної основи.

Є окремі граматичні явища, притаманні літературній мові, які в південно-східних говорах менше поширені, однак ця обставина не впливає на загальну південно-східну основу її граматичної системи, оскільки локальні відхилення від літературних норм у південно-східних говорах досить незначні і невиразні.

Зіставлення основних граматичних форм окремих частин мови, які є літературною нормою, з їх відповідниками в різних діалектних групах народно-розмовної мови свідчить про наявність тотожних з ними форм південно-східного

походження і більше чи менше виражених локальних відмінностей від них на південному заході і на півночі української етнічної території.

Так, для літературної мови, як і для більшості південно-східних говорів, характерним є закінчення **-і** в родовому, давальному і місцевому відмінках однини іменників м'якої і мішаної груп першої і третьої відміни: *землі, кручі, на межі, радості, ночі, в тіні* та ін.

Для говорів південно-західного наріччя, як і для західної частини північних, характерними у цій позиції є форми з закінченням **-и**, яких літературна мова не прийняла: *земли, кручі, на межі, радості, ночі, в тіні* та ін. У місцевому відмінку однини іменники другої відміни м'якої групи в цих же говорах також мають закінчення **-и**: *на кони, в кінці, на поли* і т. ін. Нормою для літературної мови є звичайні для південно-східних говорів форми з закінченням **-і**: *на коні, в кінці, на полі*.

Однією з найхарактерніших рис української літературної мови є іменникове закінчення **-ові, -еві** в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду другої відміни [3, 9]: *синові, товаришеві, краєві*. Ці форми літературна мова засвоїла з південно-східних говорів. На південному заході українського лінгвогеографічного ареалу поширені форми з закінченнями **-ови, зрідка -єви** (*синови, товаришovi, крайови*), властиві також і для суміжних з ними волинсько-поліських говорів північного наріччя. У решті говорів північного наріччя та в деяких карпатських говірках їм відповідають форми з закінченням **-у** (*сину, товаришу, краю*), які в літературній мові використовуються обмежено.

У говорах південно-західного наріччя закінчення **-ови (-єви)** в давальному відмінку однини мають також іменники четвертої відміни: *телятови, тельови, племйови*, а в частині говорів і закінчення **-у**: *теляту, телету*. Літературна мова засвоїла відповідні форми південно-східного походження: *теляті, плем'ю (племені)*.

Від південно-східних говорів літературна мова сприйняла типове для більшості з них, як і для східної частини північних говорів, розрізнення відмінкових закінчень твердої, м'якої і мішаної груп іменників першої і другої відмін: *землею, межею, хлопцем, конем, товаришем, краєм, молодцеві* і т. ін. У південно-західних говорах та в частині північних (волинсько-поліських) поширені відповідні фор-

ми, що стоять за межами літературної мови: *земльою, межею, хлопцьом, коньом, хлопцьови, крайови* і под.

Літературна мова в орудному відмінку однини іменників першої відміни і прикметників жіночого роду (як і аналогічних займенникових форм) має закінчення **-ою, -єю**: *зеленою травою, нашою нивою, малою сестрою* і т. ін. Ці форми є типовими для південно-східних говорів. Поширені вони і в частині північних та південно-західних говорів. У частині південно-західних говорів відповідно поширені стягнені форми з закінченням **-оу** (*зеленоу травоу, нашоу нивоу, малоу сестроу* і т. ін.), що граматичній системі сучасної української літературної мови невідомі.

З південно-східних говорів узяла літературна мова і форми іменників середнього роду на **-а(-я)** типу *життя, весілля, знання, волосся* і т. ін., характерні також для частини суміжних з ними говорів південно-західного наріччя, у більшості яких поширені форми з кінцевим **-е(-є)** без подовження прикінцевого м'якого приголосного (*жите, весіле, знане, волосе* і т. ін.). Подібні форми властиві й північним говорах, але з подовженням прикінцевого приголосного: *житте, зілле, весілле, волоссе*.

На широку діалектну базу спираються і форми називного відмінка множини іменників з суфіксами **-анин, -ин, -ан** типу *татари, лоди, слобожани, громадяни* і под., закріплення яких у літературній мові зумовлене їх поширенням у південно-східних і в значній частині південно-західних говорів. Для більшості північних і частини південно-західних говорів характерні форми типу *татарє, люде, слобожанє, громадяне*, які, хоч і вкраплюються спорадично в південно-східні говори, проте нормою української літературної мови не стали.

Літературна мова має сліди двоїни лише в системі наголошення частини іменників у сполученні з числівниками *два, три, чотири* (*брatі, але три брatи, р'юки, але дві р'юкі*), що є також типовим явищем і для південно-східних говорів та частини інших діалектних груп. Залишки форм двоїни у закінченнях називного відмінка множини досить помітні у інших говорах, насамперед південно-західних (*дві корові, дві руці, три бабі* і т. ін.), стоять поза нормами сучасної української літературної мови.

Для багатьох південно-західних говорів характерними є форми родового відмінка множини іменників першої відміни з закінченням **-ів** (у різних локальних фонетичних

варіантах): *сестрів, долонів, ногів, щелепів, краплів* тощо. Літературна мова засвоїла форми з нульовою флексією (*сестер, долонь, ніг, щелеп, крапель* і т. ін.), що переважають на південному сході української мовної території. Осторонь літературної норми залишилися й вузьколокальні південно-західні форми іменників третьої і частково першої відмін із закінченням **-ий** у родовому відмінку множини (*свиний, гусий, печий, вістий*) та ін.; відповідні відмінкові флексії засвоєні літературною мовою в південно-східному оформленні: *свиней, гусей, печей, вістей* тощо.

У системі відмінювання прикметників, дієприкметників і відповідних їм форм числівників та займенників помітною рисою літературної мови є наявність їх стягнених форм у називному і знахідному відмінках однини для жіночого і середнього роду (*добрі, свіжа, друга, та, таке* та ін.) та в називному і почасті знахідному відмінку множини для всіх родів (*добрі, свіжі, ті, такі* тощо) і наявність нестягнених форм цих частин мови у називному відмінку однини для чоловічого роду (*добрий, свіжий, другий, такий* і ін.) та в давальному і місцевому відмінках для жіночого роду (*добрій людині, на свіжій траві, на тій хаті* і т. ін.). Аналогічні форми в говорах південно-східного наріччя повністю відповідають літературним нормам. У говорах північного наріччя поширені нестягнені форми типу *добрая, свіжее, добрії, тії, якії*, що їх літературна мова використовує обмежено лише в певних стилях, і стягнені форми однини для чоловічого роду типу *добри чоловік, свіжи борці* тощо. Останні властиві і деякій частині південно-західних говорів, у яких загалом названі риси збігаються з літературною нормою і є спільними з південно-східними говорами, за винятком стягнених форм у давальному і місцевому відмінках (*добрі людині, на свіжій траві, на білій руці* і т. ін.), що спорадично зустрічаються і на південному сході.

Повністю відповідають літературній нормі уживані в південно-східних говорах числівникові форми, що більшою чи меншою мірою захоплюють і інші діалектні масиви, хоч і далеко не повністю. Так, літературним (і відповідно південно-східним) формам числівників *один, чотири, двісті* в південно-західних говорах частіше відповідають *іден, оден, штири* (рідше *штирі*), *двіста*. Певна частина відмінностей від літературної мови в системі числівника зумовлена також фонетичними явищами. Архаїчним формам типу *півтретя, півчерта, півп'ята* і т. ін. (в різному фонетично-

му оформленні), уживаним на південному заході українського мовного обширу, в літературній мові відповідають типові південно-східні конструкції типу *два з половиною, три з половиною, чотири з половиною* та ін. Серед них виняток становить лише числівник *півтора*, який зберіг давню форму, хоч і зазнав фонетичної трансформації. Є певні відмінності й у граматичному оформленні деяких збірних числівників. Так, літературним формам *обоє, обидва*, засвоєним з південно-східних говорів, у частині південно-західних говорів відповідають *обидвое, оба*.

В системі займенникових форм поза літературним ужитком лишилися стягнені форми південно-західного поширення *мя, тя, ми, ти, го, му, ю, (на) ню* і под.; літературна мова сприйняла південно-східні форми типу *мене, тебе, мені, тобі, їй, (на) неї*, уживані більшою чи меншою мірою в північних та частині південно-західних говорів. Південно-східні форми *твоему, своєму* не мають відхилень від літературної норми, тоді як у південно-західних говорах та в частині північних їм відповідають стягнені форми типу *твому, свому*, а в більшості північних — *твойому, своїому, мойому* тощо.

Не засвоїла літературна мова і таких форм, як *у него, до него* (південно-західного поширення), *у єї, з єю, з їм*, відомі північним говорами (хоч аналогічні форми при інших займенниках — *у його, на йому* відповідно до літературних *у нього, на ньому* — певною мірою поширені і в південно-східних говорах). Нормою літературної мови стали форми типу *у нього, до цього, у неї, з ним* тощо, які є найпоширенішими в південно-східних говорах. Не прийняла літературна мова і південно-західних редулікованих форм займенників типу *сеся, тота*, в ній закріпилися південно-східні форми типу *ця, та* і ін.

Дієслівні форми південно-східного поширення також відповідають нормам літературної мови, незважаючи на окремі явища локального характеру, що не узгоджуються з ними. Так, літературна мова сприйняла від південно-східних говорів форми минулого часу, аналітичну і синтетичну форми майбутнього часу, способи творення умовного і наказового способів, систему відмінювання дієслів у її типовому вигляді. Відомі ж на південному і частині північному заході українського мовного ареалу форми дієслів майбутнього часу типу *буду ходив, будеш співав*, як і форми майбутнього часу з вільним, переважно препозитивним розміщенням

допоміжного дієслова *йняти* типу *меш ходити, меш думати*, залишки давніх форм перфекта в дієсловах минулого часу в різному фонетичному оформленні (*ходив-єм, ходили-сьмо, ходили-сте*), архаїчні форми умовного способу з рештками аориста (*ходив бих, сидів бись* і т. ін.), як і препозитивне вживання частки *-ся* при дієсловах, залишилися поза літературним вжитком. Не засвоїла літературна мова і вживаних у межах більшості південно-західних та деяких північних говорів форм без епентетичного *-л-* після губних приголосних типу *голуб'ю, мов'ю, граф'ю, вони любеть, ловеть* та ін. Нормативними в ній стали форми *голублю, ловлю, графлю, люблять, ловлять* і под., типові для південно-східних говорів. Є ряд менш виразних рис у дієслівних формах, властивих переважно південно-західним і частково північним говорам, які не вкладаються в норми української літературної мови. Так, літературна мова засвоїла паралельні форми інфінітива на *-ти* і *-ть* (остання з обмеженим вживанням у художньо-белетристичному стилі, переважно в поезії), що так само вживаються і в південно-східних говорах. Уживання форми на *-ти* підтримується в літературній мові її поширенням у багатьох південно-західних говорах та в волинсько-поліських говорах північного наріччя. Разом з тим у частині південно-західних говорів поширені форми інфінітива з суфіксом *-чи* (*течи, стеречи, стригчи* та ін.) в різних фонетичних варіантах. У частині північноукраїнських говорів (у правобережно-поліських) поширені форми інфінітива з суфіксом *-т* (без пом'якшення). Ці форми залишилися поза літературним вжитком.

У більшості південно-західних говорів поширені форми без пом'якшення кінцевого приголосного в особових закінченнях дієслів: *носит, болит, просят, ведут* і под. Частина південно-західних говорів утратила кінцевий приголосний у формах однини в дієсловах другої відміни: *він води, говори, проси*. Літературна мова засвоїла поширені в більшості південно-східних та північних говорів форми типу *він водить, носить, говорить*. На певних етапах формування української літературної мови в практиці окремих східноукраїнських письменників трапляються стягнені форми типу *він ходе, носе*, відомі значній частині південно-східних і південно-західних говорів. Однак у літературній мові перемогли традиційні форми на *-ить* у дієсловах другої дієвідміни, не тільки в наголошеній, а й

у ненаголошеній позиції. Літературна мова не засвоїла і форм наказового способу, утворюваних за допомогою частки *най*, відомих на всій території південно-західного наріччя.

В системі прислівника поза нормами української літературної мови лишилися відомі в частині південно-західних та північних говорів (зокрема в волинсько-поліських) форми типу *кудою, тудою, сюдою* відповідно до східноукраїнських форм *куди, туди, сюди*.

Говорячи про діалектну основу синтаксичних рис нової української літературної мови, слід зауважити, що діалектна диференціація українських говорів на синтаксичному рівні є найменш виразною, проте чітко виділювані її синтаксичні особливості мають яскраво виражену південно-східну основу.

Так, літературна мова не засвоїла локальних синтаксичних конструкцій південно-західного і частково північного поширення типу *їх було двох*, сприйнявши їх у східноукраїнському синтаксичному оформленні (*їх було двоє*). Їй не властиві і предикативні побудови південно-західного поширення: *за лісом видно хата; йому треба книжка* [3, 11]. Обмежено вживаються в ній і південно-західні конструкції з додатком у формі давального відмінка типу *йому болить голова*, а менш поширені в них конструкції з додатком у формі родового відмінка без прийменника типу *мене болить голова* їй невідомі зовсім. Літературна мова засвоїла конструкції південно-східного поширення типу *у мене болить голова*, відомі також частині північноукраїнських говорів.

У допустових конструкціях літературна мова не прийняла утворень південно-західного походження з прийменником *попри* (*попри деякі недоліки, праця в цілому справляється добре враження*), віддавши перевагу східноукраїнським з прийменником *незважаючи на*.

Сполучне слово *скоро* в підрядних реченнях часу, типове для південно-західних говорів, але вживане й рядом письменників-наддніпрянців (наприклад, С. Васильченком, А. Головком та ін.), в літературній мові не прищепилося. Його нормативним відповідником у літературній мові є типовий і для південно-східних говорів сполучник *як тільки*.

Таким чином, основні граматичні особливості сучасної української літературної мови спираються на південно-

східну діалектну основу. Звичайно, південно-східним гово-рам властиві й деякі локальні особливості, які не стали надбанням літературної мови.

Орієнтуючись в цілому на широку східноукраїнську діалектну основу, українські письменники на ранніх ета-пах становлення української літературної мови, не маючи ще перед собою усталеного зразка літературної мови на на-родній основі, часто відштовхувалися в своїй творчості від рідних говірок, і тому в мовній практиці ранніх діячів українського слова, особливо дошевченківської доби, мож-на знайти певну кількість вузьких локальних особливостей, у тому числі й у граматичній системі, проте вони не стали визначальними для дальшого розвитку української літе-ратурної мови. Так, не прищепилися в українській літера-турній мові форми множини іменників II відміни типу *міщане, дворяне, бояре, люде*, що загалом, як уже відзнача-лося, властиві говорам північного наріччя, але в свій час були ширше відомі і в частині південно-східних говорів; вони простежуються в творчості І. Котляревського, Є. Гребінки, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'я-ненка, П. Куліша та інших попередників і сучасників Т. Г. Шевченка. Як данина старій книжній традиції спостері-гається вживання, наприклад, у І. Котляревського та Г. Квіт-ки-Основ'яненка, форми 3 ос. одн. дієслів I дієвідміни з кінцевим приголосним **т'** (*обітрьть, плачеть*), можливо підтримане, зокрема в творчості Г. Квітки-Основ'яненка, діалектними рисами слобожанських говорів, що, зіткнув-шись з південноросійськими, перейняли від них деякі мор-фологічні риси; пор. ще вживані ним дієслівні форми 3 ос. мн. II дієвідміни — *бачуть, ходють, несють, роблють, голосють*, притаманні південноросійським говорам, у яких у ненаголошеній позиції не розрізняються ці особові закінчення від аналогічних закінчень дієслів I дієвідміни. Не знайшли скільки-небудь значного відображення в ході подальшого розвитку української літературної мови й такі риси, як відсутність чергування передньозвизичних приго-лосних **д, т, з, с, ж, ч, ж, ш** в формах I ос. одн. дієслів II дієвідміни (*ходю, крутю, возю, носю* тощо), відомі час-тині південно-східних говорів. Їх проникненню в літера-турну мову, на думку М. Наконечного, протидіяла «тра-диція старої книжної мови і тісно пов'язане з нею усне мов-лення освіченої верстви українського народу» [4, 50], до якої належали І. Котляревський та Г. Квітка-Основ'янен-

ко, а згодом, починаючи з Т. Г. Шевченка, традиція нової української літературної мови. Окремі діалектні риси мор-фологічної системи української мови, що співіснували в говорах паралельно, стали вживатися в новій літератур-ній мові з певною стилістичною диференціацією, як-от: стягнені і нестягнені форми дієслів I дієвідміни в 3 ос. одн. типу *гуля* — *гуляе, співа* — *співає*; паралельні форми інфі-нітива типу *ходить* — *ходить* тощо.

Поширений на ранньому етапі розвитку літературної мови дієслівний суфікс **-ова-** (*мальовати, танцювати*), що відбивав особливості певної частини південно-східних говірок, суміжних з говорами північного наріччя, згодом був витіснений вживаним у переважній більшості півден-но-східних і південно-західних говорів, крім карпатських, суфіксом **-ува-**. Так само суфікс **-ійш-** у прикметниках та прислівниках вищого і найвищого ступенів (*любійший, добрійший, скорійше*), більше поширений у південно-за-хідній і почасти в північній діалектних групах, пізніше поступився місцем суфіксові **-іш-**, що зумовлювалося впли-вом південно-східних говорів, для яких він був типовим.

Проте не ці та інші розбіжності в граматичних формах, що спостерігалися в українській літературній мові періоду її становлення, визначали загальний напрям її розвитку. Наявність паралельних явищ у східноукраїнських говорах чи й окремих відхилень від східноукраїнських граматичних доміант не вплинули на процес її творення на південно-східній діалектній основі.

Літературна діяльність основоположника української літературної мови Т. Г. Шевченка, що була творчим синте-зом і дальшим розвитком мовної практики його поперед-ників, закріплює її норму на східноукраїнській основі, хоч певні відхилення від неї і можна помітити у мові деяких його наддніпрянських наступників (у творах П. Мирного, І. Нечуя-Левицького, І. Карпенка-Карого, І. Манжури тощо).

Звичайно, кожен, хто брався за перо і творив україн-ською мовою, дбаючи про дальше утвердження українського слова в літературі, плекаючи мову Т. Г. Шевченка, вносив до неї й елементи рідної говірки, та це об'єктивно не роз-хитувало літературної норми, а сприяло розширенню і ут-вердженню її східноукраїнської діалектної бази.

На західноукраїнських землях початок творення літера-турної мови на народній основі поклали діячі «Руської трій-ці» — М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький.

Передові представники української культури на заході України в цілому орієнтувалися на літературну мову, яка складалася на східноукраїнських землях. Проте в умовах штучного розз'єднання українських земель і реакційної політики австрійської монархії, спрямованої на поглиблення і закріплення цього розз'єднання шляхом підтримання і заохочення вузько місцевого «рутенства», часто спрямовувало мовну практику на місцеві говори, іноді свідомо (для наближення до читача з народу), іноді несвідомо — внаслідок впливу навколишнього мовного оточення. Велике значення для утвердження на західноукраїнських землях загальноукраїнської літературної мови, виробленої на східноукраїнському ґрунті, мала діяльність І. Я. Франка, який неодноразово підкреслював визначальну роль східноукраїнських письменників і південно-східних говорів у формуванні літературної української мови на народній основі, хоча разом з тим не заперечував можливості використання західноукраїнськими письменниками місцевого, зокрема лексичного, мовного матеріалу.

У своєму розвитку українська літературна мова сприйняла від південно-західних, а почасти й північних говорів ряд структурних рис, які розширили її можливості для вираження думки, не змінивши її південно-східної основи. Зокрема, збагатився арсенал словотворчої і синтаксичної синонімії. Так, полісемічний суфікс *-ищ-*, що поширений у південно-східних та в переважній більшості північних говорів, закріпився в літературній мові як засіб творення слів на означення ділянки землі з-під певних сільськогосподарських культур (*просище, житнище, кукурудзище*), назв місця за якоюсь ознакою (*пасовище, дворище*) та на означення предметів чи істот великого розміру з відтінком згрубілості (*вовчище, дідище, деревище*), почасти як засіб негативної характеристики якогось явища чи події (*зборище, збіговище*). У південно-західних та в деяких північних говорах в аналогічній функції виступає суфікс *-иськ-*, що походить від спільнослов'янського суфікса *isk. У процесі втягування південно-західних говорів в орбіту загальнонародної літературної мови цей суфікс був засвоєний нею, хоч і непослідовно, як засіб словотворчої синонімії. Так, у літературному обігу без будь-яких стилістичних обмежень як назви місць за певною ознакою з більшою чи меншою частотою вживання співіснують *пасовище і пасовисько, житнище і житнисько, збіговище і збіговисько* та ін., але

тільки *дворище, сховище, урочище*. У мовній практиці взагалі форми з *-ищ-* вживаються послідовніше — завжди в офіційних матеріалах і частіше в мові художньої літератури. Форми з *-иськ-* зустрічаються лише в мові художньої літератури, переважно в письменників, для яких південно-західні говори є рідними. Разом з тим він закріпився в літературному вжитку як засіб емоційно-забарвленої оцінки якої-небудь істоти чи явища з деяким негативним відтінком, але без згрубілості чи підкреслення величини, розміру, сили та ін. (*хлопчисько, вовчисько, вітрисько*), вносячи вже інший відтінок значення порівняно з суфіксом *-ище* в однокореневі утворення (пор. *вовчище* «дуже великий вовк» і зневажливе *вовчисько*).

Якісні прикметники і прислівники з префіксом *за-* (південно-західні утворення), який модифікує значення цих словоформ у напрямі посилення міри вияву якої-небудь ознаки чи ступеня інтенсивності тієї самої якості в конкретному предметі відповідно до узвичаєних у літературному вжитку описових форм південно-східного походження (*забагато* 'трохи', рідше 'дуже', 'надто', 'багато'; 'більш ніж треба'; *завеликий* 'трохи', рідше 'дуже', 'надто', 'великий'; 'більший ніж треба'; *задосить* 'більш ніж досить, ніж треба' і под.), засвоєні літературною мовою як додатковий засіб вираження цієї модифікації. Такі форми ще на початку ХХ ст. простежуються переважно в творах західноукраїнських письменників, хоч зустрічаються і в письменників-наддніпряців (наприклад, у Панаса Мирного), але згодом стали вживатися значно частіше, хоч і не набули загального поширення, оскільки їх вживання обмежується лише частиною якісних прикметників і прислівників. Так, широко засвідчені форми *забагато, завважкий, завеликий, запізно* та ін., меншою мірою — *загусто, загутий, затісний, зашвидкий* і под., але зовсім не засвідчено можливих форм *задорогий, задивний, замілкий, загарячий* і т. ін.

Міждіалектною взаємодією зумовлена наявність у сучасній українській літературній мові паралельних прислівникових утворень від назв пір року: поряд з прислівниками *весною, літом, зимою*, поширеними переважно в південно-східних та північних говорах, у літературній мові без будь-яких обмежень уживаються також прислівники *навесні, влітку, взимку*, властиві більшою мірою південно-західним говорах.

Типові північноукраїнські форми давального відмінка іменників II відміни на *-у (-ю)* (*брату, товаришу, Андрію*), не впливаючи на вживання домінуючих у літературній мові загальнопоширених у решті говорів форм з закінченням *-ові (-єві)* (*братові, товаришеві, Андрієві*), стали засобом, який дає можливість уникнути нагромадження однакових граматичних форм, коли поряд стоїть цілий ряд таких іменників (наприклад, *сину Петрові, поетові Андрію Малишку* та ін.).

Нестягнені форми прикметників та займенників, що є типовими для північних говорів, увійшли в літературну мову поряд із звичайними і загальноповживаними в ній стягненими як неодмінний атрибут поетичної та народно-пісенної творчості. Типовим прикладом такого симбіозу стягнених і нестягнених форм може бути відома народна пісня: «Одна гора високая, а другая нижча, Одна дівка далекая, А другая ближча».

Аналогічну функцію виконують і форми інфінітива на *-ть*, які широко використовуються в поетичній мові поряд з основними для літературної мови формами на *-ти* (*ходить — ходити, співають — співати*). Перші з них властиві більшою мірою південно-східним говорам, хоч і далеко не всім; закріплення інфінітивних форм на *-ти* як основних у літературній мові було підтримане впливом південно-західних і частково північних говорів.

Окремі синтаксичні конструкції, властиві іншим говорам української мови, підтримані, з одного боку, традицією, а з другого — частковим поширенням у деяких південно-східних говорах, стали засобом синтаксичної синонімії, передусім у художньо-белетристичному стилі літературної мови. Серед них слід назвати конструкції типу *у нього було три сини* паралельно з *він мав три сини*; *у нього болить голова* паралельно з *йому болить голова*, перші з яких, східноукраїнські за походженням, в системі сучасної української літературної мови є основними, а другі, відомі переважно в південно-західних говорах, вживаються в художній літературі без помітних обмежень чи спеціальних стилістичних настанов, хоч в інших стилях літературної мови сприймаються як ненормативні. Наприклад: «Той [утікач] спіткнувся, і капелюх йому злетів» (Гончар); «Вид йому був блідий, очі перестрашено кружляли» (Смолич); «В морі зморшок обличчя їй» (Сосюра). Очевидно, в цьому певну роль відіграв не лише вплив окремих говорів, але й давня

традиція, оскільки ці форми не були чужими і для ряду східноукраїнських письменників раннього періоду, що вплив південно-західних говорів на яких говорити не доводиться, наприклад, для І. Котляревського («Три голови мав пес сей мурий, Він на Енея загарчав»), для Г. Квітки-Основ'яненка («Василь, блідний-блідний, як тая настояща смерть, волосся йому розкуйовджене»; пор. в аналогічній ситуації вживання типової східноукраїнської конструкції у Панаса Мирного: «Голова його розкуйдана, очі грають»).

Уживання синтаксичних конструкцій з прийменником *к*, властивих частині північних та південно-західних говорів, але відомих також і в деяких південно-східних (переважно в фразеологізмах), які нерідко зустрічаються у творах східноукраїнських письменників дожовтневої доби, пізніша мовна практика обмежила сталими сполученнями, рідше — спеціальними стилістичними функціями, переважно в поезії, для надання викладові динамічності, емоційної наснаженості чи урочистості (пор. відомі тичининські рядки: «Ще ж він руку притулив К серцю і к своєму»). Як правило, у всіх стилях сучасної української літературної мови їй відповідає конструкція з прийменником *до*, що є типовою для південно-східних говорів. Певною мірою це стосується вживання конструкцій з прийменником *о(об)* з іменником-об'єктом у місцевому відмінку. Ці конструкції, поширені тепер у деяких південно-західних говорах, в минулому, очевидно, вживалися ширше, оскільки вони нерідко засвідчуються у творах східноукраїнських письменників: «Еней по щастю без поміхи Вдавався в жарти, ігри, сміхи, А о Юноні і забув» (Котляревський); «А тут бур'ян, піски, тали... І хоч би на сміх де могила О давнім давні говорила» (Шевченко); «Перечулося в нас об Варці, що жива й хороша, що забула лихо, забула страхи усі свої» (Марко Вовчок). У сучасній літературній мові аналогічні конструкції лише зрідка вживаються в художній літературі, наприклад: «Він, Нерчин, розписався о тім власноручно на обсмаленій колоні рейхстагу» (Рибак); «Що заводійка, то так, скрізь устигає, але ніхто поганого об ній слова не скаже» (М. Олійник); «[О к с а н а:] Ну, йди, коли говорити ні об чім» (Корнійчук). Проте поза межами художньо-белетристичного стилю ці конструкції не вкладаються в норми сучасної літературної мови. Натомість уживаються типові східноукраїнські конструкції з прийменником *про* та іменником у знахідному відмінку (*про те*,

про неї, про що). Певною мірою в аналогічній функції використовується, хоч і обмежено, прийменник *за*: «Спасибі вам, що ви так піклуєтесь за його» (Панас Мирний); «Я... вважаю за велике для себе щастя бути в фалангах тих піонерів, які дбать за високий розвиток нашого чарівного слова» (Васильченко). Конструкції з прийменником *за* в цій функції характерні для південно-західних говорів (у південно-східних говорах, як і в літературній мові, вживаються конструкції з прийменником *про*).

Конструкції з прийменником *о* (*об*) у минулому вживалися і в позиції з іменником у знахідному та місцевому відмінках для вираження часових відношень: «Бачу себе о тій порі, коли ходив із старою та завоженою граматиною в руках і з радісними, золотими надіями в грудях» (Васильченко). У сучасній літературній мові, як і в південно-східних говорах в цілому, нормативною є в аналогічній позиції конструкція з прийменником *в* чи його фонетичним варіантом *у* (*в ту пору*). Проте як синтаксичний синонім зрідка — і лише в мові художньої літератури — може вживатися й конструкція з прийменником *о* (*об*): «О цій порі місцеві жителі... виходили на свої веранди» (Гончар); «Митько все ж неспокійний: хто б це міг об цю пору?» (Головка). Як нормативні ці конструкції увійшли в літературну мову тільки на означення точного часу: *о десятій* (*об одинадцятій*) години.

Можна помітити певний вплив південно-західних говорів і на структуру складних речень та близьких до них конструкцій, хоч цей вплив зводився переважно до підтримання тих синтаксичних побудов, які певною мірою були поширені в частині південно-східних говорів. Прикладом такого впливу є вживання сполучника підрядності *аби* для поєднання підрядних речень мети і рідше — додаткових з головним. Цей сполучник у південно-східних говорах, як і в літературній мові, вживається здебільшого як засіб зв'язку з головним реченням підрядних речень умови (в цій функції його можуть заступати сполучники *якби*, *коли б*, *коли б лише*, *коли б тільки*, *тільки б*); «Не спинай, нехай собі співає, аби не голосно» (Шевченко); «Що сказали б про нього однодумці, аби дізнались, як він дав за ці дні волю почуттям» (Стельмах); «Синам мужицьким всі шляхи відкриті, Аби хватило волі та снаги» (Бажан). У названій вище функції засобу зв'язку підрядних речень мети і додаткових з головним цей сполучник поширений у півден-

но-західних говорах, але відомий і деяким південно-східним, у яких частіше виступає сполучник *щоб*. У цій функції сполучник *щоб* переважає і в літературній мові. Але в минулому сполучник *аби* у підрядних реченнях мети і додаткових, очевидно, у південно-східних говорах мав більше поширення, про що свідчить його вживання рядом письменників-наддніпрянців (хоч у Т. Шевченка — основоположника нової української літературної мови — його й не засвідчено): «Я Нептуну Півкопи грошей в руку суну, Аби на морі штурм утих» (Котляревський), «Він рад буде навіть поступитися чим-небудь, аби привести діло до кінця» (Панас Мирний). З найвидатніших дожовтневих майстрів слова він частіше простежується в цій функції у Лесі Українки та в М. Коцюбинського, хоч в окремих творах останнього його вживання, можливо, було зумовлене певними стилістичними настановами (зокрема, в повісті «Тіні забутих предків»): «Чує лицар серед бою, що смертельна рана в грудях, стиснув панциря міцніше, аби кров затамувати» (Леся Українка); «Гашіца воліла, аби земля запалася під нею» (Коцюбинський); «Микола довго оповідає, а коли ненароком згадає чорта, Іван хрестить груди під кептарем. Микола ж тоді плює, аби нечистий не мав над ним сили» (Коцюбинський). У сучасній українській літературній мові сполучник *аби* як відповідник сполучника *щоб* при підрядних реченнях мети та додаткових уживається переважно в художній літературі, хоч і не завжди вмотивовано. Твори окремих письменників — наших сучасників — іноді хибують надмірним вживанням конструкцій з цим сполучником у його типовій для південно-західних говорів функції.

Спостерігаються окремі міждіалектні контамінації в дієслівному керуванні: південно-західне *чекати на кого* під впливом східноукраїнського *ждати кого*, увійшовши в літературну мову, трансформувалося в *чекати кого*. Таке керування при цьому дієслові стало основним.

Отже, сучасна українська літературна мова, склавшись на основі південно-східних говорів, максимально уніфікованих, територіально найбільш поширених, з значним про шарком інтердіалектних елементів, відомих іншим діалектним групам, а тому найбільш придатних для виконання загальнонаціональних комунікативних функцій [3, 13], у процесі свого розвитку увібрала в себе найхарактерніші спільні риси з усіх мовних масивів українського лінгвогеографічного ареалу. Збагативши ними арсенал своїх

виражальних засобів, «сучасна українська літературна мова становить високе надбання культури українського народу, одну з найрозвиненіших мов світу» [1, 33].

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід І. К. Мова і ідеологічна боротьба. К., 1974.
2. Житецький П. Очерк літературної історії малоруського нареччя в XVII в. К., 1889.
3. Жовтобрюх М. А. Взаємодія української літературної мови і діалектів — Мовознавство, 1973, № 1.
4. Наконечний М. Перша граматики «нової» української літературної мови. — Мовознавство, 1968, № 5.
5. Франко І. Я. Твори в 20-ти т. Т. 16. К., 1955.

Н. Й. Марчук

ДІЕСЛІВНІ ФОРМИ

УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

В ІХ ЗВ'ЯЗКАХ З НАРОДНИМИ ГОВОРАМИ

Дієслівна система сучасної української літературної мови спільна в своїй основі з дієслівною системою середньо-наддніпрянських говірок південно-східного діалектного типу. В процесі її становлення йшов добір і відшліфування форм, насамперед тих, які були властиві всім говорам української мови, тобто які мали наддіалектний загальномовний характер. Для виділення таких наддіалектних загальномовних рис серед елементів дієслівної парадигми одне з першорядних місць посідає визначення поширеності й ступеня обов'язковості їх у діалектах, а також дослідження стабільності ~ рухливості їх у говірках, визначення говіркової (діалектної) норми та варіантів *. Встановлення варіантів відіграє важливу роль для визначення природи мовної норми, оскільки варіантність являється результатом мовного розвитку, зокрема наслідком міжмовних і міждіалектних контактів та інших мовних і позамовних факторів. Порівняно велика варіантність, у тому числі й окремих елементів дієслівної парадигми в говорах україн-

* До варіантів відносимо ті словоформи, які передбачають однозначне вираження системних значень. Це, по суті, дві або й більше форм з однаковим значенням, які стосовно одна до другої не несуть додаткової інформації [50, 128—133; 12, 55—56].

ської мови, є результатом нестійкості діалектної норми. Походження варіантів може бути різним. Існують варіанти і в літературній мові, де вони вважаються нормативними *. І в першому, і в другому випадку варіанти виступають як резерв для поповнення, вдосконалення й перебудови мовної системи. «Там, де немає можливості вибору, нема й проблеми норми» [49, 17]. Побутування таких варіантів у літературному мовленні великою мірою залежить від їх ареального поширення. Проведене в 1970 р. в Інституті російської мови АН СРСР соціально-лінгвістичне дослідження, яке ставило метою перевірку залежності розподілу варіантів, що допускаються нормою, від територіального, вікового, професійного й освітнього розрізень, тобто соціальної характеристики мовця, показало, що вибір того чи іншого варіанта і його вживаність у літературному мовленні залежить насамперед від того, наскільки поширений той або інший варіант у тих говорах, носіями яких виступають мовці. Якщо варіант не має певної локалізації в говорах, тобто він властивий однаковою мірою всім діалектам, то й у літературному мовленні не відчувається ніяких локально обумовлених коливань щодо його поширення [23].

Для дієслів сучасної української літературної мови і її діалектів властива в основному єдина система дієслівних форм, хоч і з досить строкатими діалектними варіантами. Те відмінне, що проявляється в говіркових дієслівних парадигмах, стосується формальних виражень одних і тих же значень. Дієслівна парадигма сучасної української літературної мови серед окремих своїх елементів теж допускає варіантні форми. Будучи адекватними щодо своїх значень, ці варіанти набувають у мовленні переважно стилістичних відмінностей. У різних ситуаціях з тих або інших причин може надаватись перевага одному з таких варіантів [45, 13—15]. Серед дієслівних форм, що мають варіанти в дієслівній парадигмі літературної мови і говіркових дієслівних парадигмах, слід відзначити насамперед інфінітивні форми.

Сучасній українській літературній мові властиві інфінітиви з афіксом **-ти**, що творяться від дієслівної основи незалежно від її структури й акцентологічних показників

* А. Єдлічка з приводу обумовленості варіантів і норми пише, що «розвиток норми здійснюється якраз завдяки варіантам, вони являються, як правило, перехідними формами від однієї якості до іншої» [16, 558].

(повні інфінітивні форми) й інфінітиви з афіксом **-т'**, що творяться від дієслівної основи на голосний (короткі інфінітивні форми). Повні інфінітивні форми, утворені від дієслівної основи на приголосний, становлять літературну норму і є безваріантною формою в сучасній літературній мові (*пекти́, л'агті́, нести́, везти́, йісти, весті́, месті́, шкребті́, умёрти*). Інфінітиви з основою на голосний в літературній мові мають дві форми — з афіксом **-ти** і варіант з афіксом **-т'** (*писáти/писáт'*, *читáти/читáт'*, *носíти/носíт'*). Повні інфінітивні форми цього типу становлять загальномовну норму, короткі форми можна віднести до функціонально-стилістичних норм мовлення, оскільки вони вживаються поряд з повними формами переважно в усному літературному мовленні, а також у художньо-белетристичному стилі літературної мови. У дожовтневих прозових творах письменників, носіїв говірок південно-східного діалектного типу, — Г. Квітки-Основ'яненка, Панаса Мирного — простежується паралельне вживання коротких і повних інфінітивних форм із значною перевагою повних форм над короткими, що відбиває паралельне використання обох форм у південно-східних говорах. Наприклад, в оповіданні Г. Квітки-Основ'яненка «Салдатовський патрет» із 107 інфінітивних форм на голосний дієслівної основи, вживаних як у мові автора, так і в мові персонажів, коротких інфінітивних форм — 7 («Побачила та й не знала, що з ним *робити*»; «Що тут на світі *робити*?»; «Нічого *робити*, поставили»; «Так не знаєш, що *робити*?»). Проте в повісті І. Нечуя-Левицького «Хмари» із 1365 інфінітивних форм на голосний — 1077 коротких («Студенти почали *виходити*, *брати* білети і *говорити*, що кому припадало»; «Ольга й Катерина вже не ходили до глибо-бориського дяка *вчить* граматки та часловця; їм найняли гувернанток, котрі вчили їх *читати* і навіть трохи *говорить* по-французькій»)*. Прозові твори кінця ХІХ — початку ХХ ст. носіїв говірок південно-західного діалектного типу — І. Франка, М. Че-

* Художня проза і поезія представлена прикладами з таких творів: Антологія української поезії. Т. 2. К., 1957; Закарпатські народні пісні. К., 1962; *Квітка-Основ'яненко Г.* Твори. Т. 3. К., 1969; 36. Лицем до сонця. Ужгород, 1960; *Луцук В.* Обрій на крилах. Лірика. К., 1965; *Нечуй-Левицький І.* Твори. Т. 2, 3. К., 1965; *Павличко Д.* Сонети подільської осені. К., 1973; *Стефаник В.* Твори. К., 1964; *Стороженко О.* Вибрані твори. Х. — К., 1930; *Федькович І.* Вибрані твори. К., 1955; *Франко І.* Твори у 20-ти т. Т. 2, К., 1950; *Черемшина М.* Вибрані твори. К., 1949.

ремшини, Ю. Федьковича та ін. — в основному відбивають повні інфінітивні форми, які в цих говорах виступають переважно як безваріантні. В оповіданнях І. Франка «Слимак», «Хлопська комісія», М. Черемшини «Дід», «Карби» коротких інфінітивних форм с основою на голосний не виявлено, хоча в інших творах цих письменників вони зустрічаються. Наприклад, «І сприяти йому буду, і в огонь за його піду, а *говорить* вже не буду» (Федькович).

Вживання інфінітивних форм на **-ти, -т'** у сучасній українській літературній мові часто зумовлюється стилістичною диференціацією мовлення. У прозових творах сучасних українських радянських письменників уміло поєднуються обидві інфінітивні форми, які побутують у мові. Співвідношення повних і коротких інфінітивних форм у художніх творах різних авторів і різних жанрів неоднакове. Інколи один і той самий автор залежно від стилістичної настанови або особливостей ритмічної будови віршованого твору віддає перевагу одній з інфінітивних форм [44, 58—61]. Перевага тієї або іншої форми в усному літературному мовленні перебуває в тісній залежності від поширеності її в говорах української мови. Як свідчать матеріали Атласу української мови, інфінітивні форми на **-ти** (маємо на увазі інфінітивні форми на голосний основи) засвідчені в усіх українських говірках. Ареал суцільно безваріантного поширення їх охоплює говірки південно-західного діалектного типу, на захід від умовної лінії: Висоцьк (Ровенської обл.) — Сарни — Ровно; на південь від умовної лінії: Ровно — Житомир; на захід від умовної лінії: Житомир — Андрушівка — Вчорайше — Ружин (Житомирської обл.) — Погребище (Вінницької обл.) — Жашків — Тальне (Черкаської обл.) — Новоархангельськ (Кіровоградської обл.) — Криве Озеро (Миколаївської обл.); на південь від умовної лінії: Криве Озеро — Балта. Безваріантні повні інфінітивні форми на голосний основи засвідчені також у переважній більшості українських говірок на території Молдавії, предки мешканців якої були носіями говірок південно-західного діалектного типу [2, т. 3, ч. 3, карта № 37]. Іншим українським говіркам властиве паралельне поширення повних і коротких інфінітивних форм з перевагою коротких у північноукраїнських говірках.

Слід відзначити, що інфінітивні форми на **-ти** майже послідовно засвідчують староукраїнські пам'ятки, писані на південно-західній діалектній території, на що вказують

дослідники мови цих пам'яток В. Курашкевич [53, 123], В. Ярошенко [52, 305], Л. Л. Гумецька [13, 291], І. М. Керницький та ін. [19, 252—253]. Про це свідчать українські грамоти XIV й XV ст., видані В. Розовим, В. Русанівським і М. Пещак (маємо на увазі документи, писані на галицько-волинській мовній території, де короткі інфінітивні форми поодинокі *). Таке послідовне вживання повних інфінітивних форм у пам'ятках західноукраїнської територіальної приналежності підтримувалось не лише книжною, писемною традицією, а, очевидно, й діалектним впливом. Можливо, ця риса вже й на той час мала наддіалектний характер.

У пам'ятках Лівобережної України засвідчені паралельні інфінітивні форми на **-ти** і **-ть** **. Виступають вони як тотожні варіанти в однаковій функції без певного стилістичного навантаження.

Як уже відзначалось, вживання коротких інфінітивних форм у староукраїнських пам'ятках певною мірою підтримувалось впливом тих говірок, дієслівна система яких мала паралельні інфінітивні форми на **-ти** й **-т'**, а в деяких пам'ятках північної України, очевидно, впливом білоруської й російської мов і їх говірок, в яких тенденція до утворення коротких інфінітивних форм проявляється більш послідовно. Проте слід відзначити, що оскільки ще на сьогодні за даними пам'яток важко встановити локалізацію певних діалектних явищ, у тому числі й коротких інфінітивних форм, то й зіставлення їх з сучасними ареалами інфінітивів на **-т'** в говорах української мови не може дати достовірних відомостей щодо поширення їх у діалектах XIV—XVII ст. Так, В. Русанівський на основі аналізу дієслівної системи ділової мови XIV—XV ст. відзначає, що «уживання форм на **-ть**, **-т**, **-ть** в XIV—XV ст. не було локалізованим. Територія їх поширення не збігається з сучасним діалектним уживанням форм інфінітива на **-ть**» [47, 36]. Пам'ятки XVI—XVII ст., у тому числі й південно-західної діалектної приналежності, засвідчують короткі ін-

фінітивні форми. Проте порівняно рідке вживання їх наряд чи може бути підставою для локалізації їх у діалектах. Воно швидше може бути свідченням того, що це був, як зазначає Л. А. Булаховський стосовно збільшення коротких інфінітивних форм у південно- та західноруській писемності, «процес дедалі вільнішого проникнення в письменство розмовної стихії, раніше стискуваної суворішою нормою обмеженої кількості письменних людей переважно з виучкою церковнослов'янської школи» [5, 35—36].

У деяких говірках української мови засвідчені повні інфінітивні форми на **-т'і**. Наприклад: *берег^х м'і, стрп^і г' м'і, пект'і(С.) **; *сид'ім'і, ход'і м'і/сид'ім', ходім'* (В., В. О., К., Х.); *бач'ім'і/бачім'* (Л.); *ім'і, нест'і* (Р.); *сид'ім'і, ход'ім'і* (М.). Вони поширені в північноукраїнських говірках, зокрема правобережнополіських, на північ від

* У тексті назви населених пунктів скорочуються. БРСР. Б р е с т с ь к а обл.: Доригинський р-н — Сам.— Самоповичі; Смолинський р-н — Р.— Річиця. ПНР Р я ш і в с ь к е воєводство: Барти.— Бартне. УРСР. В і н н и ц ь к а обл.: Мурованокурілівський р-н — Мор.— Морозівка; В о л и н с ь к а обл.: Любомльський р-н — Пол.— Положеве, П.— Пульмо; Ж и т о м и р с ь к а обл.: Овруцький р-н — С.— Селезівка; Олевський р-н — Х.— Хочине; З а к а р п а т с ь к а обл.: Великобезнянський р-н — Б.— Буківцево, Костр.— Кострина; Іршавський р-н — Д.— Довге; Міжгірський р-н — Ізк.— Ізки; Перечинський р-н — Заг.— Загорб; Рахівський р-н — Богд.— Богдан, Кв.— Кваси, Кост.— Костилівка, Яс.— Ясіня; Ужгородський р-н — Бар.— Баранинці, Н.— Невицька; Хустський р-н — Дан.— Данилово; І в а н о - Ф р а н к і в с ь к а обл.: Горodenківський р-н — Остр.— Острівець, Ч.— Чортовець, Калузький р-н — Граб.— Грабівка; Коломийський р-н — В. К.— Велика Кам'янка. Пил.— Пилипи; Рожнятівський р-н — Сух.— Суходіл; Снятинський р-н — Бал.— Балинці, Зап.— Запругтя, Т.— Тростянець; Л ь в і в с ь к а обл.: Пустомитівський р-н — Ст.— Ставичани; П о л т а в с ь к а обл.: Гадяцький р-н — Б. Л.— Березова Лука; Решетилівський р-н — Шамр.— Шамраївка; Р о в е н с ь к а обл.: Дубровицький р-н — В. О.— Великі Озера; Рокитнівський р-н — Б.— Березова, К.— Кам'яне; Сарнинський р-н — Гл.— Глушиця; Червоноармійський р-н — Сипк.— Сипки; Ч е р н і в е ц ь к а обл.: Вижницький р-н — Вижн.— Вижниця; Кішманський р-н — Вит.— Витилівка, Н. С.— Нижні Степанівці, Юж.— Южинець; Сторожинецький р-н — Кл.— Клишівка, С. Ж.— Стара Жадова; Ч е р н і г і в с ь к а обл.: Ріпкинський р-н — Гн.— Гніздище, Дем.— Дем'янівка, Кл.— Клубівка, Ком.— Комарівка, С. Я.— Старі Яриловичі; Чернігівський р-н — Макш.— Макшин; Тернопільська обл.: Заліщинський р-н — Дзв.— Дзвиняч; Збарзький р-н — Дзвин.— Дзвинячка; Монастирський р-н — Вістр.— Вістря; ЦССР С х і д н о с л о в а ц ь к и й край: М.— Матяшка, Н. Р.— Нижні Ремаші, Хм.— Хмельова, Як.— Якуб'яни.

* Г. Півторак відзначає, що в грамотах XV ст., виданих В. Русанівським, з 357 повних інфінітивних форм лише три — скорочені [42, 23].

** Л. Самійленко, досліджуючи мову пам'яток української ділової писемності другої половини XVII ст., відзначає, що в актових книгах Полтавського городового уряду XVII ст. засвідчені обидві форми інфінітива навіть в межах одного й того ж речення [48, 26].

умовної лінії: Сарни — Блажове (Ровенської обл.) — Озеряни (Житомирської обл.) — Чорнобиль [2, т. 2, карта № 235; 34, 13] і закарпатських (ужанських) [24, 143; 25, 24—25]. Ці форми українській літературній мові не властиві.

Інфінітиви з основою на **г**, **к** у діалектному мовленні можуть виступати в архаїчній формі з суфіксом **-чи** (**-ч'і**, **-ш'і**): *печі́, стрі́чи, стеречі́, течі́*. Наприклад: *стерехчі́, стрі́хчи//стрі́хти, печі́* (П.); *бирихті́//бирихчі́, стрі́хти//стрі́хчи//стрі́хчи, пикті́//пичі́* (Пол.); *стрі́чи^и*,

печ'у, б'іч'і (Т.); *бе^ире^иш'ч'і́, стрі́ш'ч'і́, н'іч'і́* (С Ж.); *стрі́ш'і́, піш'і́* (Б., Костр.); *пеш'у* (Н.). Як свідчать матеріали Атласу української мови, вони властиві лише говіркам південно-західного діалектного типу і поширені на захід від умовної лінії: Мала Глуша (Волинської обл.) — Ковель — Володимир-Волинський — Броди (Львівської обл.) — Хмельницький — Росошани (Чернівецької обл.). Засвідчені ці форми також в українських говірках південно-західної частини БРСР (Брестська обл.), українських говірок на території МРСР, ПНР, ЧССР, СФРЮ, СРР [2, т. 2, карта № 234]. Слід відзначити, що ці форми виявляють у говорах тенденцію до відновлення **г**, **к** в інфінітивних основах за моделлю літературної норми. Це стосується переважно інфінітивів з основою на **г**, оскільки форми з основою на **к** стійкіше зберігають первісний тип на **-чи** [42, 75—106; 30]. Форми на **-чи** сучасній українській літературній мові не властиві. Вони були характерні для творів західноукраїнських письменників XIX ст., мова яких стилізована під народну. Наприклад: «Для того треба щонебудь діяти, аби сему лиху *запобічи*» (Федькович); «Але що,— чоловік не годен своїй долі так *утечи*, як земля від сонця не годна відступитися» (Федькович); «Лис впав в вовківню і кричав *помочі*» (Шашкевич); «Коби *забічи* до коршми, бо як допаде, та й знову буде рейвах на ціле село» (Стефаник).

Особовий дієслівний парадигми теперішнього часу сучасної української літературної мови і діалектним особовим парадигмам теж властиві варіантні форми. Оскільки особові афікси парадигми теперішнього часу виступають також і показниками майбутнього часу дієслів доконаного виду, вони аналізуватимуться поряд.

Форми 1 ос. одн. теперішнього часу й майбутнього часу дієслів доконаного виду в сучасній українській літературній

мові творяться за допомогою двох флексій — **-ø** і **-м**. Флексія **ø** властива тематичним дієсловом (за допомогою її твориться також форма 1 ос. одн. майбутнього часу дієслова *бути*), флексія **-м** виступає показником 1 ос. одн. атематичних дієслів. Ці форми становлять літературну норму і загальнопоширені в діалектах української мови. Лише окремі говірки карпатської групи мають варіантні форми з флексією **-м** в 1 ос. одн. теперішнього часу тематичних дієслів III й IX структурних класів з основою на голосний (*мам. знам, д'умам*)*. Як свідчать дані Атласу української мови, ці форми побутують в окремих закарпатських і північногуцульських говірках, у деяких говірках українсько-польського пограниччя**, де вони не становлять діалектної норми. Наприклад: *мам, знам, д'умам, співам* (Бар.); *ма́йу//ма́м, зна́м, д'у́ма́м, с'п'іва́м* (Барти.); *ма́м, зна́м, д'у́ма́м, с'п'іва́м* (Як., Н. Р., Хм.). Вони поступово виходять з активного вжитку, їх заступають форми з **-ø** флексії. Засвідчують ці форми фольклорні твори тієї місцевості, де вони поширені. Наприклад: «Даю тебе, *не знам* кому»; «Що *ма́м* сідять, хлоп молодий, на нього» (Закарпатські народні пісні).

Найбільша діалектна варіантність у 1 ос. одн. виявляється на морфологічному рівні — у чергуванні кінцевих приголосних кореня при його поєднанні з афіксом основи та в інших чергуваннях при поєднанні морфем.

Дієсловом III, IV і IX структурних класів у 1 ос. одн. парадигми теперішнього часу сучасної української літературної мови і її говорів властиве чергування [й]/ø (*ма́ти — ма́йу, зна́ти — зна́йу*). В окремих закарпатських і гуцульських говірках ці дієслова мають паралельні варіантні форми 1 ос. одн., утворені внаслідок змін інтервокального афікса [й] — [в] перед афіксом основи **-у** (*ма́йу — ма́ву, зна́йу — зна́ву*) і внаслідок випадіння інтервокального афікса, тобто змін типу [й]/ø (*д'іла́йу — д'іла́у*). Внаслідок чергування афікса [й] ø творяться також паралельні варіантні форми 2 і 3 ос. одн., 1 і 3 ос. мн. парадигми теперішнього часу дієслів цих же структурних класів. Напри-

* Під час визначення структурного класу дієслів і поділу дієслів на дієвідміни дотримуємось класифікації, наведеної в праці «Сучасна українська літературна мова. Морфологія». К., 1969, с. 311—313.

** Гіро поширення цих форм у деяких закарпатських і лемківських говірках свідчать також записи І. Панькевича, І. Верхратського, Д. Бандрівського [41, 300—301; 10, 89; 11, 132—134; 4, 98; 25, 25].

клад: *читáйу* — *читáу*, *читáйеш* — *читáеш*, *чítат/читáйе* — *читáе*, *читáйеме* — *читáеме*, *читáйете* — *читáете*, *читáйут* — *читáут* (Д.). Ці зміни характерні також для творення варіантів форм парадигми дієслів інших структурних класів. Наприклад: *с'мія́тис'а* — *с'міати-с'а*, *с'мія́єс'а* — *с'мієс'а*, *с'мія́юс'а* — *с'міюс'а*; *бо́йáтис'а* — *бо́ятис'а*, *бо́йáюс'а* — *бо́юс'а*; *бо́йáлас'а* — *бо́ялас'а*, *бо́йáжлівый* — *бо́яжливый* (Д.). У дієсловах Х структурного класу перед афіксом основи -у в І ос. одн. парадигми теперішнього часу відбуваються такі зміни кореневих приголосних: [д]/[дж] (*ходíти* — *ходж́у*, *водíти* — *водж́у*); [с]/[ш] (*носíти* — *нош́у*, *просíти* — *прош́у*); [т]/[ч] (*плáтити* — *плач́у*, *крутіти* — *круч́у*); [з]/[ж] (*возíти* — *вож́у*, *лáзити* — *лáжу*). Сполучення приголосних [ст] виступає як [шч] (*пустíти* — *пушч́у*, *мастіти* — *машч́у*), [зд] — як [ждж] (*йіздíти* — *йіждж́у*, *бороздіти* — *бороздж́у*). Ці літературно-нормативні форми загальнопоширені в середньонадніпрянських і східнополіських говірках, де форми І ос. одн. із [дж]-основи виступають здебільшого паралельно до форм на [ж]-основи (*ходж́у/хож́у*, *водж́у/вож́у*), в південно-західних говорах, зокрема крайніх західнополіських і західноволінських, надністрянських, північногуцульських і північнозакарпатських, де вони виступають переважно як безваріантні форми [21; 29]. Найпоширенішим говірковим варіантами, що становлять відхилення від літературної норми, є форми, в яких наявне чергування [д]/[ж] (*бродíти* — *брож́у*). Ці форми мають безваріантне поширення в південнозакарпатських говорах.

Досить поширеним діалектним варіантом є форми з м'яким передньоязиковим приголосним основи (так звані форми без перехідного пом'якшення). Вони творяться внаслідок таких чергувань: [д]/[д'] (*ходíти* — *ход'у́*, *водíти* — *вод'у́*), [з]/[з'] (*возíти* — *воз'у́*, *лáзити* — *лáз'у́*); [с]/[с'] (*носíти* — *нос'у́*, *просíти* — *прос'у́*); [т]/[т'] (*плáтити* — *плат'у́*, *крутіти* — *крут'у́*). Сполучення [ст] реалізується як [ст'] (*пустíти* — *пуст'у́*, *мастіти* — *маст'у́*); [зд] — як [зд'] (*йіздíти* — *йізд'у́*, *бороздіти* — *борозд'у́*). Ці форми досить поширені в говорах південно-східної діалектної групи, буковинських і подільських говірках південно-західної діалектної групи (на північ від умовної лінії: Кути Івано-Франківської обл.— Кам'янець-Подільський — Суслівці Хмельницької обл.— Канів; на

схід від умовної лінії: Глухів — Прилуки — Канів), західно- і середньополіських говірках, за винятком говірок крайнього заходу [2, т. 1, карти № 254, 255; т. 2, карта № 235; т. 3, ч. 1, карти № 56, 57; т. 3, ч. 2, карти № 70, 71]. У степових, слобожанських і західнополіських говірках вони панівні. Ці форми сучасній українській літературній мові не властиві. Їх можна зустріти в творах художньо-белетристичного стилю переважно дожовтневої доби, у фольклорних творах. Наприклад: «Господи, віку, *просю* тебе, ти Панові нашому не вкороти» (Манжура); «Куди *ходю* чи що роблю За тебе думаю» (зб. Лицем до сонця); «Але *радію* тобі, щире тобі наказую» (Стефанік). Наявність цих форм в скремих старожитніх південно-західних і північних говорах української мови свідчить про локальний характер цього явища. У пам'ятках цих форм майже не виявлено. Маємо лише згадку А. Кривського про те, що форми типу *ходю* зафіксовані в пам'ятках XIII ст. буковинської територіальної приналежності [22, 100—101]. Відсутність цих форм у пам'ятках дає підставу вважати їх утвореннями пізнішого часу, що виникли внаслідок аналогії — індукції форм 3 ос. мн. на форми І ос. одн. («вирішнювання» крайніх членів парадигми). У ряді південних говірок передньоязикові приголосні цього типу засвідчені в дієприкметниках, безособових дієслівних формах, інколи у формах І ос. одн. дієслів І дієвідміни (*носáд'аний*, *загáт'аний*, *скбс'аний*, *загорóд'ано*, *кін'у*) [14, 19; 32, 12]. В говорах української мови, як уже не раз відзначалося, форми з м'яким передньоязиковим приголосним основи мають тенденцію до поширення [51, 38—39; 7, 212—218]. В українській літературній мові аналізовані форми не становлять норми, це явище усного мовлення, і граматична структура цих новоутворень відмінна від моделі аналогічних форм літературної мови.

Для парадигми теперішнього — майбутнього доконаного сучасної української літературної мови і більшості українських говірок характерні форми І ос. одн. дієслів II дієвідміни, творення яких супроводжується чергуванням губних [б], [п], [в], [м], [ф] з [бл], [пл], [вл], [мл], [фл] (*робíти* — *робл'у́*, *кропіти* — *кропл'у́*, *правити* — *праўл'у́*, *ломíти* — *ломл'у́*, *графіти* — *графл'у́*). Деяким північним (окремим західно- і середньополіським) та південно-західним (буковинським, північногуцульським і надністрянським) говорах властиві варіантні форми, в яких після

губних внаслідок їх ствердіння давня м'якість виділилась в окрему йотову артикуляцію, а після [м] під впливом назалязації, властивій цьому губному, у деяких говірках карпатського ареалу і окремих західно- і середньополіських говірок утворилися форми з [н] на місці [й] [2, т. 3, ч. 3, карта № 40]. Утворення цих форм супроводжується чергуванням губних [б], [п], [в], [м], [ф] з [бй], [пй], [вй], [мй], [фй] і [м] з [мн']. Наприклад, *роби́у, лобі́у, пра́йу, сй́йус'і* (Ст.); *робл'у́/роби́у, л'убл'у́/л'уби́у, ди́л'у́с' / ди́йу́с', ламн'у́* (Сам.); *роби́у ломі́у, л'уби́у, пра́йу/пра́л'у, ди́л'у́с'а* (Гл.). Засвідчені ці форми і в художніх творах, персонажі яких копіюють місцеву говірку. Наприклад: «— ... Чекайте, чекайте, не куп'ю вам червоних чобіт д великодню» (Стефаник); «— ... Майструй, але якби-х ті надворі вздріла та й амінь ті зроб'ю» (Стефаник); «— А я его вірно люб'ю, Гину, пропадаю» (Федькович).

Дієслова ІХ й ХІІ структурних класів на [г], [к]-основи в 1 ос. одн. в парадигмі теперішнього — майбутнього доконаного сучасної української літературної мови і майже всіх говірок мають форми, утворені внаслідок чергування [г] — [ж], [к] — [ч] за аналогією до інших особових форм цих дієслів (*берегті́ — березі́у, березе́ш, березе́, береже́мо (-м), бережете, березу́т'*; *б'ігти — б'іжу, б'іжіш, ... б'іжа́т'*). Лише в окремих північноукраїнських (прикордонних) говірках і деяких говірках карпатського ареалу засвідчені вузьколокальні варіантні форми із збереженням [г], [к] (*пеку́, бігу́*) [8, 63; 41, 301—302; 26, 101].

Літературно-нормативним формам 1 ос. одн. парадигми теперішнього часу дієслів ІІ дієвідміни властивий наголос на кінцевому афіксі. Ця акцентологічна особливість не залежить від морфологічних змін в основі слова і тому вона характерна й для діалектних форм і їх варіантів. Лише в говірках південної частини південно-західних говорів поширені дієслівні форми ІІ дієвідміни з передньоязиковим приголосним основи, у яких в 1 ос. одн. парадигми теперішнього часу наголошується початковий кореневий склад (*хоб'жу, хоб'у, ко́шу, ко́с'у, воб'жу, воб'у*) [17, карта І, 120]. Причиною такого пересунення наголосу є, очевидно, уодноманітнення наголосу форм 1 ос. одн. під впливом інших особових форм парадигми (*но́шу, но́сиш, но́сит', но́симо(-м), но́сите, но́с'ат'*). Ця акцентологічна особливість у говорах досить стійка. Вона поширюється навіть на деякі форми 1 ос. одн. тих дієслів, парадигмі яких

властиві особові форми з наголошеним кінцевим складом (*лечу, хоч леті́ш, леті́т', летимо́, летити́, лет'ат'*). У деяких наддністрянських і подільських говірках спостерігається зворотне явище — перенесення наголосу з початкового кореневого складу на кінцевий в особових формах парадигми майбутнього часу дієслова *бу́ти*. Ці акцентологічні варіанти побутують паралельно з формами, в яких наголошений початковий кореневий склад. Наприклад:

бу́де//буде́, бу́деш//буде́ш, бу́де^u//буде́, ... бу́дут//буду́т (Мор.). Таке розхитування акцентологічної системи особливої парадигми є суто діалектним явищем і літературній мові воно не властиве*.

Тематичні дієслова у формі 2 ос. одн. в сучасній українській мові мають флексію *-ш* (*пече́ш, несеш, ходи́ш, кричи́ш, вбзи́ш*). Форми з цією флексією становлять літературну й діалектну норму. Діалектні варіантні форми мають лише дієслова ІІІ структурного класу, утворені внаслідок стягнення голосних основи — кореневого а й афіксального е в а у зв'язку з випадінням й в позиції між голосними (*ду́маш, слуха́ш, ру́баш*). Ці варіантні форми властиві деяким говіркам південно-західного діалектного типу, а також окремим полтавським говіркам. Характерною особливістю цих варіантів у південно-західних говорах є постійне наголошення передостаннього складу (*чи́таш, ні́каш, пі́таш*). У південно-східних говорах ці варіанти не мають акцентологічних відхилень від норми і вживаються, як правило, паралельно до нормативних. Наприклад: *знаш//знайі́ш, ду́маш//думайі́ш, слуха́ш//слухайі́ш* (Шамр.); *знаш//знайеш//знайі́ш* (Б. Л.). Стягнення голосних основи характерне також для творення форм 3 ос. одн. дієслів цього ж структурного класу. За свідченням І. Панькевича, в досліджуваних ним говірках найуживанішими були стягнені форми 3 ос. одн. [41, 308—309; 40, 41—42]. Сучасні лінгвогеографічні дані свідчать про те, що поширення стягнених форм 2 ос. одн. майже збігається територіально з поширенням стягнених форм 3 ос. одн. [17, карта № 3, 123, 127]. Дієслівні форми із стягненням голосних основи в українській мові порівняно нові (їх появу в укра-

* На подібне акцентологічне явище в південноросійських говірках звернула увагу Н. Пирогова. Цей процес вона вважає проміжною стадією до розвитку рухомого наголосу в дієсловах на *-ить* [43].

їнських пам'яток датують XVI ст.*). У південно-західних говорах вони, очевидно, є наслідком контактів цих говірок із західнослов'янськими мовами, для яких ці форми є нормативними. У говірках південно-східного діалектного типу ця особливість була привнесена з південно-західних говорів внаслідок дозаселення території східної України вихідцями із заходу.

У східнополіських говірках спорадично зустрічаються дієслівні форми 2 ос. одн. III структурного класу із стягненням ненаголошених **а** й **е** основи в **е** внаслідок випадіння інтервокального **й**: *бўм'еш, слўх'еш/знáйаш, ігрáйаш, п'ітáйаш* (Макш.), а також форми із випадінням інтервокального **й** без стягнення голосних (знá:еш поряд з дўмає^аш, слўхайє^аш) (С. Я., Ком.) і з голосним основи **е**, який у позиції після **й** у говірках з аканням у вимові наближається, а інколи й зливається із звуковим рядом **а — е^а, а^е, â, а**: *знáйаш/знáйе^аш, бўмайаш/бўмає^аш, слўхайаш, п'ітáйаш, ігрáйаш* (Дем., Кл., Гн.) [35, 89—92].

Стягнені дієслівні форми 2 ос. одн. вживаються здебільшого паралельно до нестягнених форм. Стягнені форми засвідчені і в творах окремих письменників кінця XIX — початку XX ст., а також у фольклорі переважно південно-західної діалектної приналежності. Наприклад: «— ...А ти гадаш, що ти тут би закрутивси?» (Черемшина); «Співай, Анцю, як співала, А не співаш.— долу глава» (Закарпатські народні пісні).

Атематичні дієслова (*дати, йісти, -вєсти, йн'ати, бўти*), яким властиве індивідуальне відмінювання (нестандартна парадигма), мають варіантні форми здебільшого в 2 ос. одн. Окремі з цих дієслів, як дієслово *бўти*, виділяються своєрідним варіюванням основи — варіант основи теперішнього часу не збігається з основою інфінітива (*бўти — бўў, бўде — йе*).

2 ос. одн. атематичних дієслів у літературній мові і багатьох говорах представлена формами з афіксом **-си** (*дасі, йісі, в'ідпов'ісі*). Це архаїчні форми, широко засвідчені українськими пам'ятками. В середньо- й східнополіських говірках, близько межі їх з білоруськими говірками,

* І. Керницький відзначає, що стягнені форми 2 ос. одн. від дієслів на **-ати** засвідчені паралельно з нестягненими формами головним чином у бойківських і лемківських пам'ятках [19, 183].

поширені фонетичні варіанти цих форм на **-с'** (*дас'і, йіс'і, опов'іс'і*). Це смуга перехідних говірок, у сусідній білоруській мові ці форми широковживані [31, 178].

Форми 2 ос. одн. з афіксом **-с'**, ареал яких охоплює окремі наддністрянські, бойківські і закарпатські говірки, теж вважаються архаїчними*. Вони становлять вузько локальне явище, не засвідчене літературною мовою.

Широко відомі діалектні форми новітнішого, переважно аналогічного походження з афіксами **-сиш, -ш**. За аналогією до форм 2 ос. одн. тематичних дієслів утворені внаслідок контамінації структур форми з афіксом **-сиш** (*дасіш, йісіш, в'ідпов'ісіш*). Поширені ці форми в ряді західнополіських, волинських, наддністрянських, подільських, полтавських і слобожанських говірок здебільшого паралельно до нормативних форм на **-си** [28, карта № 2, 67]. Форми з афіксом **-ш**, безпосередньо приєднаним до кореня (*даш, йіш*), утворені, очевидно, за аналогією до тематичних стягнених форм (*знсиш, бўмш*). Ареал форм на **-ш** атематичних дієслів в основному збігається з ареалами форм на **-сиш**. У гуцульських говірках поширений фонетичний варіант цих форм на **-ш'** відповідно до форм на **-ш'** тематичних дієслів (пор. *даш', йіш', чіташ', несєш'*). Форми атематичних дієслів на **-ш** властиві також степовим слобожанським говіркам. Виникнення й поширення їх у цих говірках можна пояснити ще й впливом аналогічних форм російської мови, в якій вони становлять літературну норму. Як і стягнені форми тематичних дієслів, форми на **-ш** атематичних дієслів засвідчуються творами окремих західноукраїнських письменників кінця XIX — початку XX ст. Наприклад: «— Чому ти, дівко, не йш, лиш ростеш ек я заввишки?» (Черемшина).

У 3 ос. одн. парадигми теперішнього часу чи не найбільше варіантних форм, які досить широко проникають і в літературну мову, насамперед у мову художніх творів і в усне літературне мовлення. Сучасній українській літературній мові і її говорам властиві форми 3 ос. одн. дієслів I дієвідміни з нульовим афіксом (*знáйє, пійше, читáйє*) і форми дієслів II дієвідміни з флексією **-т'** (*хóдит', рóбит', сидóт'*). Найпоширенішим варіантом форм 3 ос. одн. є діалектні форми дієслів II дієвідміни без флексії **-т'**, утво-

* За свідченням І. Панькевича, форми 2 ос. одн. атематичних дієслів з афіксом **-с** поширені також в українських марамороських говірках на території Румунії [39, 26].

рені за моделлю літературно-нормативних форм з нульовим афіксом. Ці форми найпоширеніше поширені в новостворених українських говірках, переважно степових і слобожанських. Властиві вони й іншим говіркам, зокрема північнонаддністрянським, південноволинським, деяким подільським, гуцульським і буковинсько-покутським [2, т. 3, ч. 3, карта № 38] *. Наприклад: пор. *хóдит'* — *хóде*. Варіантні безфлексійні форми 3 ос. одн. дієслів II дієвідміни, вживані в говорах південно-східного діалектного типу, мають певну фонетичну відмінність від аналогічних форм південно-західних говорів. У південно-західних говорах ці

форми зберігають кінцевий тематичний **-и (-и^е)**. Наприклад: *хóдит^(і)* — *хóди*, *вóдит^(і)* — *вóди*, *нóсит^(і)* — *нóси*. У південно-східних говорах творення безфлексійних форм 3 ос. одн. дієслів II дієвідміни супроводжувалось заміною тематичного **-и** перед \varnothing -флексії афіксом **-е^и**, **-е** (*хóде^и*, *хóде*, *нóсе^и*, *нóсе*, *вóзе^и*, *вóзе*) [46, 64]. Форми з кінцевим тематичним **-и (-и^е)** поширені також і в деяких говірках південно-східного діалектного типу, зокрема середньо- і східно-полтавських. Тут вони, очевидно, є залишками південно-західних діалектних елементів у говірках територій, доселених із заходу. В околичних говірках півночі України побутують фонетичні варіанти безфлексійних форм 3 ос. одн. цього типу з афіксальним ненаголошеним **-а** (*кáжа*, *вйáжа*), поширені в говірках цієї території під впливом білоруських говірок. Відомі подібні фонетичні варіанти цих форм і в надсянських говірках. Кінцевий афіксальний **а** цих форм, а також безфлексійних форм дієслів I дієвідміни, може бути як у ненаголошеній, так і в наголошеній позиції після шиплячих та [р] (*п'єчá жре//жра*, *л'ичé//л'ича*); він становить основний вияв фонемі [e] цих говірок, що

* Відпадиння флексійного -т(і) у дієсловах аналізованого типу — явище спільнослов'янське, хоч і властиве воно в кожній із слов'янських мов різним класам дієслів. У західнослов'янських мовах, а також у словенській і сербохорватській це форми в основному тематичних дієслів [37, 326]. Відомі безфлексійні форми I й II типів дієвідмінювання і в деяких південноросійських говорах, у північноросійських — це переважно форми від дієслів I дієвідміни [38, 125; 1, карти № 142, 143]. Характерні такі форми і для південно-західних говорів білоруської мови, ізгласа поширення їх є продовженням умовної лінії поширення цих форм у східнополіських говірках української мови [15, карта № 153].

у вимові після шиплячих і сонорного [р] наближається до [a] [18, 45].

Варіантні безфлексійні форми 3 ос. одн. дієслів II дієвідміни не становлять літературної норми, проте вони відбиті в мові художніх творів переважно письменників дожовтневої доби, рідше — в українській радянській поезії. Наприклад: «*Ломе*, як билину, *Суше*, як росу» (Щоголів); «І все ж хоч зрідка йому *світе* Надія певна та любов» (Манжура); «Він таки й положив руку на мішок — ніхто не *баче*» (Квітка-Основ'яненко); «Із неї громом блискавка не *вдаре*, На спраглу землю не проллється злива» (Лучук).

Для дієслів III структурного класу з наголошеним кореневим голосним у формі 3 ос. одн. парадигми теперішнього часу характерні безфлексійні стягнені форми (*зна*, *читá*, *дúма*). Вони поширені на півдні середньонаддніпрянських говірок, мають суцільний ареал у степових і слобожанських говірках, побутують в окремих подільських і зарпатських *. В. Ващенко, аналізуючи вживання флексійних і безфлексійних форм 3 ос. одн. дієслів III структурного класу в полтавських говорах, відзначає їх паралелізм і додає, що «поширеність відзначених обох варіантів майже однакова і паралельне їх вживання так урівноважено, як ні в яких інших явищах словозміни, відомих з обстеження полтавських говорів. Тут навіть важко визначити основну форму та її варіант, бо обидві видозміни майже рівноправні» [6, 12]. Ці форми широко засвідчені в художніх творах письменників дожовтневої і радянської доби. Наприклад: «А як задивишся на нього, так, бачиться, вже і ворушиться, і усом *морга*, і очима поводить, і руками *дворга*, і ногами *дрига*...» (Квітка-Основ'яненко); «Потоцький притулився у куточку і *слуха*» (Стороженко); «*Проліта* мій вік, як буйний Вітер понад морем» (Щоголів); «Реве, і стогне, і *рида*, І човна бідного *гойда*» (Старицький); «І регочеться, пальцями тиче, Головою на тебе *кива*» (Манжура); «... дівки поставали громадами, та свої речі правлять, хто їх там *зна* про що» (Федькович); «Як та ракета по стерні *літа!*» (Ладижець); «Лірика, лірика ллеться, Ллеться з

* І. Верхратський засвідчує наявність стягнених форм дієслів **-е**-основи незалежно від акцентологічних показників і в бойківських говірках. У цих говірках голосні основи **а** та **е** стягуються в **е**: *зна* *знае'*, *копé* *копае'*, *крукé* *хрюкае'*, *ме* *меє'*, *питé* *питае'*, *повидé* *повідає'*, *порське* *порськае'*, *співé* *співає'*, *чекé* *чекає'*. Вживаються ці форми поряд із нестягненими [8, 62—63].

глибоких джерел, Сонцем у горах сміється, В небо зліта, як орел» (зб. Лицем до сонця); «Чують гори: на світанку трудовий гудок співа...» (Панько); «Хиляться Карпати до Дніпра, Відбива Славута їхню вроду» (Павличко). Проте літературно-нормативними ці форми не стали. Очевидно, однією з причин цього була обмеженість кола тих дієслів, від яких ці форми творяться, насамперед акцентологічними умовами і структурними особливостями дієслівних форм, для яких характерне стягнення голосних основи.

Діалектній парадигмі теперішнього часу дієслів III структурного класу у формі 3 ос. одн. властиві варіантні форми з флексійним -т⁽¹⁾ як із стягненням голосних основи внаслідок випадіння інтервокального й, так і без стягнення (слухайет⁽¹⁾, слухат, думайет⁽¹⁾, думат). Варіантні форми цього типу без стягнення голосних ареально не згруповані *, вживаються часто паралельно до стягнених і літературно-нормативних безфлексійних форм, часто вони непослідовно виявлені. Наприклад: знайет, думайет, слухайет, грайет, питайет (Граб.); слухайет/слухат, думайет/думат (Ізк.); знайет, слухайе, думайе (Сух.). Ареал стягнених флексійних форм 3 ос. одн. збігається з ареалом стягнених форм 2 ос. одн. дієслів цього ж типу. Ці діалектні форми засвідчують окремі фольклорні твори. Наприклад: «Навішати мониста На ту чорну шню» (Закарпатські народні пісні).

У говірках південно-східного діалектного типу поширені варіанти форм 3 ос. одн. дієслів I дієвідміни з флексією -т' (кажет', хбчет'). Засвідчені ці форми і в окремих слобожанських і степових говірках. Вживали їх у своїх творах і письменники дожовтневої доби, носії говірок південно-східного діалектного типу. Наприклад: «...Так зараз і нашлеть: або свиня бублики похвата, або собака олію вип'є» (Квітка-Основ'яненко); «...Узяв повнісінький мішок груш та й преть його» (Квітка-Основ'яненко).

Серед елементів говіркових дієслівних парадигм, яким властиві як літературно-нормативні форми, так і діалектні варіанти, можна назвати також форми 1 ос. мн. теперішнього — майбутнього доконаного часу. Це форми з флексією -мо (повні) і з флексією -м (короткі).

* Форми 3 ос. одн. дієслів III структурного класу з флексійним -т⁽¹⁾, які не мають стягнення голосних основи, вживаються в окремих лемківських, наддністрянських і надсянських говірках, говірках карпатського ареалу [3, 70; 41, 308; 11, 133; 9, 78].

Повні форми 1 ос. мн. становлять літературну норму, властиві вони й переважній більшості українських говірок; короткі форми належать до розряду функціонально-стилістичних варіантів, порівняно широко вживаних паралельно з повними формами в літературній мові і говорах. Найширше представлені короткі форми в усному мовленні, менш властиві вони писемній мові, проте художньо-белетристичному стилю, що копіює усне мовлення, вони теж характерні *. Вживання повних і коротких варіантів в літературному й діалектному мовленні не залежить від структури дієслівних форм, часто в доборі варіантів відіграють роль ритміко-інтонаційні особливості. Наприклад: «Ми далеко, в Карпатах живем, Поміж нами простори широкі, Та в серцях до Росії любов бережем, Що живить наші думи глибокі» (зб. Лицем до сонця).

У закарпатських і південнобойківських говірках послідовно поширені варіанти з флексією -ме [2, т. 2, карта № 241]. «То ус'і на п'іч підем» (Заг.). Засвідчені ці форми і в закарпатському фольклорі. Наприклад: «А тепер ся розходиме — Шуга не забути» (Закарпатські народні пісні); «Шуга ми ся не збереме» (там же). У гуцульських говірках ці форми поширені як паралельні до форм на -мо. Варіанти з флексією -мы поодинокі. Поширені вони в окремих при-

кордонних закарпатських говірках («І мы йдѣмы гет до^Уму; туй позираймемь» (Дан.) і лемківських (йесмі).

2 ос. одн. парадигми теперішнього — майбутнього доконаного виражається в літературній мові і всіх говорах формою з флексією -те (пйшете, ходите, йістѣ, стойтѣ; напйшете, зрѣбите, дастѣ). В окремих говірках південно-західного діалектного типу, зокрема закарпатських, записана архаїчна форма 2 ос. мн. дієслова бѹти — йестѣ, яка в літературній мові і майже всіх говорах замінена формою йе **.

* В Русанівській, аналізуючи структуру дієслова шляхом зіставлення різних синхронних зрізів мови, відзначає еволюцію у вживанні форм 1 ос. мн. теперішнього — майбутнього часу, зокрема що починаючи з XVIII ст. в українській літературній мові частіше виступає варіант з -мо, часто поряд з варіантом на -м. Граматична і лексикографічна література починає з цього часу фіксувати форми на -мо як провідні [47, 55—60, 100—111, 147, 159—160, 188].

** Дослідники українських говорів вказують на поширення форми йестѣ також у гуцульських, лемківських та північнонаддністрянських говірках [20, 63; 11, 139; 8, 67].

У 3 ос. мн. парадигми теперішнього — майбутнього часу літературно-нормативними є форми з флексією -т' (*підшут', кол'ут', лежат', вбз'ат, стойат'*). Ці форми загальнопоширені в усіх південно-східних і північноукраїнських говорах та в більшості говірок південно-західного діалектного типу. Утворення літературно-нормативних форм супроводжується певними морфологічними змінами. У дієсловах Х структурного класу у формах 3 ос. мн., як і в формах 1 ос. одн., відбувається чергування кореневих губних приголосних [б], [п], [в], [м], [ф] перед афіксом -а (<А) основи з [бл'], [пл'], [вл'], [мл'], [фл'] (*робіти — робл'ат', кропити — кропл'ат', ловити — лоб'ат', ломити — лобл'ат', графіти — графл'ат'*).

У північноукраїнських говорах, зокрема правобережно-поліських говірках, варіантні форми 3 ос. мн. цих дієслів творяться внаслідок чергування кореневих губних [б], [п], [в], [м], [ф] перед ненаголошеним а з [бй], [пй], [вй], [мй], [фй] (*робіят', лоб'іят', шуміят'*). Після кореневого [м], як результат назалізації, властивої цьому приголосному, у формах 3 ос. мн. виступає [мн'] (*лбмн'ат'*)*. Ці форми вузько локальні, в літературній мові вони не поширені. У говірках цього ж ареалу засвідчені фонетичні варіанти форм 3 ос. мн. дієслів II дієвідміни, утворені внаслідок перезвуку ненаголошеного афіксального а > е після диспалаталізованих приголосних (*л'убет', хобет', вбзет'*). Це явище вузько локальне. Його ареал охоплює українське і частково білоруське правобережжя Прип'яті [36, 15]. Незалежно від наголосу після м'яких приголосних і [й] перезвук а > е (и, і) властивий і формам 3 ос. мн., що поширені в ряді говірок південно-західного діалектного типу. Ці форми широко відомі в більшості гуцульських і буковинсько-покутських говірок, засвідчені вони і в деяких південнонадністрянських і південноволинських го-

вірках. Безфлексійні форми 3 ос. мн. мають фонетичні варіанти, утворені внаслідок перезвуку афіксального а > е після кореневих м'яких приголосних і й незалежно від на-

голосу (*хот'^{К'}е, кос'е, б'іж'е, л'уб'е*). Слід відзначити, що в більшості говірок, які у варіантних безфлексійних формах 3 ос. мн. мають перезвук а > е (и, і), відсутні безфлексійні форми 3 ос. одн. Наприклад: 3 ос. мн.— *хбд'е, нбс'е*; 3 ос. одн.— *ходит, нбсит* (Яс., Кв., Дз., В. К.); 3 ос. мн.— *хбд'а, нбс'а, говор'а; сокот'а*; 3 ос. одн.— *ходить, нбсит, прбсит* (Богд.); 3 ос. мн.— *хбд'и, нбс'и*; 3 ос. одн.— *ходить, нбсит* (Кост.); 3 ос. мн.— *хбд'е // хбд'ет', нбс'е // нбс'ет*; 3 ос. одн.— *ходить, нбсит* (Вістр.); 3 ос. мн.— *хбд'і // хбг'і, нбс'і*; 3 ос. одн.— *ходить, нбсит* (Ч.); 3 ос. мн.— *хбд'і, нбс'і*; 3 ос. одн.— *ходить, нбсит* (Остр., Бал., Юж., Пил.). Безфлексійні форми 3 ос. одн. і мн. наявні лише в тих говірках, яким не властивий перезвук а > е (и, і) у формах 3 ос. мн. Наприклад: *хбга, нбс'а — хбде, нбсе* (Н. С., Вижн., Кл.); *хбд'а, нбс'а — хбди, нбси* (Запр., Вит., Дзв.). Це є один із засобів уникнення омонімії граматичних форм. Засобом уникнення омонімії форм виступає також заміщення елементів парадигми II типу дієвідмінювання елементами парадигми I дієвідміни у формах 3 ос. мн*. Наприклад: *хбд'ут, нбс'ут'*. Це явище властиве деяким південно-західним говорам (надністрянським, гуцульським, буковинським говіркам), а також є однією з характерних ознак більшості степових і слобожанських говірок південно-східного діалектного типу [27].

Як показує зіставлення дієслівних парадигм сучасної української літературної мови з говірковими парадигмами, дієслівна система відмінювання сучасної літературної мови в своїй основі спільна з дієслівною системою відмінювання середньонадніпрянських говірок південно-східного діалектного типу і широко представлена в більшості українських говорів. Спільність систем дієвідмінювання літературної мови і діалектів не становить тотожності їх дієслівних парадигм. Дієслівна парадигма сучасної української літературної мови має наддіалектний характер. Її поповнення новими елементами йде шляхом привнесення до її складу варіантних форм, добору їх з найпоширеніших

* Цю думку висловлює також А. Залеський, розглядаючи причини витіснення форм 3 ос. мн. на -ет⁽¹⁾ (-е^нт⁽¹⁾, -не^т(¹), -ит⁽¹⁾) формами на -ут⁽¹⁾ [18, 124—125].

* Т. Назарова, досліджуючи українські поліські говірки, відзначає, що на правобережному Поліссі мають місце різні ареали дієслівних пар 1 ос. одн. і 3 ос. мн. теперішнього часу з основою на губний приголосний, а саме: *л'убл'у — л'убл'ат'* (нерозрізнення основ завдяки впливу 1 ос. одн. на 3 ос. мн.); *л'убл'у — л'уб'ат'* (*л'убіят', л'убет'*) — протиставлення основ; *л'убіу (*л'уб'у*) — л'убіят'* (*л'уб'ат', л'убет'*) — вирівнювання основ внаслідок аналогії протилежного напрямку — 3 ос. мн. на 1 ос. одн.; спорадичні пари в окремих говірках, як *л'убіу (*л'уб'у*) — л'убл'ат'*, де в 1 ос. одн. позначився вплив 3 ос. мн., а в 3 ос. мн.— вплив 1 ос. одн. Т. Назарова пояснює це явище «контактами ареалів структур з розрізненням і нерозрізненням основ» [33, 30—31].

діалектних, які є обов'язкові в говорах і в більшості випадків мають інтердіалектний характер. Ці привнесення не порушують загальної системи дієвідмінювання, вони є лише одним із засобів відшліфування її.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы*. М., 1957.
2. *Атлас української мови* (рукопис).
3. *Бандрівський Д. І.* Говірки Підбузького району Львівської області. К., 1960.
4. *Бандрівський Д. І.* Деякі особливості говірки лемківських переселенців у с. Липівці на Дрогобиччині.— *Діалектологічний бюлетень* Вип 8. К., 1961.
5. *Будяковський Л. А.* Питання походження української мови. К., 1958.
6. *Ващенко В. С.* Дієслівні форми в сучасних полтавських говорах.— *Діалектологічний бюлетень*. Вип 5. К., 1955.
7. *Ващенко В. С.* Полтавські говори. Х., 1957.
8. *Верхратський І.* Говір батюків — ЗНТШ, т. 20, 1912.
9. *Верхратський І.* Про говір долівський.— ЗНТШ, т. 31, Львів, 1900.
10. *Верхратський І.* Знадоба до пізнання угро-руських говорів. Ч. 1. Львів, 1901.
11. *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків.— *Збірник філологічної секції НТШ*. Т. 5. Львів, 1902.
12. *Горбачевич К. В.* Вариантность слова как лексико-грамматический феномен.— *Вопросы языкознания*, 1975, № 1
13. *Гимецька Л. Л.* Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст. К., 1958.
14. *Дроздовський В. П.* Украинские говоры бессарабского приморья.— *Автореф канд. дис.* К., 1962.
15. *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы* Мінськ, 1963.
16. *Едличка А.* О пражской теории литературного языка.— В кн.: *Пражский лингвистический кружок*. М., 1967.
17. *Закревська Я. В.* Система особових форм дієслова в західних говорах української мови.— В кн.: *Українська лінгвістична географія*. К., 1966
18. *Залеський А. М.* Вокалізм південно-західних говорів К. 1973.
19. *Керницький І. М.* Система словозміни в українській мові. К., 1967.
20. *Кобилянський Б.* Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття.— *Український діалектологічний збірник*. Кн. 1. К., 1928.
21. *Коробка Н.* Звук дж в малорусском наречии.— *Русский филологический вестник* Т 34 Варшава, 1895.
22. *Крымский А. Е.* Украинская грамматика. Т. 1 Ч. 2. К., 1907—1908.
23. *Крысин Л. П.* К социальным различиям в использовании языковых вариантов.— *Вопросы языкознания*, 1973, № 3.

24. *Лавер В. І.* Особливості інфінітива в говорах Закарпаття.— *Матеріали XXI наукової конференції Ужгородського державного університету* Серія філологічна, 1967.
25. *Латта В. П.* Словацько-українська мовна межа.— *Діалектологічний бюлетень*. Вип. 9. К., 1962.
26. *Лизанець П. М.* Особливості дієслівних форм у говірках Затисся Виноградівського району.— *Доповіді та повідомлення*. Серія філологічна, № 2. Ужгород, 1958.
27. *Марчук Н. Й.* Деякі явища граматичної аналогії в особових формах дієслів в українській мові.— В кн.: *Українська лінгвістична географія*. К., 1966.
28. *Марчук Н. Й.* Форми 2-ї особи однини теперішнього часу в українських говорах.— В кн.: *Територіальні діалекти і власні назви*. К., 1965.
29. *Марчук (Бовтрук) Н. Й.* Форми 1-ї особи однини дієслів теперішнього часу в українських говорах.— В кн.: *Українська діалектологія і ономастика*. К., 1964.
30. *Масякина В. В.* Формы инфинитива от глаголов с основой на заднеязычный согласный в говорах русского языка в сравнении с данными говоров украинского и белорусского языков.— *Учен. зап. Балашовского гос. пед. ин-та*. Т. 1. Балашов, 1956.
31. *Мацкевич Ю. Ф.* Марфалогія дзеяслова у беларускай мове. Мінськ, 1959.
32. *Мукан А. М.* Украинские придунайские говоры.— *Автореф. канд. дис.* К., 1961.
33. *Назарова Т. В.* Аналогія структурного зв'язку в говорах української мови.— В кн.: *Українська діалектна морфологія*. К., 1969.
34. *Назарова Т. В.* Інфінітиви на -т у середньополіських говорах — В кн.: *Питання граматики і лексикології української мови*. К., 1963
35. *Назарова Т. В.* Українські говірки Нижньої Прип'яті (українсько-білоруські міждіалектні контакти).— *Канд. дис.* К., 1963 (рукопис).
36. *Назарова Т. В.* Украинские говоры нижней Припяти.— *Автореф канд. дис.* К., 1963.
37. *Нахтигал Р.* Славянские языки. М., 1963.
38. *Обнерский С. П.* Очерки по морфологии русского глагола. М., 1953.
39. *Панькевич І.* Говір сіл р. Руської був. Марамороша в Румунії.— *Науковий збірник «Просвіта»*, Х. Ужгород (окрема відбитка)
40. *Панькевич І.* Дві лемківські грамати з початку XVI ст.— *Slavia*, гоіп XXXII, zeř. 1. Прага, 1954.
41. *Панькевич І.* Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей Прага, 1938.
42. *Півторак І. П.* Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах. К., 1974.
43. *Пирогова Н. К.* О некоторых тенденциях в развитии типов глагольного ударения.— *Вест. Моск. ун-та. Серия историко-филологических наук*, 1959, № 3.
44. *Пилинський М. М.* Значення повної і короткої форм інфінітива в мові творів української літератури.— *Українська мова в школі*. 1961, № 6.
45. *Пилинський М. М.* Літературні форми, типи та їх класифікація.— *Мовознавство*, 1974, № 3.
46. *Потебня А. А.* Два исследования о звуках русского языка. Воронеж, 1866.

47. *Русанівський В. М.* Структура українського дієслова. К., 1971.
48. *Самойленко Л. А.* Система словоизменения в памятниках украинской деловой письменности левобережной Украины второй половины XVII в.— Автореф. канд. дис. Одесса, 1971.
49. *Филин Ф. П.* Несколько слов о языковой норме и культуре речи.— Вопросы культуры речи. Вып. 7. М., 1966.
50. *Филин Ф. П.* О слове и вариантах слова.— В кн.: Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.— Л., 1963.
51. *Шарпило Б. А.* Українські говірки Луганщини в їх відношенні до діалектної системи південно-східного наріччя української мови. Луганськ, 1959.
52. *Ярошенко В.* Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV ст.— Збірник комісії для дослідження історії української мови. Т. 1. К., 1931.
53. *Kuraszkiewicz W.* Gramoty halicko-wilyńskie XIV—XV wieku.— Prace polskiego towarzystwa dla badań Europy wschodniej i Bliskiego Wschodu, Studjum językowe. Kraków, 1934.

К. Ф. Герман

ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО І ДІАЛЕКТНОГО МОВЛЕННЯ В СИНТАКСИСІ

Початковий період розвитку літературної мови характеризується бурхливим впливом на неї діалектного мовлення.

У дореволюційний період вплив територіальних говірок на українську літературну мову був сильнішим, ніж вплив останньої на місцеві говірки. Саме цим пояснюється той факт, що в XIX ст. в українській писемній мові досить широко вживалися синтаксичні конструкції, які пізніше вийшли з ужитку, наприклад такі, в яких нелегко визначити тип підрядності («Рябко на панському дворі не спить всю нічку, коли б тобі на сміх було де видно свічку». Гулак-Артемовський), в яких означуваний іменник стоїть не в головному, а в підрядному реченні («Котру люблю дівчиноньку, тієї не бачу». В. Забіла) та ін. У минулому столітті були досить поширені речення з підрядними означальними, у яких означуваний іменник головного речення пропущався («Нема вже більше, ким я утішався». В. Забіла) та особливо складні речення з діалектними засобами зв'язку між їх структурними частинами, наприклад: «Як човнові море, для мене світ білий Ізмалку здавався страшним, Да як заховаться?» (Гребінка); «Хоч о пізній вечері,

но стане він за тебе з своїми красними співаночками» (Шашкевич). Всі ці конструкції поступилися більш виразним, з погляду їх будови, і без діалектного забарвлення синтаксичним структурам.

Якщо говорити про складні речення, то в місцевих діалектах практично знаходимо всі їх типи, відомі тепер у літературній мові; не спостерігається жодного різновиду складного речення, про який можна було б сказати, що він територіально обмежений якимись говірками. Навпаки, ареали різних типів складних речень охоплюють, як правило, масиви багатьох говірок і наріччя тієї самої мови, близькоспоріднених або й віддаленоспоріднених мов. Але це стосується тільки структурно-семантичних аспектів складного речення. Було б помилково думати, що в складних реченнях зовсім немає діалектних ознак. Однак тут доводиться говорити не про діалектну структуру, а про діалектний різновид форми тієї чи іншої загалом широко відомої в мові синтаксичної структури певного складного речення. Діалектним є не тип складного речення, а конститутивні елементи його будови. Саме вони й надають йому територіально-діалектної забарвленості. Діалектними можуть бути такі конститутивні елементи складних речень, засвідчені в буковинських говірках:

1. Сполучники сурядності або підрядності, якими поєднуються предикативні одиниці складних речень: «Йго бо-ліг нога, *но* до дохтор'іу бойіщи йти» (Голубівка); «Май ореч'ка заблєї, *май* кугут зап'їе і не с'кушно ме н'ї» (Клинівка); «Кобі був сказа́в, що то дич'ка» (Луковиця); «Віорале^и по́ле^и, гейби гр'єтку зробі́ле^и» (Зеленів); «При-не^и с'ї дров, *най* розкладу́ ва́тру» (Коритне). Функції сполучника обмежені синтаксичною конструкцією, інвентарем якої він виступає, і його розглядати можна тільки в зв'язку з певною синтаксичною структурою. Ось чому спроби відносити його тільки до лексичних діалектизмів є хибними.

2. Поєднання різних функцій в одному сполучнику. Так, в багатьох говірках південно-західного наріччя сполучник *що* може поєднувати з головним підрядні причинові, наслідкові, а сполучник *аби* — допустові підрядні предикативні одиниці: «Та́то гн'івайеси, *що* ми п'ізно ве^и ртайемо-

си додому» (Горошівці); «Де^и с згубіласе^и мийка, що не^и ма чім мійску уміте^и» (Юрківці); «Не^и прийду до тебе^и, аби ти к'іл'ко хоч' даваў ме^и н'і» (Банилів).

3. Порядок структурних частин складного речення. Так, у говірках можливою є конструкція з препозитивним присубстантивним підрядним і означуваним іменником у залежній частині, а також причинове підрядне, що стоїть на початку складного речення (підрядне причинове іноді не має сполучника, а головна частина починається сполучником *то*), наприклад: «*Котрі грбиш* уторгував за барабулю, уна забрала»; «*Яа завмерла була, то сіпале^и на мене^и воді*» (Данківці).

4. Застарілі конструкції, колись добре відомі більшості носіїв мови на великій території, але пізніше витіснені з мови, через що сприймаються як діалектні. До таких реліктових складних речень належать паратактична підрядність, протиставні конструкції із сполучником *і*: «Він забрав від мене кон'і, а т'і кон'і дав мен'і тато»; «Старий спов'ідайі го, і він то соб'і нав'іт' вухом не^и ведє^и» (Васло-вівці).

5. Неоднакова поширеність певних синтаксичних структур. Наприклад, сполучник *аби* в сучасній українській літературній мові характерний для складних речень з підрядними мети, а в говірках південно-західного наріччя вживається і в підрядних допустових та причинових, тобто має більше поширення, ніж у літературній мові. Функції сполучників *а, і, що, як* у діалектній мові набагато ширші, ніж у літературній, яка все більше прагне до диференційованого вживання граматичних засобів.

Уявлення про будову складних речень писемної української літературної мови першої половини XIX ст. на західних землях дає такий уривок: «Ночами оточували небеса луни горячих сел, а вітри заносили зойк стинаного і полоненого миру; а коли зоря розсвічала день білий, гонили гайдуки мирян півсонних на лан понужателів... *Тим ділом* русин в навалі горесті спинився і в журбі став думати над своєю долею ужасною; *но* тая щораз ся переповняла, потері учащалися, непевність була в імінях гірко придбаних, *не щоби* і у вчаснім життю і стільки любимой родини, жінок, дочок та синів, *на котрих* люті остремі нападали

яструби» (Вагилевич). Як бачимо, вплив діалектної мови на писемну форму літературної мови на рівні складного речення в наведеному тексті досить значний. Звичайно, твори авторів з Наддніпрянщини цього ж періоду містять менше діалектних рис, тому що говірки цієї території лягли в основу літературної мови. Ось чому тільки деякі риси мови творів письменників і поетів з середньої Наддніпрянщини і Слобожанщини сприймаються як діалектні.

Значна діалектна диференціація, що характерна для усного мовлення на всій території України, не могла не позначитись на процесі розвитку і становлення літературної мови [3, 333]. Взагалі нагромадження інвентарних засобів мови в період, що передувє їй повній унормованості, — процес об'єктивний і характерний не тільки для розвитку української літературної мови, але й для інших мов. Наступний етап — це відбір засобів серед існуючих, здійснюваний мовною практикою майстрів художнього слова, а також свідомим науковим нормуванням.

Взаємодію між діалектами і літературною мовою досить зручно розглянути на прикладі однієї мікросистеми. Для прикладу візьмемо сполучники, якими поєднуються з головною предикативною частиною підрядні порівняльні:

мов, мовби		
мовбито		
немов, немовби	як, якби	гей, гейби
немовбито	якбито	гейбито
наче, начеб	ніби	отік, отікби
начебто	нібито	отікбито
неначе, неначеб	ніж, ніжби	таїк, таїкби
неначебто	так як	таїкбито
буцім	так як би	таїкто
буцімби	так як би то	як коли
буцімбито	що . . . то	як коли би
буцімто	чим . . . тим	як коли би то
чим, що, що мов	як . . . так	от як
		от як би
		от як би то; знай

- засоби зв'язку порівняльних конструкцій літературної мови
 — — — засоби зв'язку порівняльних конструкцій південно-східного і північного наріччя
 - - - засоби зв'язку порівняльних конструкцій південно-західного наріччя

Перед нами дві виразні мікросистеми засобів зв'язку предикативних одиниць складного порівняльного речення: ліва колонка містить порівняльні сполучники південно-східних та північних говірок української мови, права — порівняльні сполучники південно-західного наріччя української мови, середня частина — сполучники, поширені на всій території України. Як бачимо, нормою літературної мови стали засоби зв'язку південно-східного наріччя, а також ті, що вживаються на всій території республіки.

Літературна та діалектні мікросистеми порівняльних сполучників (ПС) мають багато спільного в граматичній будові та синтаксичних функціях:

а) складні і складені сполучники в них утворені з первинних сполучників та часток (*гей би — гейби, мов би — мовби, от як — отік, так як — таїк, не мов би — немов би* і т. п.);

б) підрядна частина може займати будь-яку позицію щодо головної;

в) всі ПС можуть замінювати один одного;

г) прості ПС мають значно більшу частоту вживання, ніж складні і складені;

д) приєднувані ПС компоненти можуть мати предикативне значення, атрибутивне або обставинне.

Отже, різниця між літературною і діалектною мікросистемами ПС існує тільки в формі окремих елементів і зовсім не торкається їх граматичних протиставлень, що, як виявляється, тотожні. Це сприяє поступовій заміні діалектних форм літературними. Як видно із схеми, поля літературних і діалектних мікросистем частково взаємно перекриваються, тобто літературна і діалектні мікросистеми мають не тільки відмінні, а й спільні елементи. Так, у мікросистемах ПС спільними є сполучники *як, якби, ніби, нібито* та ін. Серед них знаходимо слова з дуже великою частотою вживання, наприклад, сполучник *як* охоплює понад 20% всіх прикладів складних речень з підрядними порівняльними. Роль спільних елементів всіх систем зростає, що особливо помітно в період активного впливу літературної мови на територіальні говірки. Елементи діалектних мікросистем, зовсім відмінні від літературної мови, мають, як правило, невеликий ареал поширення і незначну частоту вживання, що робить їх малопомітними. В наш час вони поступово витісняються з мови, замінюючись літературними відповідниками, тобто діалектні мікросистеми поступово

підпорядковуються граматичній будові української літературної мови. На початку ХХ ст. в інвентарному списку мови для поєднання порівняльних зворотів і підрядних порівняльних речень вживались 49 сполучників підрядності. Кількість явно надмірна, якщо взяти до уваги ту обставину, що ПС цілком вільно замінюють один одного: адже всі вони синонімічні за значенням. У процесі нормалізації літературної мови за останнє півстоліття кількість ПС скоротилась. У літературній мові перестали вживатись діалектні ПС південно-західного наріччя, крім, звичайно, тих, що характерні для української мови в цілому. Дедалі частіше вживаються у літературній мові ПС *мов, немов, наче, неначе, ніби* як найбільш типові і прозорі з семантичного погляду. Рідше вживаються похідні від них (*мовби, немовби, немовбито, начеб та складені так як би, так як би то та ін.*). Тільки в усному літературному мовленні вживаються сполучники *буцім, буцімби, буцімбито, буцімто*, які в ХІХ ст. були частовживаними в писемній мові [4, 78]. Зовсім вийшли з ужитку в літературній мові порівняльні сполучники *гей, отік, таїк* і похідні від них, які зараз засвідчуються тільки в українських говірках південно-західного наріччя. Мова дещо обмежує вживання складних і складених сполучників, але зберігає найбільш виразні форми простих для того, щоб забезпечити потреби синонімії.

Норма сучасної української літературної мови стала фактором, що діє на всій території республіки. Вплив діалектної мови на літературну за радянської доби зазнав значного обмеження і набув зовсім іншого характеру. У радянський час літературна мова стала системою, яка поповнюється тільки тим, що сприяє її збагаченню, що викликається потребами спілкування. І навпаки, літературна норма відкидає все випадкове, надлишкове, все, що може розхитувати її норми, що поступається досконалістю будови і змісту.

Всі зміни, які відбулися в синтаксисі складного речення української літературної мови з часу впровадження загальних літературних норм за післяжовтневі роки можна охарактеризувати так.

Окремі синтаксичні конструкції перестали в ній вживатись. У процесі витворення норм української літературної мови певних переваг набували ті конструкції, що поширені на всій території України. Основою української літератур-

ної мови стали синтаксичні особливості середньонадніпрянських говірок. Вузьколокальні синтаксичні діалектизми і деякі архаїчні риси в ній виходили із вжитку. Так, перестали вживатись у літературній мові такі конструкції.

Складносурядні речення, компоненти яких поєднані сполучниками *но, да*, що вживались в ХІХ — на початку ХХ ст.: «Мабуть, вони б і ночували тут, *да* не дозволяли на це міські порядки» (Марко Вовчок); «Рада ж би я, милий, не тужити, *но* без тебе горе в світі жити» (Федькович).

Складні речення з підрядними часовими, з'єднаними сполучниками південно-західного діалектного походження *нім, занім, допоки, зак, лиш скоро, бо коли, аж* та ін.: «*Нім* Семен підвівся з землі, а Янця вже вхопили за ноги і волочут голову по камінню»; «*Занім* умерти, то треба ще тяжко відпокутувати» (Павлик); «Вліпив око в сторону к дебри та й жде хвильки, *аж* буде мож випалити з неї цілько» (Устиянович).

З'ясувальні складнопідрядні речення, поєднані сполучниками *же, ци* та сполучним словом *хтоби*: «Нарешті пригадали собі, *же* сукня Теклина готова» (Шашкевич); «Не знаю, *ци* заплакав хто за нев» (Павлик); «Не було, *хтоби* заберав давнії поведінки» (Вагилевич).

Складні речення з підрядними присубстантивними із сполучниками *кови, кой*: «Сердечно благодарю вам за пам'ять, *кою* мене утішаєте» (Духнович); «Але така наша натура, *кови* лиш себе не чинити винним» (Устиянович).

Підрядні речення мети, що поєднувались з головним сполучниками *би, аби, най, аби лиш, най*: «Світить місяць світлесенько в молоденькім гаю, *би* ся було виднесенько на козаськім краю» (Федькович); «Вона казала далі, що пішла би в світ за ним, *аби* лиш так не бідувати» (Павлик); «А ходи сюди, брате, *най* тя поцілую» (Устиянович).

Підрядні причинові речення, що поєднувались сполучниками *не чім, задля чого, позаяк*: «Гори серед нападів вражих були засіком народу, *не чім* їх так часто в піснях поминають і величають» (Вагилевич); «*Позаяк* цікавого не маю що писати, тягтиму далі свою подорож...» (Копюбинський).

Підрядні умовні речення, які пов'язувались з головним сполучником *кови, коб*: «*Кови* я знав, зараз би поїхав за нею» (Франко).

Уже в ХІХ ст. українська мова в системі складних речень мала всі ті конструкції й засоби зв'язку між ними, якими вона користується й у наш час. Але складні речення

тоді поєднувались й різними вузькодіалектними сполучниками, частина з яких була зовсім незрозумілою для широкого загалу читачів. Це досить часто зневиразнювало текст. Від таких конструкцій літературна мова з усталенням норм звільнилась. «Окремі локальні синтаксичні конструкції літературна мова засвоїла лише як стилістично обмежені паралелізми, використовувані в художній літературі...» [2, 11]. Нормою літературної мови стали перевірені багатогранною практикою, стилістично досконалі і найбільш придатні для спілкування граматичні форми південно-східного наріччя української мови.

Деякі синтаксичні конструкції зменшили частоту вживання в літературній мові. Ряд синтаксичних зворотів у складному реченні, поширених у літературній мові ХІХ — початку ХХ ст., тепер уживається рідко, та й то в стилізованій поетичній мові або в художній прозі, але зовсім відсутні в інших літературних стилях. Сюди належать такі синтаксичні структури складних речень.

Ланцюжкові складні речення, нанизані єднальними сполучниками *і, а, та*. Сполучник у цих конструкціях є не стільки засобом зв'язку, скільки показником початку кожної наступної предикативної одиниці. У минулому в такий спосіб утворювались громіздкі синтаксичні єдності, куди входило іноді понад десять предикативних одиниць, як-от: «Та ж то у нас завтра празник, *та* будуть милії гостеньки, *та* й в четвер сімдесят літ мені минає, *та* вп'ять буде хтось так добрий навідати старого, *та* чи не мож би дещо для діда придбати?» (Устиянович). Подібні конструкції мають виразний розмовно-фольклорний відтінок, вони архаїзують мову, що й стало причиною звуження сфери їх вживання.

Складні речення з підрядними присубстантивними та займенниково-співвідносними, які поєднуються з головним сполучним словом *котрий*: «Йому дало страх перед тими думками, *котрі* летять роєм» (Панас Мирний); «Страх його обгортає такий, *котрого* він не бачив у дитинстві навіть» (Копюбинський). Сполучне слово *котрий*, узвичаївшись у розподільно-кількісному значенні, поступилося місцем перед тотожним йому за граматичними ознаками *який*.

Складнопідрядні речення з підрядними мети, які поєднуються з головним сполучним словом *аби*. Речення з цим сполучником в літературній мові становить лише 2% серед інших підрядних мети. Сполучник *аби* поступився перед

сполучниками *щоб, щоби, для того щоб*, хоч ще на початку ХХ ст. він вживався нарівні з усіма іншими сполучниками подібної семантики, як-от: «А це так шпигає, *аби* щось вирвати з нього» (Коцюбинський); «Велів одпочити, *аби* набралися сили» (Франко). У минулому сполучник *аби* вносив у речення відтінок бажаної умови і цим відрізнявся від інших сполучників мети. Пізніше ця його особливість втрачається, внаслідок чого його семантичне поле збігається з семантичним полем сполучників *щоб, щоби, для того щоб*. Однак останні виразніше вказують на мету, що й зумовило звуження ареалу і зменшення частоти вживання *аби*. Відносно міцнішими є позиції цього сполучника в південно-західних говорах української мови.

Складнопідрядні речення з семантикою паралельно-поступового розгортання дій у часі і просторі, побудовані за моделлю *що... то*: «*Що* слово промовляла, *то* кожне співало» (Стефаник); «*Що* крок, *то* колода, *що* сяг, *то* пропасть...» (Устиянович); «*Що* більше дивишся на неї, *то* більше хочеться дивитися» (Гребінка). Зрідка ця конструкція засвідчується і в творах радянських письменників, проте більш характерна для усного розмовного мовлення, ніж для писемного.

Отже, в писемній формі літературної мови стали менш уживаними зокрема ті синтаксичні конструкції, що є приналежністю усного мовлення, в якому вимоги до норми менш суворі, оскільки вона там може компенсуватись жестами, мімікою, ситуацією та ін. Усна форма літературної мови, оскільки вона в своєму розвитку відставала від різновиду писемного [1, 13], ближча до територіальних говірок, ніж писемна.

І нарешті, спостерігаються такі синтаксичні конструкції, які розширили сферу вживання в сучасній літературній мові. За роки Радянської влади зросла сфера користування українською мовою в різних галузях науки, культури, мистецтва, техніки і економіки. Все це активізувало певні мовні засоби, які поступово набували великого функціонального навантаження і знаходили все нове і нове застосування в різних стилях літературної мови. Сюди належать такі структури.

Складносурядні речення з градаційними відношеннями. У писемному різновиді української літературної мови ХІХ ст. зрідка засвідчуються складносурядні речення закритого типу з однібічним зв'язком, що поєднувались

градаційними сполучниками *а й, ще й, а ще, а навіть, а до того ж, та й, та ще й, ба й*. Наприклад: «Ще в гімназії Борис займав видне місце серед товаришів, *ба й* вчителі дивились на нього як на головного оздобу закладу» (Франко). Кількість градаційних сполучників і конструкцій з ними зростає в міру наближення до наших днів, наприклад: «Через трави по росі мчить кіннота, *ще й* будьонниця казкова розцвітає в поросі» (Тичина); «Ім'я співака знають у всіх куточках нашої Батьківщини, *та й* за кордоном багато людей зачаровані українською піснею, яку почули з Миколіних уст» (Білаш); «То був страшний і нестерпний день, *а ще* болючішою стала ніч» (Кучер). Всі градаційні сполучники належать до семантичних: вони не тільки поєднують предикативні одиниці, але й надають їм відтінку ступенювання. Важливу роль у створенні градації відіграють лексико-співвідності, тотожні за змістом або й за формою присудки обох предикативних одиниць градаційного складного речення, що також сприяє наростанню інформації в другому компоненті через її повторення.

Найбільшого поширення в останні десятиліття набувають градаційні складносурядні речення з двобічним зв'язком, які поєднуються парними сполучниками *не тільки... а й, не тільки... але й, не лише... а й, не лише... але й, не тільки... а навіть*: «Не тільки старші недружелюбно поглядали на чужака, *а навіть* малі діти намагались уникнути зустрічі з ним» (з газет).

Складні речення проміжного типу між паратаксистом і гіпотаксистом, які поєднуються сполучниками підрядності *якщо... то*, але побудовані за принципом рівнозначності структурних частин. Вони поширені переважно в публіцистичних творах, особливо на сторінках газет. Такі речення своїми засобами зв'язку між предикативними одиницями нагадують підрядні зв'язки, а загальною будовою і семантикою — сурядні: «*Якщо* в дорадянський час на 15 тисяч жителів припадав один лікар, *то* зараз кожних 10 тисяч чоловік в середньому обслуговує 27 лікарів та 74 працівники середнього медичного персоналу» (з газет).

Конструкції з парцеляцією складних речень. У наш час вони дуже активізувалися. Сурядна або підрядна частина такого складного речення виділяється інтонаційно і за змістом у самотійну синтаксичну одиницю, хоч граматичними і смисловими зв'язками вона якнайтісніше поєднана з попереднім реченням. У такий спосіб досягається більш

чітке підкреслення і виділення потрібної авторові частини складного речення: «Перед цим тебе двічі контузило, я мав два поранення. *Та ворогові було гірше*» (Бабляк).

Подібними, але структурно відмінними від попередніх є взяті з усного розмовного мовлення структури безсполучникових складних речень, з яких вичленовуються два сегменти, дві інтонаційно самостійні частини. Частина складного безсполучникового речення, яку є потреба виділити, щоб привернути до неї більшу увагу, виноситься у препозицію за межі речення. Вона набуває інтонації самостійної синтаксичної одиниці. Таким чином, одне складне речення, утворюючи нерозривне словосполучення ціле, інтонаційно поділене на два сегменти, до того ж позитивна частина містить іменник або займенник на позначення того ж предмета, що його позначає виділений компонент, як-от: «*Режим напівсвободи*. Так у них зветься це собаче життя» (Гончар); «*Карпати... Край високих гір з давніх-давен сповнений чарівної краси, оповитий легендами*» (з газет); «*Красна площа... Шумлять над нею весни, линуть десятиліття*» (з газет). Найчастіше такі структури двосегментні. Рідше розчленована конструкція складається з багатьох сегментів: «Невелике мальовниче місто Новгород-Сіверський на березі Десни. Зелені яри весною і золоті дерева восени. Голубі ополонки вздовж річки і перший приліт птахів. Назустріч усьому цьому розкрите вразливе серце хлопчика» (з газет); «*Мурашки... Скільки їх... Це моторне населення викликає у людей захоплення своєю організованістю і працьовитістю*» (з газет). Ці конструкції набувають все більшого поширення в публіцистичному стилі, стилі художньої літератури, їх особливістю є здатність передавати експресивність мови на письмі.

Великі соціальні перетворення, зв'язані з перемогою соціалістичного ладу, широкий розвиток культури, швидке зростання освіти серед населення, могутній розвиток преси, радіо, телебачення, літератури сприяють інтенсивному впливові української літературної мови на місцеві говірки. Особливо активізувався цей процес в останні десятиліття.

Значного впливу літературної мови зазнали всі говірки південно-західного наріччя, в тому числі й на синтаксичному рівні. Дедалі частіше тут вживаються складні речення із сполучниками літературної мови, що походять з південно-східного діалектного ареалу (*нехай, тим що, з тим*

щоб, з тим щоб і багато інших), яких ще в 20-ті роки нашого століття в цих говірках не було.

Загальна картина змін у засобах зв'язку між компонентами складних речень певною мірою виявляє подана нижче схема, яка побудована на основі старих записів усної народної творчості з виразними діалектними рисами, що відносяться до 20—30-х років нашого століття. Для порівняння використано найновіші записи, зроблені діалектологічними експедиціями кафедри української мови Чернівецького університету вже в 60—70-х роках. Для прикладу береться територія північної Буковини. Старий і новий матеріал взятий в однаковій пропорції — 20 тисяч слів старого тексту і відповідна кількість нового. Цифрами показано кількість конструкцій в аналізованих текстах.

Аналогічні зміни відбуваються під впливом української літературної мови і в інших говірках південно-західного наріччя. Аналіз схеми показує, що діалектні конструкції мають загальну тенденцію до звуження сфери вжитку. Так, у 20—30-х роках ми нараховуємо 138 прикладів складних речень з різними діалектними засобами зв'язку, в 60—70-х роках у мові старшого покоління населення нараховуємо 86 складних речень з діалектними сполучниками, а в людей молодшого віку — тільки 37.

Не менш показовими є і цифри, що виявляють зростання в діалектах компонентів літературної мови. Тексти 20—30-х років засвідчують тільки 12 складних речень із сполучниками, характерними для сучасної літературної мови, а в записах 60—70-х років таких конструкцій нараховується 65. Із них у людей старшого покоління записано 19 прикладів, а молодшого — 46. Наслідком впливу літературної мови треба вважати також і збільшення кількості складних речень у діалектних текстах пізнішого часу: у записах 20—30-х років їх 150, у записах 60—70-х років — 188. Кількість складних речень зросла на 38 одиниць. Ці цифри, що характеризують процеси взаємодії літературної мови і діалектів на території північної Буковини, якоюсь мірою пояснюють взаємодію і в інших говірках південно-західного наріччя. Що стосується процесів взаємодії літературної мови і діалектів у північних і південно-східних говірках, то вони на рівні синтаксису складного речення відрізняються тим, що тут дуже мало діалектних форм.

Аналіз схеми показує також, що кількість літературних форм зростає значно швидше в територіальних говірках,

Кількісні зміни у вживанні конструкцій

Конструкція з сполучником	1920 — 1930 роки				1960 — 1970 роки							
					Старше покоління населення				Молодше покоління населення			
	Населені пункти				Населені пункти				Населені пункти			
	Садгора	Новосілка	Чорногузи	Мигове	Садгора	Новосілка	Чорногузи	Мигове	Садгора	Новосілка	Чорногузи	Мигове
но	7	4	4	5	4	5	3	3	5	4	2	4
альбо	—	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—
ба . . . ба	—	—	4	5	—	—	2	3	—	—	—	—
май . . . май	2	5	4	2	—	2	2	3	—	—	—	1
ци . . . ци	5	3	5	4	4	3	3	2	—	1	2	—
нім	5	6	3	5	4	4	2	2	2	1	1	—
най	5	3	2	4	3	3	2	1	2	1	1	2
коби	3	2	2	4	2	2	1	2	1	—	2	1
гей	2	4	4	1	2	2	1	1	—	—	—	—
гейби	3	3	4	2	2	1	2	1	—	—	—	—
отік	—	—	2	2	—	—	1	1	—	—	—	1
гаїк	—	—	2	3	—	—	2	2	—	—	1	2

Проникнення нових елементів з літературної мови

мов	2	—	—	—	—	—	—	—	2	3	1	1
немов	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—
наче	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	2
неначе	2	—	—	—	2	—	—	1	2	3	—	—
тим, що	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—
у зв'язку	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
з тим що	1	2	—	1	2	—	1	—	1	1	—	—
з тим щоб	—	—	—	—	—	1	—	1	—	1	2	—
затим щоб	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
дарма що	—	—	—	—	1	2	—	—	2	2	1	—
незважаючи	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
на те що	—	1	1	1	—	2	1	2	1	2	2	2
в міру того	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
як	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
хай	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
нехай	—	—	—	—	—	1	—	—	1	1	—	—
буцім	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	1	—
буцімби	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—

ніж зникають діалектні форми. Це призводить до нагромадження в говірках елементів в двох систем. Нагромадження інвентарних засобів змушує мовців, навіть підсвідомо, а частіше цілком свідомо, робити відбір потрібних засобів. Такі в основному процеси взаємодії літературної мови з місцевими говорами відбуваються в наш час на рівні синтаксису складного речення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід І. К. Роль усної літературної мови в мовній практиці соціалістичного суспільства. — В кн.: Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. К., 1965.
2. Жовтобрюх М. А. Взаємодія української літературної мови і діалектів. — Мовознавство, 1973, № 1.
3. Кирс Історія української літературної мови. Т. 1. К., 1958.
4. Медведєв Ф. П. Система сполучників в українській мові. Харків, 1962.

Н. А. Москаленко

ЛЕКСИЧНІ ДІАЛЕКТИЗМИ
У СКЛАДІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Лексичні діалектизми у складі фразеологічних одиниць української літературної мови можуть цікавити і діалектолога, і історика мови, і фразеолога. Історик мови та діалектолог, досліджуючи «життя-буття» лексичних діалектизмів у складі фразеологічних одиниць літературної мови, можуть виявити нові конкретні дані про взаємодію української літературної мови і діалектів на лексико-фразеологічному рівні [9; 10; 16], бо саме у складі фразеологізмів кожної мови збережено і донесено до наших днів ніде більше не зафіксовані або дуже давні, рідко вживані слова-компоненти, серед них часто й діалектизми. Для фразеолога аналіз діалектизмів, як компонентів фразеологічних одиниць, є ще більш актуальним, бо таке дослідження виявляє додаткові важливі для фразеології матеріали про походження окремих фразеологізмів, про стабільність та змінність компонентів фразеологічних одиниць, про виникнення фразеологічної варіантності, синонімії тощо [15; 1].

Досить важливе таке дослідження і для визначення ряду теоретичних понять, уточнення термінів «народна фразеологія», «діалектна фразеологія», «фольклорна фразеологія» [8; 20; 14].

Серед усіх питань, пов'язаних з вивченням діалектної фразеології, найменше приділено уваги компонентам-діалектизмам у фразеологічних одиницях [13]. Можливо, одна із причин цього — значні труднощі, що виникають у такій роботі. Справді, джерелами подібного дослідження можуть бути насамперед збірки фразеологізмів української мови, а вони поки і нечисленні, і, головне, — неповні.

Для нашого дослідження ми дібрали близько 500 фразеологізмів з компонентами-діалектизмами, переважно із відомих збірок М. Номиса, І. Франка [18; 4]. У цих збірках, як відомо, фіксувалися фразеологізми не тільки літературної мови. Отже, зараз у цьому матеріалі важко виділити фразеологізми літературної мови і діалектизми у їх складі. У сучасні фразеологічні словники [3; 12; 17; 19] автори, як правило, фразеологізми із незрозумілими, рідковживаними словами (в тому числі і з діалектизмами) намагаються не вводити: такі словники служать зразком, нормою літературної мови. Збірок фразеологізмів, властивих якимсь певним українським говорам (у яких закономірно може бути найбільше компонентів-діалектизмів) поки немає [11; 22; 23]. Крім того, лексичні діалектизми нелегко відмежувати від архаїзмів («Величаєть сі, як Гриць *портками*»; «Не в дорогих *кунах* ходити»); від іншомовних слів, часом перероблених відповідно до законів української мови («Витратися до *феника*» — нім. *пфенінг* 'дрібна монета'; «Гуля бабуля, поки на хребті *кошуля*» — греко-лат. — польськ. 'сорочка'); від слів-«мудрувань», спеціально створених для сміху, ритми, ритму фразеологізму («*Летопень* лепече, а дурень слухає; перебула-м січень, *мічень* *, а на *марець* виставлю палець; невже я *семиділуха?*). Додаткового аналізу потребують і безумовні діалектизми, оскільки лексичні діалектизми тісно переплітаються з діалектизмами фонетичними, морфологічними («*Сласная* їда — животу біда»; «І *небоя* вовки їдять»; «А будь тобі *непутно...*»). Компонентами фразеологізмів, нарешті, є і такі слова, що,

нагадуючи діалектизми, не фіксуються у словниках, і відділяти їх від лексичних діалектизмів дуже важко («На *злах/глах, слах*, лободах, на курячій ніжці»; «Оддай людям жінку, а сам труби в *кужілку*» та ін.).

Аналіз, визначений темою дослідження, передбачає, з одного боку, характеристику нестандартних, незвичайних компонентів фразеологічних одиниць літературної мови — діалектизмів; з другого — виявлення і аналіз особливостей фразеологізмів з такими незвичайними компонентами; нарешті, опис особливостей функціонування цих компонентів у складі фразеологічних одиниць.

Походження лексичних діалектизмів, компонентів фразеологічних одиниць, видається досить строкатим. Насамперед впадає в око велика група слів власне українських: *стуга* 'плетена корзина, обмазана глиною' («Розумна жона — як *стуга* пшона»); *пакати* 'палити, курити' («Не вмієш *пакати*, а вмієш плакати»); *стовбун* 'горщик заввишки з п'ять вершків' («Нате й мій *стовбун*, щоб і я там був»); *наковчити* 'наговорити багато, безтолково' («Хто не вмовчив, той *наковчив*»); *микуляти* 'бігати очима', 'почувати себе ніяково' («*Микуляє* очима, як кіт на глині»).

Значною виявляється і група слів спільнослов'янських або спільносхіднослов'янських коренів. *Рачити* 'благоволити', 'догоджати', 'допомагати' («Як бачить, так і *рачить*»); *ладкати* 'співати весільні пісні' («Не все то правда, що на весіллі *ладкають*»); *роба* 'роботяща, трудяща жінка' («Плаче, як *роба* в неволі»); *руда* 'кров' («*Руда* не вода»).

Яскраву групу становлять слова, запозичені з інших мов, що вже оформлені відповідно до законів (фонетичних, морфологічних) української мови і уживаються тільки в певних українських говірках. Їх, очевидно, небезпідставно кваліфікують зараз як лексичні діалектизми, наприклад: *гич* — угор. 'бадилля' («Не варт і *гича*»); *буката* — рум. 'великий шматок хліба' («Де гною лопата, там хліба *буката*»); *гарувати* — польськ. 'тяжко робити' («*Гарує*, як віл у ярмі»); *бай* — тюркськ.-болг. 'старий, поважаний чоловік' («Почкай, *баю*, здохнеш в маю»); *ганти* — нім. *Habt Acht!* 'увага, уважно' («На *гантах* стояти»).

Порівняно рідше зустрічаються слова-«мудрування»* та слова, утворені для ритми, ритму фразеологізмів, напри-

* Термін І. Франка: «Змудрувати кого» — значить сказати якесь речене, звичайно цинічного характеру, але конечно до ритми з останнім».

* І. Франко відзначає слова «січень — мічень» як паристі римовані слова.

клад; *митутя* — значення неясне («Ото ще *митутя* — ні дома ні тута»).

Ще рідше можна знайти компоненти-діалектизми, що виникли у зв'язку з новим (народна етимологія) трактуванням змісту цих слів, звісно, вони були й оригінально переформлені, наприклад: *олух* — *оглух* («*Оглух* царя небесного»); *хіромантія* — *хараман* («*Харамана* гнути»).

Слід підкреслити, що межа між аналізованими лексичними діалектизмами та іншомовними, застарілими, «створеними» словами досить хитка і непевна.

Лексичні діалектизми, що зустрічаються у складі фразеологізмів, досить легко поділяються на групи за особливостями творення. Власне лексичних діалектизмів не дуже багато, але ця група досить виразна. Наприклад, *кайстра* 'торба, сумка' («*Майстер* до чужих *кайстер*»); *окукобити-ся* 'влаштувати гніздо' («*Окукобилась*, мов та горличка»); *пуптя* 'страва із вареного ячменю та солодкого квасу' («*Скис* би ти на *пуптю*»); *арідник* 'чорт, нечистий' («*Аридник* го знає»); *корх* 'міра довжини, приблизно чотири пальці або долоня' («*І* то не наш *корх* землі, що нам очі закривають»); *кибіть* 'хист, здатність' («*Єсть* і в тебе *кибіть* на плечі сидіть»).

Але в «чистому» вигляді лексичні діалектизми зустрічаються порівняно рідко. Частіше це «гібриди», серед яких трапляються і лексико-семантичні діалектизми, наприклад: *чубатенька* 'гарна, безжурна' («*Як* я була у батенька, ходила я *чубатенька*»), пор. літ. 'та, що має чуб'; *медунка* 'гарна, ласкава, приваблива дівчина, жінка' («Не *медунку* ведуть, та не *медунка* і в коноплях сидить»), пор. літ. 'та, що має мед у своєму складі'; *ловка* 'здобич' («*Ловив* вовк *ловку*, поки сам не піймався»), пор. літ. 'спритна'; *милун* 'пиріжок з тіста певної форми' («*Утяла* мама *милуна*, що й на світ стидно»), пор. літ. 'коханець, коханий'.

Є серед аналізованих і діалектизми лексико-морфологічні, наприклад: *іжно* 'ситно' («*Хоч* не *іжно*, так уліжно»); *побрязкачі* 'гроші', від «бряжчати» («*Аби* були *побрязкачі*, то будуть і послухачі»); *гид* 'щось мерзенне, гидке' («Не займай *гида*, не каляя вида»); *мнець* 'той що мне' від «мняти» («*Ні* швець, ні *мнець*»). Пор. ще *відь* і *відьма*; *стиранка* 'галушки, що труться' від «терти»; *насипчасто* і *насипати*; *небой* і *небойязкий*; *здиміти* і *розсіятися*, як *дим* і т. п.

Нерідко у складі фразеологізмів зустрічаються діалектизми лексико-фонетичні, лексико-фонетико-морфологічні.

Наприклад: *воща* і *вощина* 'віск' («*Медок* в роток, а *вощи* в церкву»); *зірко* 'зерно' («*Зірко* до *зірка*, то буде мірка»); *цвочок* 'цвях, цвяшок' («Не бачила ковалиха *цвочка*»); *сухендувати* від «секундувати» 'допомагати' («*Най* му пан біг *сухендує*»); *пецушок* 'малий хлопечь, що сидить на печі' («*Годуй* в зимі *пецушка* — будеш мати в літі *пастушка*»).

Дуже різноманітні лексичні діалектизми і за семантикою. Це насамперед назви побутових речей, наприклад: *питель* 'млин' («*Говорить*, як *питель* туркоче»); *патик* 'палка' («*Аж* язик *патиком* став»); *клаки* 'клоччя' («*Хунта* *клаків* не варт»); *куцюба* 'кочерга' («*Убий* тебе *куцюба*»); *варішка* 'ополоник' («*Батько* збирав *лижкою*, а діти їли *варішкою*»).

Назви абстрактних понять: *нуда* 'нудота' («*Де* люди, там *нуди*»); *прасунок* 'горе, неспокій' («*Хай* йому *прасунок*»); *хісно* 'користь' («*Ані* посла, *ані* *хісна*»); *хибч* 'недолік, порок' («*Бридкий*, як *хибчі*»); *потоля* 'поблажка' («Не давай серцю *потолі*, бо сам підеш до неволі»); назви людей, наприклад: *звягливий* 'той, що любить говорити, говіркий' («Не бійся *звягливого*, а *кусливого*»); *Штирк* 'хвалько' («*Бачили* такого *штирка*»; *личман* 'старий пастух' («*Як* у череді без *личмана*»); *паплюга* 'жінка легкої поведінки' («*Бридкий*, як *паплюга*»); *небой* 'хоробрий' («*І* *небой* вовки їдять»); *варіят* 'дурний' («Не грай *варіята*»); назви міфічних істот, наприклад: *мари* 'привиди, злі духи' («Щоб тебе на *марах* винесло»); *арідник* 'чорт, нечистий', («*Аридник* го знає»); *відь* 'відьма, нечиста сила' («*Відь* би ті втяла»); назви тварин, птахів, комах, наприклад: *припутень* 'дикий голуб' («*Ходить*, як *припутень*»); *поплазка* 'плазун, змія' («*Гидкий*, як *поплазка*»); *скакелюха* 'блоха' («*Скаче*, як *скакелюха*»). Серед лексичних діалектизмів цього типу виділяються також назви страв: *стиранка* 'дрібні «стерті» галушки' («*Говорить*, як *стиранку* дробить»); *квас* 'рідка лемішка', 'тісто' («*Борщ* густий, як *квас*»); *Джур* 'вівсяна мука з водою, зварена, скисла', 'з маслом коноплі' («*Каламутна* вода, як *джур*»); назви хвороб *хиндя* 'лихоманка' («*Трясе*, як *хиндя*»; «*Хиндя* його знає»); *завійна* 'різи у животі' («Щоб тебе *завійна* узяла»); *кадук* 'хвороба', 'чорт' («*За* твоє добро *кадук* тобі в ребро»); *смага* 'гарячка' («*Смага* би тя втяла»); *фрибра* 'лихоманка' («*А* випилася би тебе *фрибра*»); назви дій: *хамелити* 'важко, через силу ковтати' («*Як* я молодою бувала, то сорок вареників їдала, а тепер *хамелю*, *хамелю*, насилу п'ятдесят

вмелю»); *бімбувати* 'пишатися' («*Бімбує*, як злодій у коліді»); *урачити* 'вщипнути' («Бодай тебе рак *урачив*»); *темлювати* 'перекидати' («Біда тобою *темлює*»); *глядати* 'шукати' («*Глядає*, сам не знає чого»); *випаздерити* 'тіпати' («*Випаздерив* го, аж дрантя летіло»); назви ознак: *пудний* 'страшний' («*Пудна* година»); *варівний* 'страшний' («*Варівне місце*»); *хендогий* 'чистий, охайний' («Хоч убогий, та *хендогий*»).

Названі лексичні діалектизми мають різну діалектну співвідносність. Так, *пудний*, *турма*, *виопалати*, *варівний*, *глядати*, *піяти* і подібні південно-західного походження; *стуга*, *пакати*, *здиміти*, *пуцик* — південно-східного; *рахмани*, *луста*, *чепелик* — північної діалектної приналежності.

Отже, лексичні діалектизми, компоненти фразеологізмів, досить різноманітні і за структурою, і за територіальною приналежністю, і за семантикою.

Лексичні діалектизми переважають у прислів'ях, приказках та ідіомах. І в цьому є певна закономірність. Саме прислів'я та приказки майже обов'язково оформлені різними евфонічними засобами, часом дуже оригінальними римами, ритмом, завдяки яким вони легко запам'ятовуються; адже створювалися вони у давнину неписьменними людьми і закріплювалися, передавалися з покоління в покоління завдяки пам'яті народній. Рима і ритм і в давнину сприяли запам'ятовуванню, а отже, й життю прислів'я, збереженню в них рідко вживаних, зокрема й діалектних, слів. Наприклад: «Бив циган циганку за пісню *стиранку*»; «Кому йдеться, то й на *скінку* прядеться»; «Порожня бочка *гучить*, а повна мовчить»; «Іди, *ринде*, деінде, там тебе не знатимуть і *риндею* не зватимуть»; «В кого віл та коса, в того й грошей *киса*» та ін.

Наявність діалектизмів в ідіомах теж пояснюється походженням цих фразеологізмів. Ідіома — вершина розвитку, видозміни фразеологічної одиниці, застигла для сучасної мови, в певній формі словосполучка часто з незрозумілими зараз словами, в тому числі й діалектизмами у своєму складі, з новим цілісним змістом усього виразу, незалежним від змісту компонентів. Наявність діалектизмів у них — це залишки, нашарування від попередніх епох. Діалектизм — тепер суто формальний компонент ідіоми, знання його значення необов'язкове для розуміння її змісту. Цією особливістю ідіом і підтверджується довге життя діалектиз-

мів у їх складі. Наприклад: *тарани* ганять — стукати (*тарани* 'довбні на маслозаводі'); *бенелюки* плести 'говорити дурниці' (зв'язано з легендами про королю Банелюк); *харамана* гнути 'брехати, говорити нісенітниці' (очевидно, від народного розуміння слова «хіромантия»); *дутеля* з'їсти 'померти' (*дутель* 'гнилий, отруйний горіх'). Пор. ще: пустити *туросу*; *почубеньків* дати; *духопелу* дати; впала б на тебе *казва*; *хунта клаків* не варт та ін.

Значно рідше зустрічаються діалектизми в усталених порівняльних зворотах, наприклад: бридкий, як *паплюга*; скаче, як *скакелюха*; як *м'яло* облизав; не хочеш, як дід *сороківки*; як *калія* синій та ін.

Зовсім невластиві лексичні діалектизми крилатим виразам, оскільки джерело їх — літературна мова.

Сфера уживання фразеологізмів із компонентами-діалектизмами порівняно вузька. Наявність діалектизмів стилістично «зв'язує» фразеологізми перш за все з усним діалектним мовленням. Дуже цікаві в цьому плані, хоч інколи застарілі, з часом недостатньо перевірені і недостатньо точні, примітки до фразеологічних матеріалів у збірці М. Номиса і особливо — у збірці І. Франка про поширеність, уживаність фразеологізмів у певних місцевостях.

Аналізовані фразеологізми часто використовуються для імітації підкреслено розмовно-усного характеру мовлення, без акцентування на територіальних особливостях. У цьому випадку фразеологізмам із діалектизмами в їх складі властива досить висока емоційність, експресія, * наприклад: «Як почала *давати* йому *духопелу*, то він уже й не встав» (Грінченко); «Ти чого *стоїш туюю*,— закричала матушка до о. Ананія» (Панч); «Ну бо допивай, а то буде чоловіка *ворка гнаться*» (Барвінок; пор. «Випий, щоб на *ворку не зоталось*»).

Рідше фразеологізми з лексичними діалектизмами створюють «діалектно-територіальне» забарвлення тексту, наприклад: «— Е, до неї тепер *без бука не підступай*,— додав газда» (Яцків); «Руш, хлопці, до школи, борзо, не поволі. Уже доста *гандри бити*, прийшла пора, щоб ся вчити» (Федькович).

Нарешті, наявність фразеологізму з компонентом-діалектизмом тепер часом сприймається і як одна з архаїзую-

* Лексичні зміни особливо характерні для мотивованих фразеологічних одиниць і здійснюються в них з наміром змінити образність, посилити ступінь інтенсивності та експресивності значення [6, 123].

чих особливостей тексту, оскільки архаїзми важко відмежувати від діалектизмів: «Левенець довго опинався і серцю не давав потолі» (Макаровський); «Нехай йому лихий прасунок, як і голодом нам помирать» (Котляревський).

Лексичні діалектизми можуть виступати єдиним відомим компонентом фразеологізму: як на *шолопок*; не до *шпетти*. І тоді такий діалектизм цікавий для лексиколога і фразеолога як нестандартний компонент фразеологізму, оригінальний і властивостями слова, і роллю у створенні цілісного значення фразеологічної одиниці. Ці «особливі словесні інкрустації» [21, 91] лексиколог може знайти тільки у фразеологізмі, а фразеолог за такими фразеологічними одиницями простежить їх еволюцію.

Часом аналізовані компоненти мають у літературній мові слова-відповідники, які, проте, уживаються в «нефразеологічному» оточенні; для фразеологізму ж залишається єдиним можливим компонентом діалектизм: тут велику роль відіграє і традиційність уживання цілісного виразу, і рима, ритм, евфонія, відтінки стилістичні та емоційні, що досягаються з допомогою компонента-діалектизму тощо. Це яскраво ілюструють такі приклади: «Як умієм, так і *п'єм*» (співаєм); «Бий тебе *коцуба*» (кочерга); «На тобі циганство і панство, коня вороного ще й *хвайду*» (батіг); «Стар любить *свар* (жар), а молод холод»; «Казав чоловік байку, заким не кури *файку*» (люльку).

Нарешті, у деяких фразеологізмах лексичний діалектизм функціонує як компонент поряд із відповідними словами літературної мови — синонімічними чи несинонімічними, наприклад: «*Руда* (кров) не вода»; «Не давай серцю *потолі* (волі), бо сам підеш до неволі»; «Каламутна вода, як *джур*» (кисіль); «*Варуй ся* (бійся), як вогню» та ін. У таких випадках переваги на боці слова літературної мови як більш закріпленого, зрозумілого, уживаного. Пор. «*Руда* не вода», в ньому навіть рима, ритм, традиція уживання не забезпечили діалектизму *руда* переваги.

Якщо фонетичні й морфологічні варіативні зміни компонентів фразеологічних одиниць не так помітно порушують характер фразеологізму, то лексичні варіанти — особливо там, де варіантом виступає лексичний діалектизм — можуть спричиняти до створення фразеологізмів з іншими стилістичними характеристиками.

Такі варіативні заміни призводять часом до появи нового значення фразеологізму, принаймні нового семантичного

відтінку, наприклад: «Не варт і *гича*» ('річі'); *Олух* ('оглух') царя небесного.

Можна констатувати, отже, потенційну здатність компонентів-лексичних діалектизмів утворювати нові відтінки або нові значення фразеологізмів. Реально ж лексичні діалектизми, якщо вони функціонують як один із варіантів поряд з словами літературної мови, посилюють ступінь інтенсивності та експресивності уже існуючого, традицією закріпленого значення фразеологізму.

Фразеологізми з компонентами-лексичними діалектизмами, як і з діалектизмами фонетичними, морфологічними, не рівнозначні сукупності діалектних фразеологізмів, діалектній фразеології, хоч і межують з нею так, як і з фразеологією літературної мови. Вони становлять досить вузьку групу. Межі цієї групи дещо непевні через труднощі розмежування діалектизмів, архаїзмів, іншомовних слів*.

Наявність компонентів-лексичних діалектизмів у складі фразеологічних одиниць свідчить не про діалектний характер усього фразеологізму, а про його локальне походження або точніше — про місце побутування, про мандрування по території України.

Наявність лексичних діалектизмів у складі фразеологічних одиниць української літературної мови є живим ** свідченням і разом з тим наслідком постійного взаємозв'язку та взаємовпливу фразеології літературної мови й фразеології діалектної, свідченням складних процесів у фразеології та лексиці. Правда, поповнення цієї групи фразеологізмів зараз і неінтенсивне, і нерегулярне. Одна із причин цього — неактивність діалектної лексики в межах сучасної української літературної мови. Усі ж фразеологізми утворювалися і утворюються за рахунок слів активної для свого часу лексики. Тільки не всі фразеологізми з такими компонентами переживали свою епоху.

Лексичні діалектизми у складі фразеологічних одиниць, що функціонують у різних варіантах, не суперечать зви-

* М. Шанський розглядає разом, не розмежовуючи, фразеологізми з словами застарілої та діалектної семантики [21, 94]

** Пор. твердження Ш. Баллі про архаїзми у складі фразеологізмів: «... Той чи інший архаїзм (діалектизм.— Н. М.) може потрапити в коло нашого зору тільки в тому разі, якщо він ще живий... про до в ж у є ж и т и (підкреслення наше.— Н. М.) завдяки своєму оточенню, завдяки тому, що входить до складу фразеологічного звороту і таким чином сам стає ознакою фразеологічності даного сполучення» [2, 101].

чайній стабільності, стійкості складу фразеологізму, а є однією з ілюстрацій до відомого положення про дві існуючі в мові тенденції — до унормування, традиційності мовних явищ та до порушення мовних норм в усному мовленні, зокрема й під впливом діалектного середовища.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бабич Н. Д.* Фразеологія української мови. Ч. II. Навчальний посібник. Чернівці, 1971.
2. *Балли Ш.* Французская стилистика. М., 1961.
3. *Батюк Н. О.* Фразеологічний словник. К., 1968.
4. *Галицько-руські народні приповідки, зібрав, упорядкував і пояснив І. Франко.* Львів, 1901—1910.
5. *Гурин І.* Образне слово (постійні народні порівняння). К., 1966.
6. *Іванникова Е. А.* Об отдельности и тождестве фразеологизма в случаях структурной вариантности.— В кн.: Проблемы устрочивости и вариантности фразеологических единиц. Тула, 1968.
7. *Івашко Л. А.* Заметки по диалектной фразеологии.— В кн.: Вопросы теории и истории языка. Л., 1969.
8. *Ларін Б. О.* Про народну фразеологію.— Українська мова в школі, 1953, № 5.
9. *Мельниченко Г. Г.* Задачи изучения диалектной лексики и фразеологии.— МСПИ. Русский язык. Вопросы фразеологии, 1966, т. 160.
10. *Мукан Г. М., Непийвода Ф. А.* Діалектні риси у фразеологізмах української мови.— В кн.: Питання фразеології східнослов'янських мов. К., 1972.
11. *Мяцельская Е. С., Камароўскі Я. М.* Слоўнік беларускай народнай фразеологіі. Мінськ, 1972.
12. *Олійник І. С., Сидоренко М. М.* Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. К., 1971.
13. *Ройзензон Л. И., Бѣшуй А. М.* Материалы к общей библиографии по вопросам фразеологии. Вып. 12. Самарканд, 1970.
14. *Ройзензон Л. И.* О понятии «фольклорная фразеология».— В кн.: Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц. Тула, 1968.
15. *Скрипник Л. Г.* Фразеологія української мови. К., 1973.
16. *Соколова Н. М.* Воронежская диалектная фразеология в отношении к литературному языку.— В кн.: Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. Вологда, 1967.
17. *Уддвиченко Г. М.* Словник українських ідіом. К., 1968.
18. *Українські приказки, прислів'я і таке інше,* спорудив М. Номис. Сб., 1864.
19. *Українські прислів'я та приказки.* К., 1964.
20. *Хомченко В. І.* Українська фольклорна фразеологія.— В кн.: Питання фразеології східнослов'янських мов. К., 1972.
21. *Шанский Н. М.* Фразеология русского языка. М., 1969.
22. *Юрчанка Г. Ф.* І коціца і наліцца (устойливыя словазлученні у гаворцы Месціслаўшчыны). Мінск, 1972.
23. *Янкоўскі Ф. М.* Беларуская фразеологія. Мінск, 1968.

В. А. Чабаненко

ГОВІРКОВЕ МОВЛЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ЕКСПРЕСІВНИХ ЗАСОБІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Українська літературна мова постійно поповнювалася і поповнюється говірковими елементами. Але це поповнення в різні періоди її розвитку кількісно і якісно є неоднаковим. Все залежить від ступеня усталеності норм літературної мови.

Слабка унормованість української літературної мови в минулому відкривала діалектним одиницям широкий доступ у всі її підсистеми, та, разом з тим, не давала можливості цим одиницям стилістично увиразнюватись. Так, на початковій стадії розвитку нової української літературної мови (кінець XVIII — початок XIX ст.) народні територіально-говіркові форми, слова й синтаксичні конструкції впліталися в канву літературного (писемного) мовлення природно, стихійно і тогочасним читачем сприймалися як звичайні, стилістично нейтральні елементи. Тоді не було ще чіткого літературно-нормативного тла, на якому б живомовні надбання заяскравили всіма своїми барвами й стали засобами авторської лінгвостилістичної практики. Це добре видно на прикладах, узятих із різних стилів нової літературної мови початкового періоду її розвитку: «Іще не *попритухали* усі зірочки, а вже наш Кузьма Трохимович і зсочив; понюхав *кабаки*, прочхавсь, протер очі полою, бо вже тут пак ніколи було по воду йти, щоб вмитись; підперезавсь знову і пояс притягнув *лепсько*, насунув шапку по самий ніс, та й рукавички *достав*, — бо *се*, знаєте, було *об перших п'ятінках*, так вже зорі холодні були, — сів у своїй ятці, щоб прислухатись» (Квітка-Основ'яненко). «А у нас тії погані віршомазів стільки наплодились, що якби *кождий* ховав те на *десять рік*, що за годину *набазгра*, то б *нігде* було чоловікові й хати *нанять* за паперами!»; «Ти письменніший від мене, ти багато дечого *щупиши*» (Гулак-Артемівський); «У мене така *кумедна* натура: як тільки заговорив про дівчат, то і до *завтрього* не перестав би» (Гребінка); «О! добре б, *братіку*, було, якби ми так говорили, як у книжках пишуть; а якби ще так і робили, так би й не було на світі нічого *луччого!*» (Квітка-Основ'яненко); «А почалось із почину, що Вас я *кріпко*

улюбив, знайшовши таке *мякесеньке* серденько і душу чисту, мов хрусталь» (Квітка-Основ'яненко). Звичайно, сучасним читачем, що має добре мовне чуття й опанував літературні норми — окремі з виділених форм, слів і словосполучень можуть сприйматися як стилістими, але це ні в якому разі не означає, що вони так сприймалися читачем кінця XVIII — початку XIX ст. і що вони дійсно вживалися з метою емоційно-експресивного насичення вислову.

Як тільки нова українська літературна мова певною мірою нормалізувалася на всіх своїх рівнях (друга половина XIX — початок XX ст.), стихійний приплив говіркових елементів до неї різко зменшився. Читачі й окремі автори відтоді почали вбачати в говіркових формах, словах і конструкціях явища, що суперечать новоствореній системі літературних норм, і водночас явища, що за певних текстувальних та логіко-ситуативних умов здатні виконувати важливі стилістичні функції, зокрема служити засобами виразності усного й писемного літературного мовлення. Так народилася та лінгвістична реалія, яку тепер прийнято називати «діалектизмом».

Якщо в художніх творах, публіцистиці й епістолярії І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського та Є. Гребінки говіркові елементи вживалися стихійно, якщо в мовній практиці Т. Шевченка, Марка Вовчка, Панаса Мирного ще тільки накреслюється тенденція до стилістичного використання цих елементів, то вже в мовотворчості Лесі Українки і М. Коцюбинського («Лісова пісня», «Тіні забутих предків» та інші твори) вони використовуються як елементи стилістичні й після певної індивідуально-авторської естетичної апробації поповнюють арсенал виразально-зображальних засобів літературної мови. Саме в художніх і публіцистичних творах та в епістолярії передреволюційних десятиліть складаються основні принципи стилістичного використання діалект змів.

При всій своїй строгій нормативності сучасна українська літературна мова щодо говіркового мовлення не є закритою системою. Вона й тепер засвоює живомовні народні елементи, але в дуже незначній кількості, до того ж засвоюються, як правило, лише говіркові слова і фразеологізми. Стаючи літературно-нормативними, ці мовні одиниці поповнюють арсенал експресивних засобів української літературної мови, розширюють її стилістичні можливості.

У процесі засвоєння літературною мовою експресивних

засобів діалектного походження роль посередників виконують мова художньої літератури, мова фольклору та усне літературне побутове мовлення.

Мова художньої літератури характеризується яскраво вираженими естетичними функціями. Тому саме в ній говірковий елемент часто вперше естетично оцінюється й піддається випробуванню на стилістично-виразову придатність, тому саме в ній здебільшого вперше народжуються такі способи й прийоми стилістичного використання діалектного матеріалу, які з часом стають надбанням загальнонародної мови.

Потрапляючи в художній текст, діалектизм перестає бути звичайним говірковим елементом. Він відразу ж набуває додаткових смислових та естетичних відтінків, різко контрастує з літературно-нормативною організованістю цього тексту й через те стилістично увиразнюється. Експресивність діалектизму підтримується, безперечно, ще й тим враженням мовної свіжості, небуденності, яке він справляє на читача або слухача.

Ступінь експресивності діалектизму в мові художнього твору залежить від приналежності діалектизму до певного мовного рівня, від його семантичної прозорості й від того, з якою метою й в який спосіб він уводиться автором у текст.

На художньому літературно-нормативному тлі діалектизми фонетичні, лексичні й фразеологічні експресивніші, ніж діалектизми морфологічні та синтаксичні [2, 16]. Це й природно, бо фонетичні і лексико-фразеологічні літературні норми більш контрастні щодо говіркових рис, ніж норми граматичні. Багатьом морфологічним і синтаксичним діалектизмам важко стилістично увиразнитися через наявність у літературній мові граматичних варіантів. Поки читач або слухач напружує свою увагу для того, щоб проникнути в суть варіантності,— експресивні барви граматичного діалектизму розпливаються, знебарвлюються мовними одиницями нового, іншого плану.

Діалектизм стилістично зневиразняється, якщо він зовсім не зрозумілий для того, хто його сприймає. Різними ступенями експресивності говіркове слово може відзначатися лише тоді, коли воно семантично прозоре само по собі або коли таким його робить контекст. Звичайно, при цьому неабияку роль відіграють благозвучність, словотворча типовість діалектизму, а також його здатність викликати певні естетичні й значеннєві асоціації.

Стилістична виразність діалектизмів пов'язана з мовною майстерністю автора, з ідейно-тематичними засадами його творчості.

Помірно експресивними є говіркові елементи, що служать для простої етнографічної орнаменталізації художньої оповіді, наприклад: «*Уберя* на нім була незвичайно багата — такої Маруся не бачила і в *найдужчих газдів*. *Куптар* вишиваний шовками, саф'яном, з якимись камінчиками по ньому, з *позлітками*; широкий у півстану ремінь, весь орнаментований, бляхою *мосяжною циткованою* побитий, прикрасився зверху *ретезьком*, зчепленим напереді незвичайно *красною* турецької роботи *цепрагою*, емальованою і, здається, ще й з дорогими камінчиками. За ременем стирчала пара пістолів, а з-за плечей визирав *кріс*. Обвита тонкою *жированою* бляхою *крисаня* була *зачічена готурами* й *павичами*, *дармовиси* й китиці бовталися по боках. Через плече висіла *красна тобівка*, вибивана *мосяжними бовтицями* та *бобриками*; навхрест мудро *рехтовані* різьблені порошниці. На друге плече накинутий був червоний гаптований *сардак*, в руках сяйливий, дорого битий, *топірчик*, котрим *легінь* грався, поблискуючи на сонці, — це було щось дійсно надзвичайно *красне* в цих відлюдних дебрях і пушах» (Хоткевич).

Не відзначаються особливою виразністю також діалектизми, введені письменником у мову персонажів із метою стилізації під якусь говірку, наприклад:

«— *Чогось* так змарнів? *Ци* ти недужий? — обізвалась Марічка.

— За *тобов*, душко Марічко... за *тобов банував*... — Не питаю, куди йдуть. Йому було так добре з нею.

— Чи пам'ятаєш, серце Іванку, як ми сходились тут, у *сему* лісі: ти мені *йграв*, а я закладала свої руки тобі за шию та й цілувала кучерики любі?

— Ой, пам'ятаю, Марічко, й повік не забуду...» (Коцюбинський).

У мовній практиці майстрів художнього слова є численні приклади такого вживання діалектизмів, коли вони стають винятково експресивними, перетворюються в емоційні доміанти цілих висловів, фраз і навіть частин твору (останнє здебільшого стосується поезій).

Добрий стилістичний ефект дає вживання в мові персонажів і особливо в мові автора характеристичних говіркових лексем, що виступають образними синонімами, екви-

валентами стилістично нейтральних загальнонародних слів. Діалектні синоніми певною мірою стилізують мову художнього твору, служать засобами характеристики й самохарактеристики персонажів, але головною їхньою функцією є надання оповіді емоційно-оціночного колориту, створення художньо-естетичної атмосфери в літературному тексті, як-от: «Уперше хлопець батькові не вважив, *Забаскалачився* — ні тпру, ні ну» (Мисик); «Кілька румунів малювали для Мойсі півлітру з горілкою. Він зрозумів одразу — набрав порожніх пляшок і *потирлюжвився* з ними до криниці, наливав у кожен води...» (Яворівський) «Варчуків *урвитель* цілий день вертівся біля нього, а той і святого *настренчить* на підлість...» (Стельмах).

Синоніми-діалектизми можуть виступати в ролі яскравих епітетів: «З тьмяно-золотистого туманного світла оселі до нього наближається *хувава* постать матері» (Стельмах).

Експресія говіркового синоніма зростає, коли він вступає в антонімічні зв'язки з літературним словом. «Світ *кавальцювали* королі, Та його *возз'єднують* народи» (Павличко), і навпаки — знижується, коли він уточнюється загальнонародним дублетом або сам дублює загально-вживане слово: «За плечима *кріс* — *гвинтівка* Бойова. Та при боці *ріг* — *батівка* Пругова. На ремені трембічанка Золота. На камені галичанка Молода» (Воронько).

Потужною експресивністю володіють діалектизми-ремінісценції: «Слава тобі, великий Каменяре, Серце твоє вночі вістило день І до свого останнього удару Сяло в п'ятьмі, немов ясний *вогень*» (Павличко); «Він повнився соком; насичений впертістю сік, Очищений люттю, *робучий*, гіркий, каламутний» (Бажан). В обох прикладах містяться ремінісцентні відгуки мовотворчості І. Франка.

Не меншою експресивністю відзначаються діалектизми-імітації, що вводяться в літературний текст як звичайні структурно-синтаксичні компоненти або як елементи прямої мови: «На цей момент нагодився Лесів батько, відомий у Галичині актор Степан Якович (так він звався по сцені), побачив усіх із буйшої Російської імперії руських і українських і театральних, і нетеатральних критиків і сказав *дві слові*» (Остап Вишня); «Але офіцери стояли, спокійно випроставшись, і Хома, *гей його кату*, теж міг так постояти» (Гончар). Діалектизм-імітація може увиразнюватися через контрастування з літературно-нормативним відповідником: «Захоплений, горнувся до грудей, Твоїх грудей,

гуцульщино! І знов Я шепочу: «Зі мною ти! Зі *мнов!*» (Воронько). Подібний прийом стилістичного використання діалектизму знаходимо в епістолярії Лесі Українки: «Хотіли ми було за годину-дві їхати далі, бо фіакар не *хтів* чекати, але Окуневські не *хтіли* того слухати...» (3 листа до О. Кобилянської від 19.VII 1901 р.).

Різні емоційно-експресивні відтінки вислову постають у результаті зіткнення високопоетичних, «екзотичних» діалектизмів із шаблононо-канцелярськими, жаргонними та іншими «низькими» іностільованими елементами: «Я прийшла до тебе вільною, як *легінь* гірських *полонин*... А ти причепив до мене «*платформу*». Ти жабою дряпався та ту «*платформу*», на всі боки озираючись...» (Остап Вишня).

Інгерентно експресивні діалектизми робляться більш виразнішими, коли виступають у ролі метафоричних прикладок: «Місяць-*легінь* у золоченій крисані Зблід — стомився на космічному гулянні» (Влад); коли самі означаються метафоричною прикладкою: «Тут оглянувся навколо *легінь*-сокіл верховинець: бачить — зяє чорний отвір при дорозі в самій скелі» (Тичина); коли використовуються у високопоетичних порівняннях: «А явори, неначе *легіні*, що заходились віршувати, Шепочуть золоті елегії» (Чхан).

Окремі говіркові лексеми набувають інгерентної експресивності, символізуються завдяки творчим пошукам видатних письменників. Так сталося із степовим (херсонським) діалектним словом *тронка*, яке вжив для назви свого роману О. Гончар.

Ступінь експресивності діалектизму залежить ще й від того, до якого мовно-етнографічного ареалу він «прив'язується» автором, наприклад, у реченнях: «Ти мене гуцулом називала, Та не знала, що в душі гуцула Словом ніжним ти вогонь роздула, Що роздула *ватру*, — ти не знала» (Павличко); «На покоси впали роси, *Гейби* перли Заясніли, затремтіли і завмерли» (Загул); «— Такий *файний кавалір!* Ходить-но до танцю!» (Гончар) ступінь експресивності виділених діалектизмів значно нижчий, ніж ступінь експресивності цих же форм у таких реченнях, як-от: «Сибірського сходу зелена *ватра* Теплом на весь світ пломенить» (Дорошко); «З турбінами у танці, *гейби* в герці, Славута розходився, мов козак» (Ребро); «— Кого ти вчора по степу катав? — Однокласничку, мамо, Не бійся, дівча *фаїне*. — *Файна* не сіла б в такий час кататись. Добра, видно. нітровоїка» (Гончар); «— В наш час душа теж водиться не в кож-

ного, — відповіла Марися дошкульністю своєму «*кавалірові*» (Гончар). Одна річ, коли слова *ватра*, *гейби*, *файний*, *кавалір* «прив'язуються» до західноукраїнського мовно-етнографічного ареалу, інша ж річ, — коли до ареалу степового південноукраїнського, а то й сибірського російського. В першому випадку вони природні, звичайні, а в другому — несподівані, незвичайні — й тому такі виразні.

Говіркові елементи використовуються іноді в експресивному авторському словотворенні, наприклад: «Вибігла з хати якась молодиця, здається, якраз та, що з нею він, незграбний *кінокавалір*, недавно вигоцував чардаш...» (Гончар).

Живомовна, діалектна стихія подає окремим письменникам зразки ненормативних аналогічних структур, що служать, як правило, для створення гумористичних, іронічних та сатиричних ефектів і є дуже експресивними. Так, у деяких східноукраїнських говірках вживаються ступеньовані форми відносних прикметників і присвійних займенників. Очевидно, саме цей фактор уможливив такі неприродні з погляду літературної норми форми: «Баба Палажка, по-моєму, значно *професоріша* від самого професора» (Остап Вишня); «І скажу про *найнароднішого*, про народного артиста Євгенія Золотаренка. Почувши його один раз на сцені, вже ніколи не забудеш» (Ковінька). «Ось я свиня — то вже свиня! од всіх свиней *свиніша!*» (Тичина). «Хоч «фейлетон» уже й завоював у нас повне право на життя, та, на мою думку, слово «усмішка» *нашіше* від «фейлетону» (Остап Вишня).

Незважаючи на те, що рівень культури й освіти носіїв сучасного українського говіркового мовлення постійно зростає, в ньому, в говірковому мовленні, й досі існують сприятливі умови для так званого народного етимологізування. Правда, характер цього етимологізування тепер, як правило, відмінний від того, яким він був у минулому. Якщо колись малоосвічений або й зовсім не освічений мовлянин, носій певної говірки, намагався шукати в незрозумілих йому словах внутрішню форму для раціонального пояснення значень цих слів без урахування реальних фактів їх походження, то тепер, будучи освіченим, а часто й добре начитаним, він вдається до етимологізування здебільшого цілком свідомо, розуміючи навмисність і стилістичну заданість його. Але й старі, й новочасні говіркові народні етимології широко використовуються майстрами художнього слова як

ефектні чинники мовної та образотворчої експресії, наприклад: «— *Казусное діло!* — обізався таки писар, штрикаючи себе пальцем в лоб.— Не іміється приміру. Треба — надобно спросити у господина ісправника *розрішення*.— Та нічогісінько цього не треба,— сказала удова.— Ти таки, пане писарю, і не *розрішайся*, і не *казися*, а ось що, панове громадо, зробіть...» (Квітка-Основ'яненко); «Сам раніше вліз, так уже других не пускає. Що ж мені, по-твому, ліву ногу на пероні залишати? Я уже вся влізла, тільки ліва нога ще не влаштувалась. *Бюрокрад* який» (Чечвянський); «Так отака хвороба, коли в лікаря свербить права долоня і нічим, крім десятики, тої сверблячки не впинити, зветься *хапендицит!*» (Остап Вишня); «— Крутить, ой крутить же, стерво,— Корній знов скрушно мотає головою, зуб йому крутить.— Хоча б оце краплю *спиртоміцину* на корінь, занімів би...» (Гончар).

Неабияку роль у збагаченні літературної мови експресивними засобами діалектного походження відіграє фольклор. Він, зокрема, сприяє міждіалектному поширенню деякої частини так званих етнографічних діалектизмів. Стаючи міждіалектними, такі говіркові елементи сприймаються іноговірними мовлянами як своєрідні екзотизми. Через це вони поступово набувають внутрішньої експресивності й охоче використовуються в загальнонародній мовній практиці. Для прикладу можна взяти такі західноукраїнські та північноукраїнські говіркові слова, як-от: *трембіта, фляра, мольфар, мавка, потерчата, перелесник, грунь, кичера, плай, полонина, колиба, ізвор* та ін. Ними рясніє мова сучасної української художньої літератури, особливо поезії; ними називають ансамблі художньої самодіяльності, студії, клуби і т. п. Вони утверджуються в загальнонародній мові як літературно-нормативні, й, мабуть, мають рацію ті дослідники, що пропонують укладачам словників зняти проти названих вище та їм подібних слів позначки *обл.* (обласне) чи *діал.* (діалектне).

Для взаємин між діалектом і літературною мовою на стилістичному рівні сприятливі умови створюються в усному літературному побутовому мовленні, де дія норми значно послаблена. Якщо в минулому такі експресивні явища, як утворення з різного роду афективними та пестливо-зменшувальними суфіксами, еліптичні, безсполучникові побудови й т. п., припливали із діалектного мовлення в мову літературну переважно через художні твори,— то тепер вони

збагачують загальнонародну мову й через посередництво усного літературного побутового мовлення.

Народна говіркова мовотворчість є джерелом фразеологізмів, які також через художню літературу й усне літературне мовлення потрапляють до мови загальнонародної і розширюють її виразові, стилістичні можливості. Процес олітературення діалектної фразеології включає в себе не лише просте засвоєння загальнонародною мовою говіркових зворотів, а часто і їх структурно-семантичну трансформацію — перефразовується увесь говірковий зворот або його частина, замінюється один або кілька компонентів, говіркові фонетичні й граматичні риси його складників заступаються нормативними та ін. Тут доречно зауважити, що окремі мовці чи автори з лінгвостилістичною метою успішно застосовують такий прийом, як «реконструкція» говіркового фразеологізму, тобто зворотне наближення олітературного сталого звороту до певного діалектного регіону. Це робиться найчастіше шляхом заміни одного із загальнонародних лексичних компонентів літературного фразеологізму компонентом говірковим. «Реконструйований» фразеологізм експресивніший, ніж його загальнонародний відповідник. Пор.: «— Ой, Миколо, бережися! Василь приїде — *поламає ребра!* — крикнув хтось їм у спину» (Москалець) і «А тому сіменатому всі *клебені поламаю*» (Бандрівський) *.

На процес збагачення експресивних засобів літературної мови за рахунок говіркових елементів значний вплив справляють соціально-історичні фактори. Так, у дореволюційну епоху, коли на шляху розвитку української літературної мови ставилися всілякі штучні перешкоди, коли серед переважної більшості носіїв мови панувала безграмотність, усне літературне побутове мовлення було спорадичним і слабо внормованим, коли між ним і говірковим мовленням не було різкого контрасту,— діалектизми як виразові засоби вживалися переважно в художньому стилі, тобто в писемній формі лише одного із стилів літературної мови. А в повоєнний час, коли для розвитку української літературної мови склалися винятково сприятливі обставини, коли запанувала суцільна грамотність і виробилося добре внормоване, контрастуюче з говірковим усне літературне побутове мовлення,— діалектизми як виразові засоби активізувалися не тільки в художньому стилі, а

* Приклади взято з праці Л. Скрипник [3, 123—124].

й у мові публіцистики, епістолярії, а також в усному літературному мовленні.

Високий суспільний розвиток неминуче вимагає культури усного й писемного мовлення всіх членів нації. Звичайно, ця культура немислима без знання мовних скарбів народу, його говірок, без свідомого і майстерного користування ними. У боротьбі за мовну культуру вироблюються естетичні критерії добору діалектних елементів, здатних забезпечити образність, дотепність, експресивну тональність мовлення.

Експресивність діалектизмів обумовлюється не тільки тим, хто, як, коли і для чого їх уживає, а й тим, хто, коли і як їх сприймає. Для того, щоб виявилася експресивність говіркового слова (вислову, форми), між автором і читачем або між співрозмовниками мусить бути певний мовленевий контакт. Намагання автора видобути стилістичний ефект від уживання діалектизму може бути марним, не поміченим, якщо читач або слухач відповідним чином не підготовлений до мовленевої співтворчості. В усному мовленні ступінь виразності діалектизму великою мірою залежить від ситуації, при якій цей діалектизм уживається й сприймається, і, звичайно, від логічного акцентування, жестів та міміки мовця. Важливим є й той факт, що діалектизм, узятий із рідного читачеві чи слухачеві говіркового ареалу, сприймається як менш експресивний, а діалектизм, узятий із далекого, чужого йому говіркового ареалу, — як більш експресивний. Для того, хто у життєвому повсякденні користується лише літературною мовою і вже не відчуває на своєму мовленні будь-якого місцевого діалектного впливу, експресивнішими здаватимуться ті діалектизми, що за походженням більш віддалені від говорів південно-східного ареалу, тобто від історичної основи національної мови.

Питання про говіркові мовлення як джерело експресивних засобів літературної мови тісно пов'язане з проблемою стильової диференціації в місцевих діалектах. Ясно, що діалект — це не стихія, що він, як і літературна мова, — це система. Як і літературна мова, діалект має свої стилі і, звичайно, свої стилістичні ресурси, зокрема виражально-зображальні засоби. Роль експресивних засобів літературної мови можуть виконувати і ті говіркові одиниці, що в діалекті є стилістично нейтральними, і ті, що вже в самій діалектній системі є стилістично виразними. Перші, потрапля-

ючи в літературний текст, літературне мовлення, увиразнюються помірно, другі ж увиразнюються, так би мовити, подвійно, оскільки на їхню власне діалектну експресивність накладається ще одна, нової якості експресивність. Так, стилістично нейтральне в діалекті слово *кабиця* і стилістично виразне в своїй говірковій системі слово *глушпѣт* * (зневаж. *глуха людина*) у літературному тексті будуть, звичайно, не однаково експресивними. Саме в цьому проявляється одна з особливостей контактування літературної мови з територіальними діалектами на стилістичному рівні.

Було б помилковим вважати контакти літературної мови з діалектами на стилістичному рівні односторонніми. Так само, як говіркове мовлення поповнює експресивні засоби літературної мови, літературна мова, в свою чергу, є одним із джерел експресивних засобів діалектів. Але це вже проблема, що вимагає окремого спеціального дослідження.

Із усього сказаного можна зробити такі висновки:

1. Українське говіркове мовлення є одним із джерел поповнення експресивних засобів української літературної мови. В різні періоди розвитку літературної мови це поповнення кількісно і якісно не однаково.

2. Діалектизм як лінгвостилістична реалія народжується тоді, коли літературна мова нормалізується на всіх її рівнях.

3. Основні принципи і прийоми стилістичного використання діалектизмів в українській художній, публіцистичній й епістолярній мовній практиці склалися наприкінці XIX — на початку XX ст.

4. Говірковий елемент вперше естетично оцінюється й піддається випробуванню на стилістично-виразову придатність найчастіше в мові художньої літератури, а вже звідти потрапляє до мови загальнонародної.

5. Певну роль у збагаченні літературної мови експресивними засобами діалектного походження відіграє фольклор, він сприяє міжговірковому поширенню інгерентно виразних діалектизмів.

6. У процесі збагачення експресивних засобів літературної мови за рахунок говіркових елементів функцію посередника виконує також усне літературне побутове мовлення

* За спостереженнями автора, побутує в степових говірках Запорізької області.

7. На процес збагачення виразових засобів літературної мови говірковими елементами значний вплив справляють позалінгвістичні, соціально-історичні фактори.

8. Взаємини між територіальними діалектами та літературною мовою існують не лише на фонетичному, граматичному, словотворчому та лексико-фразеологічному рівнях, а, як показують наведені факти, і на рівні стилістичному. В зв'язку з цим набуває особливої ваги проблема стильової диференціації говіркового мовлення і його стилістичних, зокрема виражально-зображальних ресурсів.

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзендзелівський Й. О. Народне мовлення і деякі питання лексичної нормалізації сучасної української літературної мови.— В кн.: Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів (Тези доповідей та повідомлень). К., 1972.
2. Єрмоленко С. Я., Гримич Г. М. Народнорозмовна традиція в літературно-художньому мовленні.— Питання мовної культури Вип. 2. К., 1968.
3. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. К., 1973.

Передмова	3
Матвіяс І. Г. Українська літературна мова і територіальні діалекти в їх взаємодії на різних історичних етапах	5
Назарова Т. В. Деякі питання типології зв'язків літературної мови й діалектів	31
Залеський А. М. Діалектна основа фонологічної системи сучасної української літературної мови	50
Ковалик І. І. Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у іменниковому словотворі	96
Возний Т. М. Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у дієслівному словотворі	108
Ощипко І. Й. Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у прислівниковому словотворі	121
Винник В. О. Південно-східна основа граматичної системи української літературної мови	128
Марчук Н. Й. Дієслівні форми української літературної мови в їх зв'язках з народними говорами	144
Герман К. Ф. Взаємодія українського літературного і діалектного мовлення в синтаксисі	166
Москаленко Н. А. Лексичні діалектизми у складі фразеологізмів української літературної мови	179
Чабаненко В. А. Говіркове мовлення як джерело експресивних засобів української літературної мови	189

Академия наук Украинской ССР
Ордена Трудового Красного Знамени
Институт языковедения им. А. А. Потебни

УКРАИНСКИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК
В ЕГО ВЗАИМОДЕЙСТВИИ
С ТЕРРИТОРИАЛЬНЫМИ ДИАЛЕКТАМИ

(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради
Институту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР*

Редактор *Н. Ф. Маківчук*
Оформлення художника *Д. Я. Грибова*
Художній редактор *І. М. Косарева*
Технічні редактори *І. М. Лукашенко, В. І. Самборук*
Коректори *О. С. Улезко, Л. В. Малюта*

Информ. бланк № 1162

Здано до набору 10.1 77 р.
Підп. до друку 30.VI 77 р. БФ 01788.
Формат 84×108^{1/32}. Папір друк. № 1. Літ. гарн.
Вис. друк. Ум друк. арк. 10,71.
Обл.-вид. арк. 11,09. Тираж 1300 прим
Зам. № 6—3378. Ціна 1 крб. 33 коп.

Видавництво «Наукова думка», 252601.
Київ, МСП, вул. Репіна, 3.

Виготовлено Нестеровською міською друкарнею Львівського облполіграфвидаву (м. Нестеров, вул. Горького, 8) з матеріалів Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР (м. Київ, Довженка, 3), зам. 5367.

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА»

В 1978 р.

ВИЙДУТЬ В СВІТ КНИГИ:

Культура слова. Вип. 14. Мова українська. 5 арк. Ціна 50 коп.

Збірник присвячений конкретним питанням сучасної мовної культури.

У статтях розглядається стиль художніх творів, мова сучасної публіцистики, подаються рекомендації щодо правопису та вживання деяких граматичних форм та стилістичних фігур, вміщуються поради, що допоможуть правильно оформити лист, автобіографію тощо.

Розрахована на викладачів, студентів, учителів, працівників преси, радіо і телебачення.

Культура слова. Вип. 15. Мова українська. 5 арк. Ціна 50 коп.

У збірнику аналізуються різні категорії української лексики, розглядаються питання майстерності письменника, орфографічні та орфоепічні норми.

Публікуються відповіді на запитання читачів про походження, значення і вживання слів і виразів.

Збірник розрахований на викладачів, студентів, учителів, працівників преси, радіо і телебачення.

Науково-технічний прогрес і мова. Мова українська. 16 арк. Ціна 2 крб. 12 коп.

У монографії з'ясовуються методологічні основи уніфікації науково-технічної термінології в умовах НТР, розглядаються структурні типи сучасних термінів у різ-